

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

İİBF DERGİSİ

e-ISSN
2667
405X

Cilt: 21
Sayı: 2
Yıl: 2019

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan V.

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Murat ATAN
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan Yardımcısı

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ahmet AKSOY
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
Prof. Dr. Selahattin TOĞAY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Yücel YUNANIK

EDİTÖR

Prof. Dr. Güler SAĞLAM ARI

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR
Prof. Dr. Murat ATAN
Doç. Dr. Aykut GÖKSEL
Doç. Dr. Banu METİN
Doç. Dr. Derya SIVUK
Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ
Doç. Dr. Hilmi ÇOBAN
Doç. Dr. Nuray TOSUNOĞLU
Dr. Öğr. Üy. Yusuf PUSTU
Öğr. Gör. A. Aziz YILDIZ

YAYIN ALT KURULU

Dr. Öğr. Üy. Halise Nuran BELET
Dr. Öğr. Üy. Oğuzhan YAVUZ
Arş. Gör. Dr. Burcu NAZLIOĞLU
Arş. Gör. Dr. Pınar OKAN GÖKTEN
Arş. Gör. Mesut ASLAN
Arş. Gör. Neslihan Gence ŞEN
Arş. Gör. Nursel KARAMAN
Arş. Gör. Savaş GAYAKER
Arş. Gör. Yalçın MURGUL

İDARE MERKEZİ YAZIŞMA - HABERLEŞME

Münire DEMİRTAŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
06500 Beşevler/Ankara
Tel: (0312)216 13 62
dergipark.gov.tr/ahbvuibfd

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir ŞENKAL	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ali HALICI	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Aşkın KESER	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Burhan AYKAÇ	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN-KAPLAN	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan UYGUR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Eriç YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat SEKMEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Füsün ARSAVA	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKON	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan KAVAL	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim AOUBE	Hawaii University
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim DOĞAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat CANİTEZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran BAYRAM	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Öznur YÜKSEL	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ralph H.SALMI	California State University, San Bernardino
Prof. Dr. Sedat MURAT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel TURAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR	Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol DURGUN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: A. Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir. Dergimizde yayımlanan makaleler, yazarların kendilerini bağlamaktadır.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), SOBİAD, EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.
Yeni ISSN: 2667-405X
Eski ISSN: 2148-1792 (Elektronik), 1302-2024 (Basılı)

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ**

dergipark.gov.tr/ahbvuibfd

Cilt: 21 Sayı: 2

İÇİNDEKİLER

A Comparison of Canonical Correlation Analysis Results on 2015-2016 Social Progress Indexes Ebru ÖZGÜR GÜLER, Sera ŞANLI.....	185-204
Türkiye’de Reçetesiz İlaç Kullanımının Yaygınlığı ve Belirleyenleri Selcen ÖZTÜRK, Dilek BAŞAR	205-218
Ulusal İstihdam Stratejisi Kapsamında Eğitim İstihdam İlişkisinin Güçlendirilmesi: Savunma Sanayi Örneği Bahar AŞCI.....	219-237
Pay Senetlerinden Portföy Oluşturmaya Bulanık Kümeleme Analizi Yaklaşımı: BIST 100 Endeksi Pay Senetleri Üzerine Bir Uygulama Bilgehan TEKİN, Pembe GÜÇLÜ, Burak KESKİN	238-262
Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ölçeği’nin Türkçe’ye Uyarlanması Çalışması Ayşen AKBAŞ TUNA, Zülfi Umut ÖZKARA, Aynur TAŞ	263-285
Etik Liderliğin Duygusal Emek Üzerine Etkisi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma Gökçen ŞENEL, Enver AYDOĞAN.....	286-309
OECD Ülkeleri İçin Refah Ölçümü: Gri İlişkisel Analiz Uygulaması Hasan TÜRE.....	310-327
Ahmed Midhat’ın Eserlerinde İktisadi Kavramların Yeri ve Önemi Metin SARAÇOĞLU, Ahmet Deniz BOZKURT	328-341
The Long-Run Relationship Between Energy Use and Export Sophistication in OECD Countries Devran ŞANLI.....	342-361
Türkiye’de Para İkamesinin Belirleyicileri: Doğrusal Olmayan Bir Yaklaşım Erkan AĞASLAN, Savaş GAYAKER.....	362-387
Dünya Sosyal Forumu Ahlaki Bir Eylem midir? Duygu İLHAN	388-409
Finansal Tabloların Doğruluğu ve Güvenilirliği: Belediyeler Üzerine Bir Araştırma İsmail GÜRSOY	410-433

CONTENTS

2015-2016 Sosyal Gelişim Endekslerine İlişkin Kanonik Korelasyon Analizi Sonuçlarının Karşılaştırılması	
Ebru ÖZGÜR GÜLER, Sera ŞANLI.....	185-204
Prevalence and Determinants of Non-prescribed Medicine Use in Turkey	
Selcen ÖZTÜRK, Dilek BAŞAR	205-218
Strengthening the Relationship between Education and Employment Within the Scope of National Employment Strategy: The Case of Defense Industry	
Bahar AŞCI.....	219-237
Fuzzy Cluster Analysis Approach To Portfolio Creation With Shares: An Application On The BIST 100 Index Stocks	
Bilgehan TEKİN, Pembe GÜÇLÜ, Burak KESKİN	238-262
A Study on Adaptation of the Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility Scale to Turkish	
Ayşen AKBAŞ TUNA, Zülfi Umut ÖZKARA, Aynur TAŞ	263-285
Effect Of Ethics Leadership On Emotional Labor: A Research On Health Workers	
Gökçen ŞENEL, Enver AYDOĞAN	286-309
Measuring Wellbeing in OECD: An Application of Grey Relational Analysis	
Hasan TÜRE.....	310-327
The Place and the Importance of Economic Concepts in Ahmed Midhat Efendi's Works	
Metin SARAÇOĞLU, Ahmet Deniz BOZKURT	328-341
OECD Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve İhracat Teknoloji Düzeyi Arasındaki Uzun Dönemli İlişki	
Devran ŞANLI.....	342-361
Determinants of Currency Substitution in Turkey: A Nonlinear Approach	
Erkan AĞASLAN, Savaş GAYAKER.....	362-387
Is the World Social Forum a Moral Action?	
Duygu İLHAN	388-409
Accuracy and Reliability of Financial Statements: A Research on Municipalities	
İsmail GÜRSOY	410-433

A Comparison of Canonical Correlation Analysis Results on 2015-2016 Social Progress Indexes¹

Ebru ÖZGÜR GÜLER*

Sera ŞANLI**

Geliş Tarihi (Received): 14.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 18.08.2019

Abstract

Social Progress Index aims to form a systematic basis to guide strategy for inclusive growth which requires achieving both economic and social progress. This study has aimed to compare the relations among “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” dimensions of 2015 and 2016 Social Progress Indexes through “Canonical Correlation Analysis” for 130 countries. The first (and the highest) canonical correlation coefficients which are 0.926 and 0.935 for 2015 and 2016 respectively imply that there is a high relationship between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” dimensions. In case the Wilk’s Lambda statistics are considered, the whole model has been regarded as statistically significant with a considerably high overall effect size of 0.89 and 0,896 values for 2015 and 2016 respectively. Besides, according to the findings associated with canonical loadings, the largest contribution to “Basic Human Needs” set has come from “Nutrition and Basic Medical Care” variable and the most effective variable in “Foundations of Wellbeing” has been revealed to be “Access to Basic Knowledge”. The best performance for both the year 2015 and 2016 has been observed in “Basic Human Needs” dimension with “Nutrition and Basic Medical Care” and “Water and Sanitation” components which lie at the core of the United Nations Millennium Development Goals. Having evaluated two dimensions together, it can be inferred that “Personal Safety” and “Health and Wellness” fields should be prioritized in order to trigger social progress.

Keywords: *Social Progress Index, Basic Human Needs, Foundations of Wellbeing, Canonical Correlation Analysis.*

---

¹ This study has been supported by TUBITAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) - BİDEB (Scientist Support Department) within the scope of 2211-E Direct National Scholarship Program for PhD students.

* Assoc. Prof. Dr., Çukurova University, FEAS, Department of Econometrics, ozgurebru@cu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1514-0474.

** Research Assistant, Çukurova University, FEAS, Department of Econometrics, sanlis@cu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4827-1032.

2015-2016 Sosyal Gelişim Endekslerine İlişkin Kanonik Korelasyon Analizi Sonuçlarının Karşılaştırılması

Öz

Sosyal Gelişim Endeksi hem ekonomik hem de sosyal anlamda gelişmeyi başarmayı gerektiren içsel büyüme stratejisine öncülük etmek için sistematik bir temel oluşturmayı amaçlar. Bu çalışma, sosyal gelişim endeksinin içinde yer alan “Temel İnsani İhtiyaçlar” ve “Refahın Temelleri” boyutları arasındaki ilişkileri, 130 ülke için kanonik korelasyon analizi kullanarak 2015 ve 2016 yılları için karşılaştırmayı amaçlamaktadır. 2015 ve 2016 yılları için sırasıyla 0.926 ve 0.935 olarak elde edilen birinci (ve en yüksek) kanonik korelasyon katsayıları, bu iki değişken kümesi arasında yüksek bir ilişkinin olduğuna dikkat çekmektedir. Wilk’s Lambda istatistiklerinin ele alındığı durumda, tüm model 2015 ve 2016 yılları için sırasıyla 0.89 ve 0.896 değerleri ile oldukça yüksek bir genel etki büyüklüğü göstererek istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Ayrıca kanonik yüklerle ilişkili bulgulara göre, “Temel İnsani İhtiyaçlar” kümesine en fazla katkı “Beslenme ve Temel Tıbbi Bakım” değişkeninden gelmiş olup, “Refahın Temelleri” kümesine en fazla katkının ise “Temel Bilgiye Erişim” değişkeni tarafından sağlandığı ortaya konmuştur. Hem 2015, hem de 2016 yılı için en iyi performans “Temel İnsani İhtiyaçlar” boyutunda, Birleşmiş Milletler Milenyum Kalkınma Hedefleri’nin de temelinde yatan “Beslenme ve Temel Tıbbi Bakım” ile “Su ve Temizlik” bileşenlerinde gözlenmiştir. Endeksin iki boyutu birlikte değerlendirildiğinde ise, sosyal gelişmeyi harekete geçirmek için “Kişisel Güvenlik” ve “Sağlıklı Yaşam” alanlarının önceliklendirilmesi gerektiği sonucuna varılabilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Gelişim Endeksi, Temel İnsani İhtiyaçlar, Refahın Temelleri, Kanonik Korelasyon Analizi.

Introduction

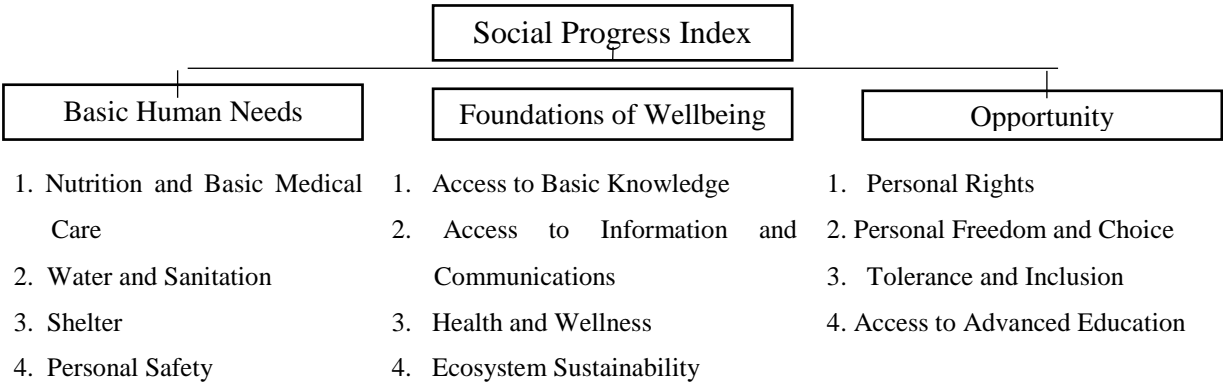
In daily life, while talking about a country or a city, we do not make much of a distinction between the income level and the level of development. However, when looked from the economic point of view, these two concepts are seen to have very huge differences between them. While income expresses monetary possibilities in the ownership in the most basic sense; development, although not have a single definition, refers to human life quality and the rights and opportunities that people can access. A group of prominent economists -who think that the national income per capita remains insufficient to explain the development level- have developed the Human Development Index (HDI) that is published by the United Nations since 1990. HDI which has been prepared based on education, health and income indicators is one of the most widely used development indicators. Together with this, the new indices using different methodologies over time have also been derived. Social Progress Index (SPI) -whose fundamentals have been thrown in the World Economy Forum and prepared under the leadership of Michael Porter who is a business professor at Harvard University- is also a new example which pays attention to the alternative development indicators like HDI. While Nobel Prize winning - development economist Amartya Sen describes the concept of development in his book called 'Development as Freedom'; in addition to the access to income and social services, he has underlined the managerial and social factors like economic and political freedoms and security and government transparency. Most of the HDI and indices similar to it do not include a measure associated with these conditions. Therefore, SPI has been created (Sökmen, 2014).

SPI provides a holistic and the first comprehensive measurement framework in order to create a succeeding society, accelerate and measure social progress which is independent of GDP and complementary to it and aims to form a systematic basis for guiding strategy for inclusive growth which requires achieving both economic and social progress. It is of great importance with respect to presenting a palpable method to assign a priority to an actionable agenda advancing both social and economic performance (Porter et al., 2015). SPI expresses a total measure which is created from various indicators extracted from a wide range of associations going from very large establishments (like the United Nations) to non-governmental associations - for example, Transparency International (Stern et al., 2015). It is first released in 2014 and social development contributions of Amartya Sen which provide a basis for future development have been an urge in the formation of SPI methodology (Porter et al., 2015). This index mentions about four key principles:

1. *Exclusively Social and Environmental Indicators*: It tries to evaluate social progress directly and to analyze the relationship between economic development and social development in a precise manner rather than utilize economic proxies.
2. *Outcomes, Not Inputs*: It tries to measure the outcomes that are associated with the lives of real people like a country’s health and wellness achieved rather than how much the country spends on healthcare.
3. *Holistic and Relevant to All Countries*: It aims to create a holistic measure of social progress that incorporates the many aspects of health of societies within its scope for any country, including higher-income countries.
4. *Actionable*: It aims to help leaders and practitioners in government, business and civil society for carrying out policies that will faster combine efforts to accomplish social progress. With this target, the index enables us not only to provide an aggregate country score and ranking, but also to provide an opportunity for granular analyses of specific areas of strength and weakness.

Moving from these explanations; since economic performance alone does not explain social progress completely, Porter et al. (2015) have presented the definition of the concept of social progress in a large scale as: *“Social progress is the capacity of a society to meet the basic human needs of its citizens, establish the building blocks that allow citizens and communities to enhance and sustain the quality of their lives, and create the conditions for all individuals to reach their full potential.”*

By taking this definition as basis, SPI has been constructed around three dimensions of “Basic Human Needs”, “Foundations of Wellbeing” and “Opportunity” and 12 components which take place under these dimensions. Each component consists between three and five specific outcome indicators (totally 52 indicators) which are measured in a consistent manner by the same organization for all countries included:

Source: Porter et al. (2015).

Figure 1: Social Progress Index Component-Level Framework.

This framework in Figure 1 makes easier to capture and compare interrelated factors that underlie social progress (Porter et al., 2015). The first dimension “Basic Human Needs” deals with to which extent people’s essential needs are fulfilled by a given country by measuring access to nutrition and basic medical care, whether they have access to safe drinking water, sufficient housing with fundamental utilities and whether the society is free from danger and feels secure. Whether the society has an access to basic education, an access to information and internal and external communications, whether healthy living conditions are available to citizens and how well a country protects its natural environment -air, water and land- are measured in the second dimension, “Foundations of Wellbeing”. Measurements concerning with the degree to which a country’s citizens have personal rights and freedoms, their ability to make their own personal decisions as well as whether prejudices or hostilities within a society prohibit individuals from reaching their potential and also the degree to which citizens can have an access to advanced forms of education are incorporated into the third and final dimension “Opportunity” (Porter et al., 2015).

Calculating the social progress index requires factor analysis. Before performing factor analysis, initially the fit between the individual indicators inside a component has been assessed through the computation of Cronbach's alpha -which gives a measure of internal consistency across indicators - for the indicators of every component. As a general guideline, an alpha value that is above 0.7 is accepted for grouping variables (Bland and Altman, 1997) (Stern et al., 2015). Factor analysis utilizes the mutual covariance across all indicators within each component in order to be able to compute a sequence of weights that enables to obtain one aggregate value (also called a factor) from various indicators (Manly, 1994). In the case of indicators to be detected rigorously, this factor (aggregate value) will extract a score that can be utilized as an acceptable synthetic gauge of the component across countries. Subsequent to executing factor analysis in each component, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure of sampling adequacy has been utilized for evaluating goodness of fit.

Dimension scores are computed by taking the average of the four components which constitute the dimension in interest. Countries that do not have scores in all four components of a given dimension will not be able to get a dimension score.

Finally, the overall SPI is calculated through the simple average of the three dimensions. The overall index scores and ranks do not include countries which do not have scores in all three dimensions. While higher index scores mean higher social progress, lower scores point to the reverse (Porter et al., 2015).

The calculation of 2015 SPI has been limited to 2005-2015 data for any given indicator and country and the average year of data utilized in 2015 index is expressed to be 2013. On the other hand, while the use of data in 2016 SPI is limited to 2005–2016 data for any given indicator and country; the average year of data in this index is expressed to be 2014 (Stern et al., 2015; Stern et al., 2016).

Although the high-level structure of the 2016 SPI does not differ from 2015 index, some modifications have been applied on individual indicators with the aim of making measurements better for component-level concepts and adjusting alterations in data availability. One drastic modification realized by name shows itself in ‘Environmental Quality’ component: The ‘Ecosystem Sustainability’ which takes place under the dimension of ‘Foundations of Wellbeing’ in 2015 index has been renamed ‘Environmental Quality’ in 2016 index to be able to better reflect the concept being measured (Porter et al., 2016).

In this study, 130 countries which take place in the web site of ‘Social Progress Imperative’ and which do not include any missing observations for 8 components have been considered. The number of countries has remained unchanged for both 2015 and 2016 years. It should be expressed here that there is no specialty of choosing the year 2015 and 2016 in the study. The framework of our study has been formed in the year 2016 and the last up-to-date two years have been asked to be compared with the aim of finding out if there are huge differences or not regarding the evidence of the study. That is why these years have been chosen. In this research, it has been mainly aimed to determine the relations among “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” sets by carrying out canonical correlation analysis (CCA) technique.

In this section, a brief summary of the methodology of social progress index has been mentioned. The rest of this paper has been organized as follows: Section 2 considers the literature study, Section 3 provides the background for the analytical approach to ‘Canonical Correlation Analysis’, Section 4 gives the information about the data set and application results. Finally, Section 5 presents the discussion part on the comparison of CCA for 2015 and 2016 years with brief conclusions.

1. Conceptual Frame

There are many past and recent studies available regarding social progress and its components. As the outset of the researches regarding the links between sub-dimensions of sustainable development, the link between income inequality and economic development has been raised with an inverted U-shaped pattern by Kuznets (1955).

According to the study of Bonair et al. (1989), basic judgements on the issue of striking improvement realized in the general health status have put the role of the rapid increment in the standard of living in a primary position relative to the role of the biomedical health care system.

Altafin (1991) mentions about a specific type of communication –which is participatory communication- as it provides the main contribution in the stage of Social Development Evaluation by triggering the common interaction and dialogue amongst the poor people, external and local agents in the case of making contribution in the social development process established upon human activities.

On the other hand, Madu (1992) has associated the rises in the socioeconomical problems like lack of basic food required for meeting daily nutritional and energy requirements or environmental contamination with worsening health conditions and death.

In the study by Kahn (1995), the paradigm of sustainable development in Agenda 21 - which is a globally broad-in-scope action plan implemented by United Nations that aims to struggle with the concerns of 21st century- is covered expressing that environmental sustainability incorporates eco-system integrity, carrying capacity and biodiversity in itself and three pillars underlying this paradigm which are economic, social and environmental sustainability are also stated to be interrelated.

Hediger (2000) presents a precise description of sustainable development based on integrated economic, social and ecological perspectives and puts emphasis on sustainability-based social value function that is consistent with the chief principles of sustainable development by taking an aggregate of individual preferences as basis. In the study, the distinction between strong sustainability and Solow sustainability is discussed in that the former is expressed in terms of aggregation of the ecosystem capital and non-renewable resource stocks while the latter focuses on keeping per capita income constant over time. Also, social welfare function proposed by the study is offered as an integrated structure in order to cope with trade-offs between the distinct social, economic and ecological objectives by combining ecological capital, socio-cultural system, principles of basic human needs and macroeconomic objectives like full employment or price stability.

Brocklehurst (2011) highlights the importance of water, sanitation and hygiene on achieving not only Millennium Development Goals but also far reaching long-term development based on the associations with health, nutrition, equity, gender equality and economic progress.

The study of Zimmerman and Woolf (2014) underlines that education and health benefits are strongly related in that being more educated contributes to navigating health care systems and personal health behaviors, adopting important decisions about lifestyle choices in order to hinder health risks, also to increasing the inclination for having greater social resources like social support based on communication network and economic resources like earnings and wealth (which are main determinants of health status [CSDH, 2008; Braveman et al., 2010]) for a healthier way of living, then concluding in better health indicators (Zimmerman and Woolf, 2014: 5-8).

In their study, Gazzola and Querci (2017) emphasize that sustainable development stands for sustaining economic growth based on providing required integration of economy and environment and upgrading living standards.

Rao and Min (2018) have proposed decent living standards which express a global set of material conditions of basic human needs in order to attain basic human wellbeing benefiting from the conceptualizations of basic justice and multidimensional poverty indicators.

Ünal and Tatlıdıl (2018) have examined the relationship between first variable set which is human investments (mortality rate (MR), expected years of schooling (ES), health expenditure (HE), female labor force ratio (LF)) and second variable set which is economic indicators of countries (net capital stock (CS), imports (IG), exports (EG), gross domestic product (GDP), consumer price index (CPI), Private Final Consumption Expenditure (FCE), net national savings (NS)) using canonical correlation analysis (CCA) approach and subsequent to this, this relationship has been discussed through the partial canonical correlation analysis (PCCA) approach by adding a third variable set of economic development indicators (expenditure on research and development, energy use and renewable energy consumption) in the analysis. For both approaches, first pair of canonical variables has been found to be significant. According to the standardized canonical coefficients of CCA; MR, CPI and NS variables provide the largest contribution to first pair of canonical variables.

Wang et al. (2018) have aimed to detect the primary factors of total water use and energy-related CO₂ emissions in Beijing at the regional level for the period 1996-2016 using a partial least squares STIRPAT model and emphasized the importance of balancing economic development, water and energy security, and environmental sustainability at the city level.

Findings have revealed that the population, per capita gross domestic product (GDP), urbanization level, technology level, and service level have a significant effect on the total water use and energy-related CO2 emissions.

Vikram (2018) covers the relationship between social capital and child nutrition using the India Human Development Survey for 2005–2006 years based on multilevel logistic models. According to the findings, there is a positive association between household based bridging social capital as related to development- oriented organizations and child nutrition. However, bonding social capital is negatively connected with child nutrition. As a general result, socio-economic development and social capital have been found to be interdependent.

Reyes and Useche (2019) have examined the relationship between competitiveness, economic growth and human development index for 20 countries of the Latin America and Caribbean region during the 2006-2015 period through the cluster analysis tests and linear correlation coefficients. Findings revealed that low rates in competitiveness and economic growth indicators display the typical status since 2009 and at the individual country level, there has been found no statistically significant relationship between economic growth and human development.

2. Method

The development of the basic theory regarding the Canonical Correlation Analysis (CCA) has been initially thanks to Hotelling (1936). Contemporarily, the advent of statistical software programs has made possible the applicability of CCA quite easily. It would be wrong, however, to consider the analysis apart from the multiple regression analysis.

$$U_1 = a_{11}X_1 + a_{12}X_2 + \dots + a_{1p}X_p \quad (1)$$

$$V_1 = b_{11}Y_1 + b_{12}Y_2 + \dots + b_{1q}Y_q \quad (2)$$

Equation (1) shows the linear combination of the X variables that is denoted by the new variable U_1 and Equation (2) shows the linear combination of the Y variables that is denoted by the new variable V_1 . These new variables which include sets of dependent and independent variables and thus are derived from the original variables are known as canonical variates. CCA is an analytical framework that aims to measure the association between composites of two multivariate sets of variables whereby more than one variable by estimating $a_{11}, a_{12}, \dots, a_{1p}$ and $b_{11}, b_{12}, \dots, b_{1q}$ in such a way that maximizes the correlation between U_1 and V_1 , namely canonical correlation shown as C_1 . Here, C_1 is the first canonical correlation and a 's and b 's

are called raw canonical coefficients. The word ‘raw’ is used since canonical variates are obtained from unstandardized data. Subsequent to determining C_1 , the same procedure is applied in order to obtain second canonical correlation C_2 in a manner that will maximize the correlation between new linear composites U_2 and V_2 created for X and Y sets of variables. It is noteworthy to say that the canonical variate sets (U_1, V_1) and (U_2, V_2) are required to be uncorrelated with each other. Following this procedure, the process is carried out until the correlation between m th canonical variates, namely C_m is maximized. The new composites can be shown as

$$U_m = a_{m1}X_1 + a_{m2}X_2 + \dots + a_{mp}X_p \quad (3)$$

$$V_m = b_{m1}Y_1 + b_{m2}Y_2 + \dots + b_{mq}Y_q \quad (4)$$

The underlying procedure of CCA is dependent upon the following constraints:

$$Cor(U_j, U_k) = 0 \text{ for all } j \neq k \quad (5)$$

$$Cor(V_j, V_k) = 0 \text{ for all } j \neq k \quad (6)$$

and this case is realized to be nothing more than a maximization problem (Sharma, 1996).

Canonical correlations can be calculated through both correlation and covariance matrices (Alpar 2011). In case the measurement units and variances of variables in data set differ, both variables are required to be standardized or CCA should be carried out by taking the correlation analysis as basis. Since, while there are dissimilarities between the results obtained according to the covariance matrix and the correlation matrix for data sets with different variances; data standardization eliminates the solution differences between the two methods (Çankaya, 2005).

Before interpretations of the canonical variates and correlations, the first step is to detect the statistical significance of the canonical correlations or in other saying to detect if there is any association between r pairs of canonical variates. There are different approaches being developed for significance of canonical correlations. The most popular technique is Wilks’s Lambda (Λ) which is provided by Bartlett (1941). The value of Lambda varies from 0 to 1 and it is interpreted as the opposite of the squared multiple correlation, R^2 ; this is because it represents the error variance, the variance not accounted for by the independent variables. Depending on this fact, the implication of ‘1’ value of Λ is that none of the variance in the dependent variable is explained by the independent variables and in case $\Lambda = 0$, the opposite case is valid such that all of the variance in the dependent variable is explained by the independent variables. Therefore, the value of one minus lambda corresponds to the R^2 (Munro, 2005).

Standardized canonical coefficients indicate the amount of change in the canonical variable in terms of the standard deviation when a one standard deviation increase occurs in the original variable. To say differently, these coefficients show the amounts of influence of original variables in that set on the formation of the canonical variables. In the case that sample size is too small or there is the problem of multicollinearity between variables, it is recommended that correlation coefficients (also known as canonical loadings) between canonical variable and original variables that take place in that set should be used instead of standardized canonical coefficients (Sharma, 1996; Çankaya, 2005).

3. Findings

In this research, data associated with 8 components of “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” dimensions of both 2015 and 2016 SPIs have been used with the aim of providing a dual comparison based on the years and have been obtained from the website of “Social Progress Imperative”. For the application, SPSS package program has been utilized. 8 components in the study have been grouped into two sets. First set (*Set 1*) contains the components of “Basic Human Needs” dimension which are “Nutrition and Basic Medical Care (X_1)”, “Water and Sanitation (X_2)”, “Shelter (X_3)” and “Personal Safety (X_4)”. On the other hand, second set (*Set 2*) contains the components of “Foundations of Wellbeing” dimension which are “Access to Basic Knowledge (Y_1)”, “Access to Information and Communications (Y_2)”, “Health and Wellness (Y_3)” and “Ecosystem Sustainability (or it is remained Environmental Quality for 2016) (Y_4)”. In this part, primarily CCA application results for 2015 SPI will be mentioned and subsequent to this, 2016 results will be given.

3.1. CCA Results for 2015 SPI

In the study, since the number of variables in both *Set 1* ($X_1, X_2, X_3, X_4; p = 4$) and *Set 2* ($Y_1, Y_2, Y_3, Y_4; q = 4$) are the same, four canonical correlations have been calculated ($\min(p, q) = 4$).

Pairs of Canonical Variates	(U_1V_1)	(U_2V_2)	(U_3V_3)	(U_4V_4)
Canonical Correlation	0,926	0,399	0,289	0,027

Table 1: Canonical Correlations.

In Table 1, canonical correlation coefficients that are obtained through CCA being applied with the aim of determining the relationships between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” variable sets have been presented. Accordingly, when the first canonical correlation coefficient (0,926) is examined, a high relationship has been found between basic human needs and foundations of wellbeing variable sets. As it is seen, canonical correlations between the canonical variables have been calculated in descending order from the largest to the smallest.

In Table 2, from X and Y variable sets, four different pairs of canonical variates and four different canonical correlation coefficients between these have been obtained. Since only statistically significant canonical correlations are necessary to be interpreted, the significance tests are of great importance.

Number	Pairs of Canonical Variates	Wilk's Lambda	Chi-Square	d.f.	Sig.
1	U_1V_1	0,110	281,970	16	0,000
2	U_2V_2	0,770	33,305	9	0,000
3	U_3V_3	0,916	11,233	4	0,024
4	U_4V_4	0,999	0,096	1	0,757

Table 2: Statistical Significance of Canonical Correlations.

Thus, when chi-square values associated with Wilk's Lambda statistic which specifies one of the significance tests related to canonical correlation coefficients are examined in Table 2, it has been concluded that the first (0,926), second (0,399) and third (0,289) canonical correlation coefficients which are calculated through the first four pairs of canonical variates are seen to be statistically significant. Since probability values that take place in the “significance” column are smaller than 0.05 for the first three canonical correlations and the result of the high relationship between ‘Basic Human Needs’ and ‘Foundations of Wellbeing’ is significant in 95% confidence interval has been revealed. On the other hand, as expressed in Sherry and Henson (2005), Wilk's Lambda has a very practical quality with respect to reflecting the amount of the variance that is not shared between the sets of variables. Hence, subtracting lambda value from 1 gives an overall effect of 0,89 ($1 - 0,110$) for the full model. With the movement from this explanation, it can be said that an overall effect size of 0,89 is highly large for the full model in order to be counted as statistically significant.

Nevertheless, since the first canonical correlation coefficient (0,926) is higher with an obvious difference than the second (0,399) and third (0,289) coefficients; it is of great importance to take the first pair of canonical variates calculated in a way to have the highest canonical correlation between two variable sets into consideration. In this situation, revealing the structure of the relationship with the first pair of canonical variables and examining the coefficients of this relationship structure discovers the structure of the relationship between two variables set.

As the result of CCA, canonical loadings among canonical variables and original variables in their own set have been presented in Table 3. When canonical loadings are examined from Table 3; it is seen that the largest contribution to the U_1 canonical variable (when absolute effects are considered) has come from “Nutrition and Basic Medical Care (X_1)” which has the highest canonical loading ($-0,967$) and it is followed by “Water and Sanitation (X_2)” and “shelter (X_3)” variables which have equal canonical loadings($-0,966$).

	<i>Set 1</i>					<i>Set 2</i>			
	X_1	X_2	X_3	X_4		Y_1	Y_2	Y_3	Y_4
U_1	-0,967	-0,966	-0,966	-0,675	V_1	-0,969	-0,895	-0,147	-0,197
U_2	0,185	0,097	-0,237	-0,336	V_2	0,142	-0,241	-0,918	-0,497
U_3	-0,007	-0,005	-0,103	0,657	V_3	-0,134	0,352	-0,362	0,473
U_4	0,176	-0,241	-0,004	0,021	V_4	0,149	-0,128	-0,062	0,701

Table 3: Canonical Loadings for “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing”.

For the V_1 canonical variable, the largest contribution ($-0,969$) has been provided by “Access to Basic Knowledge (Y_1)” and this is followed by “Access to Information and Communications (Y_2)” ($-0,895$). In that case, when canonical loadings that belong to canonical variables are examined, it can be said that a relationship in the same direction is available between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” sets of variables. For the sake of saving space, results regarding standardized canonical coefficients have not been shared here. However, it should be known that these results have shown consistency with the results for canonical loadings.

3.2. CCA Results for 2016 SPI

In accordance with 2015 study, all variables have been remained constant. The only difference here shows itself in the studied year, 2016. Therefore, once again four canonical correlations have been obtained.

Pairs of Canonical Variates	(U_1V_1)	(U_2V_2)	(U_3V_3)	(U_4V_4)
Canonical Correlation	0,935	0,364	0,199	0,045

Table 4: Canonical Correlations

When the first canonical correlation coefficient (0,935) obtained for 2016 year is examined, it has been found to be greater than the first canonical correlation coefficient (0,926) obtained for 2015. As consistent with previous results, it can be inferred from here that again there is a high relationship between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” variable sets.

When chi-square values associated with Wilk’s Lambda statistic which specifies one of the significance tests related to canonical correlation coefficients are examined in Table 5, it has been concluded that only the first (0,935) and the second (0,364) canonical correlation coefficients which are calculated through the first four pairs of canonical variables have been found to be statistically significant (since probability values are smaller than 0,05 level).

Number	Pairs of Canonical Variates	Wilk’s Lambda	Chi-Square	d.f.	Sig.
1	U_1V_1	0,104	288,271	16	0,000
2	U_2V_2	0,832	23,496	9	0,005
3	U_3V_3	0,959	5,396	4	0,249
4	U_4V_4	0,998	0,262	1	0,608

Table 5: Statistical Significance of Canonical Correlations.

As expressed before, because Wilk’s Lambda statistic reflects the proportion of the variance not shared between the variable sets; subtracting lambda value from 1 gives an overall effect of 0,896 ($1 - 0,104$) for the full model which is greater than 0,89 value obtained for the 2015 year. Thus, it can be said that an overall effect size of 0,896 is highly large for the full

model in order to be counted as statistically significant (or in other saying, the high relationship between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” is significant for 95% confidence interval).

	<i>Set 1</i>				<i>Set 2</i>				
	X_1	X_2	X_3	X_4	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	
U_1	-0,981	-0,944	-0,920	-0,641	V_1	-0,957	-0,883	-0,342	-0,674
U_2	-0,168	0,132	0,141	0,650	V_2	-0,020	0,359	0,065	0,644
U_3	0,079	-0,302	-0,176	0,408	V_3	-0,290	0,268	0,481	-0,040
U_4	0,056	0,032	-0,320	0,018	V_4	-0,010	0,139	-0,805	-0,360

Table 6: Canonical Loadings for “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing”.

When canonical loadings are examined from Table 6; it is seen that the largest contribution to the U_1 canonical variable (when absolute effects are considered) has come from “Nutrition and Basic Medical Care (X_1)” which has the highest canonical loading (-0,981) and it is followed by “Water and Sanitation (X_2)” which has the second highest canonical loading (-0,944). For the V_1 canonical variable, the largest contribution (-0,957) has been provided by “Access to Basic Knowledge (Y_1)” and this is followed by “Access to Information and Communications (Y_1)” (-0,883). In that case, when canonical loadings that belong to canonical variables are examined, it can be said that a relationship in the same direction is available between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” sets of variable s. All these results are consistent with the 2015 results.

4. Discussion

In this study, with the aim of determining the relations among “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” sets for 130 countries, discussions on the comparison of CCA for 2015 and 2016 years have been presented. In the interpretation of results of the analysis, the first pair of canonical variates pointing to the highest canonical correlation has been taken into account. When the first canonical correlation coefficient (0,935) obtained for 2016 year is examined, it has been found to be greater than the first canonical correlation coefficient (0,926) obtained for 2015. It can be inferred from these results that there is a high relationship between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” variable sets. According to the Wilk’s Lambda statistics, an overall effect of 0,896 for the full model of 2016 year has been detected

to be greater than 0,89 value obtained for the 2015 year. The high relationship between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” has been found to be significant for 95% confidence interval.

According to the standardized canonical coefficients, the largest contribution to “Basic Human Needs” set of variables has come from “Nutrition and Basic Medical Care” variable. The contribution in 2016 is more than the contribution in 2015. The most effective variable in “Foundations of Wellbeing” set of variables has been revealed to be “Access to Basic Knowledge”. The signs of all coefficients obtained for variables of X and Y sets in equations associated with the first pair of canonical variates (U_1 and V_1) are the same as 2015 results as expected. However, in equations associated with the second pair of canonical variates; the signs of coefficients for 2016 have differed greatly than they are for 2015.

When canonical loadings are examined; it is seen that the largest contribution to U_1 has come from “Nutrition and Basic Medical Care” and it is followed by “Water and Sanitation”. For the V_1 canonical variable, the largest contribution has been provided by “Access to Basic Knowledge” and this is followed by “Access to Information and Communications”. A relationship in the same direction is available between “Basic Human Needs” and “Foundations of Wellbeing” sets of variables.

When canonical cross loadings are examined, the largest contribution to the canonical variable U_1 has come from “Access to Basic Knowledge” and it is followed by “Access to Information and Communications”. For 2016 year, the largest contribution to the canonical variable V_1 has been provided by “Nutrition and Basic Medical Care” and for 2015 year, the largest contribution had been shared commonly by “Nutrition and Basic Medical Care” and “Shelter” variables which have the same canonical loadings. When looked at the second pair of canonical variates (U_2 and V_2); the largest contributions have been provided by “Environmental Quality” and “Personal Safety” variables, respectively. These results are also different from 2015 as follows: In 2015, the largest contribution to U_2 has come from “Health and Wellness”.

The values of structure coefficients of function 1 imply that primary contributors for “Basic Human Needs” set are “Nutrition and Basic Medical Care”, “Water and Sanitation” and “Shelter” with a secondary contribution by “Personal Safety”. For “Foundations of Wellbeing” set, primary contributors are “Access to Basic knowledge” and “Access to Information and Communications” with a secondary contribution by “Environmental Quality” which does not appear as greater than 0.45 for 2015 results. For 2016 year, it can be reached to the results of “Personal Safety” may not have been strongly related to “Foundations of Wellbeing” set and “Health and Wellness” has been observed not to be associated with “Basic Human Needs”.

Briefly, these variables can be said not to be useful in the model according to the communalities. All of the other variables in the model which are “Nutrition and Basic Medical Care”, “Water and Sanitation”, “Shelter”, “Access to Basic knowledge”, “Access to Information and Communications” and “Environmental Quality” (“Ecosystem Sustainability” does not take place as a useful variable in 2015 results) can be concluded to be useful in the model. On the other hand, according to the redundancy index results, although the second function is statistically significant; it has a little practical significance. Since it does not account for a large proportion of the variance of the variables in the other set. The second function has a substantially lower canonical R- squared and both variable sets have low shared variance in the second function. To summarize, 2016 results are in general consistent with 2015 results.

REFERENCES

- Alpar, R. (2011) *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*, 3th edition, Ankara: Detay.
- Altafin, I. (1991) “Participatory communication in social development evaluation”, *Community Development Journal*, 26(4), 312-314.
- Anderson, T. W. (2003) *An introduction to multivariate statistical analysis*, 3th edition, New York: John Wiley and Sons.
- Bartlett, M. S. (1941) “The statistical significance of canonical correlations”, *Biometrika*, 32, 29-38.
- Bland, J. M. and Douglas A. (1997) “Statistics notes: Cronbach's Alpha”, *BMJ*, 314(7080), 572.
- Bonair, A., Rosenfield, P., and Tengvald, K. (1989) “Medical technologies in developing countries: issues of technology development, transfer, diffusion and use”, *Social Science and Medicine*, 28(8), 769–781.
- Braveman, P. A., Cubbin, C., Egerter, S., Williams D. R., and Pamuk, E. (2010) “Socioeconomic disparities in health in the United States: what the patterns tell us”, *American Journal of Public Health*, 100, 186-196.

Brocklehurst, C. (2011) "Water, sanitation and hygiene: foundations of development", <https://www.interactioncouncil.org/sites/default/files/Clarissa%20Brocklehurst%20paper.pdf>, Retrieval date: 16 April 2019.

Chatfield, C. and Collins, A. (1980) *Introduction to Multivariate Analysis*, Boston: Springer.

CSDH (Commission on Social Determinants of Health) (2008) "Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health", http://www.who.int/social_determinants/thecommission/finalreport/en/, Retrieval date: 11 April 2014.

Çankaya, S. (2005) *Kanonik korelasyon analizi ve hayvancılıkta kullanımı*, Doctoral Thesis, Adana: Cukurova University, Institute of Natural and Applied Sciences – Department of Animal Science.

Gazzola, P. and Querci, E. (2017) "The Connection between the Quality of Life and Sustainable Ecological Development", *European Scientific Journal, ESJ*, 13(12), 361-375.

Hediger, W. (2000) "Sustainable development and social welfare", *Ecological Economics*, 32(3), 481-492.

Hotelling, H. (1936) "Relations between two sets of variates", *Biometrika*, 28(3/4), 321-377.

Jung, K. M. (2000) "Local influence assessment in canonical correlation analysis", *Journal of Applied Statistics*, 27(3), 293-301.

Kahn, A. (1995) "Sustainable development: the key concepts, issues and implications", keynote paper given at the *international sustainable development research conference*, 27-29 March 1995, Manchester, UK.

Keskin, S. and Özsoy, A. N. (2004) "Kanonik korelasyon analizi ve bir uygulaması", *Journal of Agricultural Science*, 10(1), 67-71.

Kuznets, S. (1955) "Economic growth and income inequality", *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.

Madu, C. N. (1992) *Strategic planning in technology transfer to less developed countries*, New York, NY: Quorum Books.

Manly, B. (1994) *Multivariate statistical methods: A primer*, New York, USA: Chapman & Hall/CRC.

Marcoulides, G. and Hershberger, S. (1997) *Multivariate Statistical Methods: A First Course*, New York: Psychology.

Munro, B. H. (2005) *Statistical Methods for Health Care Research*, 5th edition, Lippincott Williams & Wilkins.

Porter, M., Stern, S., and Green, M. (2015) “Social progress index 2015 by social progress imperative”, http://www.socialprogressimperative.org/wp-content/uploads/2016/05/2015-SOCIAL-PROGRESS-INDEX_FINAL.pdf, Retrieval date: 6 August 2016.

Porter, M., Stern, S., and Green, M. (2016) “Social progress index 2016 by social progress imperative”, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/mx/Documents/about-deloitte/Social-Progress-Index-2016-Report.pdf>, Retrieval date: 6 August 2016.

Rao, N. D. and Min, J. (2018) “Decent living standards: material prerequisites for human wellbeing”, *Social Indicators Research*, 138(1), 225-244.

Reyes, G. E. and Useche, A. J. (2019) “Competitiveness, economic growth and human development in Latin American and Caribbean Countries 2006 - 2015: A performance and correlation analysis”, *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 29(2), 139-159.

Sharma, S. (1996) *Applied Multivariate Techniques*, New York: John Wiley & Sons.

Sherry, A. and Henson, R. (2005) “Conducting and interpreting canonical correlation analysis in personality research: A user friendly primer”, *Journal of Personality Assessment*, 84(1), 37-48.

Sökmen, A. (2014) “Sosyal gelişme endeksi Türkiye için ne ifade ediyor? Assessment note economic policy research foundation of Turkey”, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1403700250_6_Sosyal_gelisme_endeksi_Turkiye_icin_ne_ifade_ediyor.pdf, Retrieval date: 6 August 2016.

Stern, S. , Wares, A., and Orzell, S. (2015) “Social progress index 2015: Methodological report by social progress imperative”, <http://www.socialprogressimperative.org/wp-content/uploads/2016/04/2015-Methodology-Report.pdf>, Retrieval date: 6 August 2016.

Stern, S., Wares, A., and Hellman, T. (2016) "Social progress index 2016: Methodological report by social progress imperative", <http://13i8vn49fibl3go3i12f59gh.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2016/07/SPI-2016-Methodological-Report.pdf>, Retrieval date: 6 August 2016.

Ünal, C. and Tatlıdil, H. (2018) "AB ve diğer gelişmiş ülkeler ile Türkiye için sosyal ve ekonomik göstergeler arasındaki ilişkinin kanonik korelasyon ve kısmi kanonik korelasyon analizi ile araştırılması", *Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal*, 5(3), 597-614.

Vikram, K. (2018) "Social capital and child nutrition in India: The moderating role of development", *Health & Place*, 50, 42-51.

Wang, Y., Xiao, W., Wang, Y., Hou, B., Yang, H., Zhang, X., Yang, M., and Zhu, L. (2018) "Exploring city development modes under the dual control of water resources and energy related CO2 emissions: The case of Beijing, China," *Sustainability*, 10(9), 1-16.

Zimmerman, E. and Woolf, S. H. (2014) "Understanding the relationship between education and health", [https://nam.edu/wp-content/uploads/2015/06/BPH-UnderstandingTheRelationship1 .pdf](https://nam.edu/wp-content/uploads/2015/06/BPH-UnderstandingTheRelationship1.pdf), Retrieval date: 26 March 2019.

Türkiye’de Reçetesiz İlaç Kullanımının Yaygınlığı ve Belirleyenleri

Selcen ÖZTÜRK*

Dilek BAŞAR†**

Geliş Tarihi (Received): 12.04.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 09.07.2019

Öz

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye’de 2008-2016 dönemi için reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlığının ve reçetesiz ilaç kullanımını etkileyen sosyo-ekonomik ve demografik değişkenlerin Türkiye İstatistik Kurumu’ndan elde edilen “Sağlık Araştırması” mikro veri setleri kullanılarak analiz edilmesidir. Bu amaçla, söz konusu veri seti lojistik regresyon yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Analizden elde edilen sonuçlar, 25-44 yaş arası bireylerin, kadınların, gelir düzeyi daha düşük, kırdan yaşayan ve sağlık durumu iyi olan bireylerin reçetesiz ilaç kullanım olasılığının daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Çalışmanın sonuçları reçetesiz ilaç kullanımı ile sosyo-ekonomik faktörler arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir ve bu bağlamda politika yapıcılara yön gösterici niteliktedir. Ayrıca, çalışma dönemi Türkiye’de uygulanmaya başlayan “Akılcı İlaç Kullanımı” politikasını da içerdiği için söz konusu uygulamanın etkisinin analiz edilip, tartışılmasına imkân sağlamaktadır. Bu çalışma Türkiye’de reçetesiz ilaç kullanımını etkileyen değişkenleri ulusal düzeyde temsile sahip bir veri setiyle inceleyen ilk çalışma olma özelliği taşımakta ve bu anlamda literatüre, ayrıca elde edilen sonuçlar bağlamında da politika yapıcılara katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Reçetesiz ilaç kullanımı; Akılcı ilaç kullanımı; Sosyo-ekonomik belirleyenler, Türkiye

---

*Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, selcen@hacettepe.edu.tr

** Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, dbasar@hacettepe.edu.tr

Prevalence and Determinants of Non-prescribed Medicine Use in Turkey

Abstract

The main objective of this study is to analyse the prevalence and socio-economic and demographic determinants of non-prescribed medicine use in Turkey for the 2008-2016 period using “Health Survey” micro data sets obtained from the Turkish Statistical Institute. For his purpose, the data is analysed using a logistic regression method. Findings of the study indicates women; individuals between the ages of 25 and 44; who live in rural area; with low income and good health status have higher probability of using non-prescribed medicine. Results also indicate that non-prescribed medicine use can be significantly linked to socio-economic factors and, hence, can yield important conclusions to policy makers. Further, since the study period covers the “Rational Drug Use” policy in Turkey, the effects of such policy is also analysed and discussed. This study is the first to analyse the prevalence and determinants of non-prescribed medicine use in Turkey with a nationally representative data. In this manner, this study is an important contribution to the literature. Further, this study provides important policy implications for the policy makers as well.

Keywords: Non-prescribed medicine use; Rational drug use; Socio-economic determinants; Turkey

Giriş

Sağlık sektörü bir bütün olarak, toplumun genel sağlık düzeyinin iyileştirilmesine katkı yapan en önemli faktörlerden biridir. Sağlık, günümüzde herhangi bir hastalık veya sakatlığın bulunmayışı olarak değil, fiziksel ve ruhsal açıdan tam bir iyilik hali olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu iyilik hali, biyolojik ve çevresel etmenlerin bir ürünüdür ve özellikle son yıllarda bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmeye başlanmıştır. Sağlığın temel bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi ve öte yandan sağlığın beşeri sermaye üzerindeki doğrudan etkisi sağlık sektörünü özellikli kılmakta ve bu alanı tüm toplumlarda kamunun öncelikli ilgi alanı haline getirmektedir (Sen 2002, s.662; Wagstaff ve Van Doorslaer, 2000, s.557).

Sağlık sektörü Türkiye’de de öncelikli alanlar arasında yer almaktadır. Türkiye’de 2003 yılından bu yana uygulanan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) kapsamında bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. SDP ile sağlık sistemi yeniden tasarlanmış ve sistemin örgütlenme, finansman ve sağlık hizmeti sunumu ayaklarına müdahale edilmiştir. Türkiye’de sağlık sisteminde gerçekleşen reformlar sonucunda sağlık hizmetleri kullanımında genel bir artış olduğunu söylemek mümkündür (Öztürk, Başar ve Saraçoğlu 2017, s.103).

Bu artışın etkilerini ilaç sektöründe de görmek mümkündür. Yaygın olarak kullanılan ATC (Anatomik, Terapötik ve Kimyasal) sınıflandırma sistemine göre incelendiğinde özellikle, ATC-1 grup ilaçların kullanımında yıllar itibariyle ciddi artışlar gözlemek mümkündür. ATC-1 seviyesinde gruplama anatomik ana gruplara göre yapılmaktadır Bu grupta toplam ilaç tüketimi 2011 yılından 2017 yılına kadar yaklaşık %23 artmıştır. Birçok ilaç grubunda Türkiye’de kişi başına tüketim OECD ortalamalarının üzerinde yer almaktadır. Özellikle 1000 kişiye düşen günlük antibiyotik tüketim miktarında Türkiye dünyada ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca Türkiye’de ilaçların yaklaşık %95’i geri ödeme kapsamında yer almaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2017, s.74). Hem insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri hem de sağlık harcamalarını arttırıcı baskısı nedeniyle Türkiye’de son dönemde Akılcı İlaç Kullanımı (AİK) konusu gündemde yer almakta ve bu konuda ciddi reformlar gerçekleştirilmektedir. AİK “kişilerin klinik bulgularına ve bireysel özelliklerine göre uygun ilacı, uygun süre ve dozda, en uygun maliyetle ve kolayca sağlayabilmeleri” olarak tanımlanmıştır (WHO, 1985, s.3). Diğer yandan Dünya Sağlık Örgütü reçetesiz ilaç kullanımına ilişkin raporunda, reçetesiz ilaç kullanımının özellikle sosyal davranışla tamamen

bütünleşmeden kontrol altında tutulabildiği müddetçe kabul edilebilir olduğunu belirtmektedir (WHO, 1986, s.12). Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu bünyesinde yer alan Akılcı İlaç Kullanım Dairesi ülke çapında AİK faaliyetlerinin yürütülmesi ve koordinasyonundan sorumludur. Bu amaçla 2014 yılından bu yana, hem kamu spotları aracılığıyla toplumun bilinçlenmesi hem de hekim ve eczacıların eğitimi sağlanmaktadır.

Bu çerçevede, çalışmanın temel amacı Türkiye’de 2008-2016 dönemi için reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlığının ve sosyo-ekonomik ve demografik belirleyenlerinin Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından iki yılda bir uygulanmakta olan “Sağlık Araştırması” mikro veri setleri kullanılarak analiz edilmesidir. Bu amaçla lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. İlgili analiz kapsamında, Sağlık Araştırması’nın ilk uygulandığı yıl olan 2008’den 2016’ya kadar tüm yılları kullanıldığı için AİK uygulaması öncesi ve sonrası dönemlerinin karşılaştırmalı analizi de mümkün olmaktadır.

Reçetesiz ilaç kullanımının toplum sağlığı üzerindeki maliyetleri ve bireylerin reçetesiz ilaç kullanım davranışları uzun yıllardır araştırılan bir konudur (örneğin bkz. Kamat ve Nichter, 1998; Figueiras vd, 2000; Chang ve Trivedi, 2003; Pagan vd., 2006; Sanwald ve Theurl, 2017). Öncelikle reçetesiz ilaç kullanımının tanımının mevcut literatürde farklılaştığını belirtmek gerekmektedir. Bazı çalışmalar tanımı doğrudan doktor tarafından reçetelendirilmemiş ilaçların kullanımı olarak yaparken, diğerleri tanımı biraz daha genişleterek doktor tarafından reçetelendirilse dahi önerilen dozun hasta tarafından değiştirilmesini de reçetesiz kullanım olarak tanımlamaktadır (Saeed, 1988, s.288). Diğer yandan, bazı çalışmalar doktor tarafından reçetelendirilmesine rağmen bu ilaçların hastanın baskısıyla reçetelendirilmesini de reçetesiz kullanım olarak değerlendirmektedir (Van Zyl-Schalekamp, 1993, s.345). Reçetesiz ilaç kullanımına ilişkin tanımları genişletmek mümkün olsa da, kullanılacak anketlerde istenilen detayda soru bulunmaması yapılacak analizlerin genellikle doğrudan tanım olarak nitelendirilen doktor tarafından reçetelendirilmemiş ilaçların kullanımı ile sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Bush ve Rabin (1976) ABD’nin Baltimore şehrinde yaşayan 1968-1969 dönemi için reçetesiz ilaç kullanan bireylerin özelliklerini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda 15-44 yaş arası kadınların, daha sağlıklı ve gelir düzeyi daha yüksek bireylerin daha fazla reçetesiz ilaç kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca reçetesiz ilaç kullanımının reçeteli

ilaç kullanımı ile birlikte gerçekleştiği de ulaşılan sonuçlar arasındadır. Johnson ve Pope (1983) çalışmalarında sosyo-ekonomik değişkenler, sağlık statüsü ve reçetesiz ilaç kullanımı ilişkisini yine ABD için incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar yaş, cinsiyet, gelir, aile büyüklüğü gibi sosyo-ekonomik belirleyenlerin ve bireylerin sağlık statülerinin reçetesiz ilaç kullanımı ile anlamlı ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. Nielsen vd. (2003) Danimarka için gerçekleştirdikleri çalışmada sosyo-ekonomik durum ile reçeteli ve reçetesiz ilaç kullanım davranışları arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Al-Windi (2005) İsveç için gerçekleştirdiği çalışmasında reçeteli ilaç kullanımının belirleyenlerini incelemiş ve yine sosyo-ekonomik değişkenlerin ilaç kullanımı üzerinde anlamlı etkileri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Daban vd. (2010) İspanya için gerçekleştirdikleri çalışmada reçeteli ve reçetesiz ilaç kullanımının sosyal belirleyenlerini incelemiştir. Sonuçlar genel olarak kadınların erkeklere kıyasla daha çok ilaç kullandığına, yaşla birlikte reçetesiz ilaç kullanım yaygınlığının azaldığına ve gelire reçetesiz ilaç kullanımı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Green vd. (2016) Birleşik Krallık için yaptıkları çalışmada; cinsiyet, sağlık koşulları ve eğitimin reçeteli ve reçetesiz ilaç kullanım davranışlarını etkilediğini göstermiştir. Ayrıca Kickbusch (2001) ve Nutbeam (2000) sosyo-ekonomik faktörlerin yanı sıra, sağlık okur yazarlığının bireylerin sağlık hizmeti ve ilaç kullanmaya yönelik kararlarını etkileyen oldukça önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır. Konu ile ilgili literatür, ilaç kullanımının demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerle yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Bu çalışma kapsamında özellikle AİK'nin de etkisini görebilmek için yalnızca reçetesiz ilaç kullanım davranışlarının belirleyenleri konu edilmiştir.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekildedir. Birinci bölüm yapılan ampirik analizde kullanılan veri seti ve yöntem hakkında bilgi verirken, ikinci bölüm elde edilen bulguları sunmaktadır. Üçüncü ve son bölüm ise bulguları tartışmakta ve çalışmayı sonlandırmaktadır.

1. Veri ve Yöntem

Bu çalışma kapsamında, reçetesiz ilaç kullanımı yaygınlığı ve belirleyenlerinin analizi amacıyla TÜİK tarafından iki yıllık periyodlarla yayınlanan 2008-2016 dönemini içeren “Sağlık Araştırması” mikro veri setleri kullanılmıştır. Analiz kapsamına 15 yaş ve üzeri bireyler dâhil edilmiştir. 2008 yılı için 14,664, 2010 yılı için 14,447, 2012 yılı için 28,055, 2014 yılı için 19,129 ve 2016 yılı için ise toplam 17,242

gözlem mevcuttur. Analiz kapsamında bağımlı değişken anketlerde yer alan “Geçtiğimiz iki hafta içerisinde herhangi bir uzman tarafından reçete edilmeyen bir ilaç kullandınız mı?” sorusu kullanılarak oluşturulmuştur. Tablo 1 veri setleri kapsamında ilaç kullanımına ilişkin temel istatistikleri sunmaktadır.

Tablo 1: Türkiye’de ilaç kullanımının zaman içinde değişimi

	2008	2010	2012	2014	2016
Herhangi bir ilaç kullanmıyor	8,540	8,134	17,590	8,294	7,524
İlaç kullanıyor (reçeteli veya reçetesiz)	6,062	6,275	10,404	10,835	9,718
Toplam gözlem sayısı	10,292	14,409	27,994	19,129	17,242
İlaç kullananların oranı (%)	58.90	43.55	37.17	56.64	56.36

Tablo 1’den görüleceği üzere Türkiye’de ilaç kullanımı 2012 yılında en düşük düzeye ulaşmış, sonraki yıllarda ilaç kullanım oranlarında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Reçeteli ve reçetesiz toplam ilaç kullanım oranı AİK uygulamasından sonra uygulamanın öncesine göre ciddi oranda artmıştır. Bu oranlar, konunun öneminin ve derinlemesine incelenmesinin gerekliliğinin göstergesi niteliğinde değerlendirilebilir.

Reçetesiz ilaç kullanımının belirleyenlerinin analizi amacıyla olasılık oranlarının (*odds ratio*) belirlenmesi için lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Analiz kapsamında kullanılan bağımsız değişkenlere ilişkin açıklama Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Bağımsız değişkenler ve açıklamaları

Cinsiyet	Bireyin cinsiyeti	Erkek
		Kadın
Yaş grubu	Bireyin içinde bulunduğu yaş grubu	15-24
		25-34
		35-44
		45-54
		55-64
		65-74
		75+
Yerleşim yeri	Bireyin yaşadığı yere ilişkin bilgi. (2014 ve 2016 yılları için söz konusu bilgi mevcut değildir)	Kent
		Kır
Eğitim	Bireyin eğitim düzeyi	Okuma yazma bilmiyor
		Okuma yazma biliyor ancak diploması yok
		İlkokul
		Orta okul

		Lise
		Üniversite
		Yüksek lisans/Doktora
Sigortalılık	Bireyin sağlık sigortası durumuna ilişkin bilgi (özel veya kamu)	Sigortası yok
		Sigortası var
Gelir	Hane halkı gelir düzeyi	En düşük gelir grubu (<1080TL)
		Düşük gelir grubu (1080-1545TL)
		Orta gelir grubu (1546-2160TL)
		Üst gelir grubu (2161-3175TL)
		En üst gelir grubu (>3176TL)
Sağlık statüsü	Beyan edilen sağlık durumu düzeyi	Çok kötü
		Kötü
		Orta
		İyi
		Çok iyi
Sağlık problemi	Bireyin 6 aydan uzun süren herhangi bir sağlık probleminin olup olmadığı	Hayır
		Evet
Kronik hastalık	Bireyin tanılanmış kronik hastalığının olup olmadığı	Yok
		Var

2. Bulgular

Tablo 3, Türkiye’de reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlığı ve belirleyenlerine ilişkin gerçekleştirilen lojistik regresyon sonuçlarını sunmaktadır. Analiz bulguları, reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlığının 2012 yılında en düşük düzeyde olduğuna ve 2014 sonrası dönemde ciddi şekilde artış gösterdiğine işaret etmektedir. 2014 yılı ve sonrasında reçetesiz ilaç kullanımı 2008, 2010 ve 2012 rakamlarının üzerindedir.

Reçetesiz ilaç kullanımının belirleyenlerine ilişkin sonuçlar incelendiğinde, kadınların reçetesiz ilaç kullanım olasılığının erkeklere kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir, ancak sonuçlar 2012 yılından sonra istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum kadınların biyolojik özellikleri nedeniyle sağlık hizmeti ihtiyacının daha fazla olması ile açıklanabilir (Mustard vd, 1998; Bertakis vd., 2000; Green ve Pope, 1999). Diğer yandan, reçetesiz ilaç kullanımının yaşla beraber ilk önce artan daha sonra azalan bir ilişkisinin olduğu söylenebilir. Tüm yıllar için 75 yaş ve üzeri bireylerde söz konusu ilişki anlamsızdır.

Kırsal bölgelerde yaşayan bireylerin reçetesiz ilaç kullanma olasılığı kentte yaşayan bireylere kıyasla daha yüksektir. Bu bulgu, kırdaki yaşayan bireylerin sağlık hizmetine erişiminin görece olarak daha zor olmasından kaynaklandığı yorumunu mümkün kılabilir. Söz konusu ilişki 2012 yılında istatistiksel olarak anlamsızdır. 2014 ve 2016 yılları içinse anketlerde kır-kent ayrımını yapmayı mümkün kılacak herhangi bir soru yer almadığından bu ilişkinin incelenmesi mümkün olmamıştır.

Elde edilen sonuçlara göre, reçetesiz ilaç kullanımı ile eğitim düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiden bahsetmek mümkün değildir. Konu ile ilgili mevcut literatüre dayanarak eğitim düzeyi arttıkça ilaçlar hakkında daha çok bilgi sahibi olduğunun düşünülmesi, daha yüksek ekonomik olanaklar, doktora olan güvenin daha az olması ve kişisel özerkliğin yüksek olması gibi nedenlerle reçetesiz ilaç kullanımının artması beklenmektedir (Segall ve Goldstein, 1989; Figueiras vd, 2000). Türkiye’de ise bahsedildiği gibi yüksek eğitim düzeyi ile reçetesiz ilaç kullanma olasılığının artması arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Bireyin herhangi bir sağlık sigortasının olması reçetesiz ilaç kullanım olasılığını azaltmaktadır. Elde edilen bu bulgunun sağlık sigortasına sahip bireylerin sağlık hizmetlerinden daha kolay yararlanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Söz konusu ilişki 2016 yılına gelindiğinde istatistiksel olarak anlamsızdır. İlgili ilişkinin bu yılda istatistiksel olarak anlamsız olmasını 2016 yılında nüfusun neredeyse %95’inin sigortalı olması ile ilişkilendirmek mümkündür. Gelir düzeyi ve reçetesiz ilaç kullanımı arasındaki ilişki ise 2014 sonrası için istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Diğer bir deyişle, bulgular bireylerin gelir grubu yükseldikçe reçetesiz ilaç kullanma olasılıklarının arttığına işaret etmektedir.

Analiz dönemi boyunca incelendiğinde, 2008 yılı dışında sağlık statüsü ve reçetesiz ilaç kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Sağlık problemi ve kronik hastalığı olan bireylerin ise sağlıklı bireylere kıyasla reçetesiz ilaç kullanma olasılığı daha yüksektir. Olasılık değerleri kronik hastalık için daha yüksek bulunmuştur. Bu durumun hâlihazırda bir sağlık problemi olan bireyleri, reçetesiz ilaç kullanmanın doğurduğu risklere karşı daha kırılgan bir konuma getirdiği düşünülmektedir.

Tablo 3: Reçetesiz ilaç kullanımına ilişkin analiz sonuçları³

		2008			2010			2012			2014			2016		
		n	%	OR	n	%	OR	n	%	OR	n	%	OR	n	%	OR
	<i>Toplam</i>	2204	15.09	-	2187	15.18	-	3065	10.95	-	5757	30.10	-	5256	30.48	-
Cinsiyet	Erkek	981	44.51	1.00	919	42.02	1.00	1319	43.03	1.00	2423	42.09	1.00	2170	41.29	1.00
	Kadın	1223	55.49	1.04	1268	57.98	1.07	1746	56.97	1.14***	3334	57.91	1.22***	3086	58.71	1.20***
Yaş grubu	15-24	367	16.65	1.00	337	15.41	1.00	418	13.64	1.00	847	14.71	1.00	681	12.96	1.00
	25-34	519	23.55	1.27***	494	22.59	1.41***	691	22.54	1.58***	1171	20.34	1.41***	954	18.15	1.51***
	35-44	534	24.23	1.55***	483	22.09	1.42***	734	23.95	1.71***	1368	23.76	1.71***	1231	23.42	1.81***
	45-54	390	17.70	1.309***	443	20.26	1.48***	612	19.97	1.59***	1122	19.49	1.52***	1043	19.84	1.73***
	55-64	222	10.07	1.09	219	10.01	0.98	344	11.22	1.24**	682	11.85	1.09	722	13.74	1.43***
	65-74	105	4.76	0.86	140	6.40	0.99	169	5.51	0.97	363	6.31	0.95	397	7.55	1.12*
	75+	67	3.04	0.87	71	3.25	0.80	97	3.16	0.92	204	3.54	0.84	228	4.34	1.00
Yerleşim yeri	Kent	1414	64.16	1.00	1486	67.95	1.00	2229	72.72	1.00	-	-	-	-	-	-
	Kır	790	35.84	1.28***	701	32.05	1.19***	936	27.28	1.05	-	-	-	-	-	-
Eğitim	O/Y bilmiyor	270	12.25	1.00	215	9.83	1.00	266	8.68	1.00	308	5.88	1.00	279	5.81	1.00
	Diploması yok	152	6.90	1.00	158	7.22	1.11	164	5.35	1.07	-	-	-	-	-	-
	İlkokul	903	40.97	1.07	892	40.79	1.31***	1188	38.76	1.35***	2161	41.25	0.92	1968	40.99	1.19**
	Ortaokul	319	14.47	0.95	348	15.91	1.06	500	16.31	1.04	863	16.47	0.77**	779	16.23	0.85**
	Lise	361	16.38	0.99	339	15.50	1.15	540	17.62	1.21*	1053	20.10	0.96	981	20.43	1.11
	Üniversite	182	8.26	1.05	216	9.88	1.22**	366	11.94	1.30**	776	14.81	1.03	718	14.96	1.07
	YL/Doktora	17	0.77	1.29	19	0.87	1.57*	41	1.34	2.04***	78	1.49	1.00	76	1.58	1.20
Sigortalılık durumu	Yok	359	16.29	1.00	317	14.49	1.00	245	7.99	1.00	479	8.32	1.00	281	5.35	1.00
	Var	1845	83.71	0.80***	1870	85.51	0.71***	2820	92.01	0.73***	5278	91.68	0.77***	4975	94.65	0.95
Gelir düzeyi	En düşük	634	29.08	1.00	400	18.38	1.00	263	8.64	1.00	1695	29.44	1.00	1072	20.40	1.00
	Düşük	449	20.60	0.90	481	22.10	0.97	363	11.93	0.98	1133	19.68	1.02	1404	26.71	1.03
	Orta	447	20.50	0.91	449	20.63	0.94	727	23.88	0.99	956	16.61	1.09*	1003	19.08	1.13**
	Yüksek	360	16.51	0.90	435	19.99	0.96	714	23.46	1.09	1010	17.54	1.10**	864	16.454	1.00
	En yüksek	290	13.30	1.00	411	18.89	0.91	977	32.10	1.06	963	16.73	1.17***	913	17.37	1.19**
Sağlık satüsü	Çok kötü	16	0.73	1.00	35	1.60	1.00	29	0.95	1.00	99	1.72	1.00	62	1.18	1.00
	Kötü	205	9.30	2.08**	185	8.46	0.85	212	6.92	0.98	603	10.47	1.08	600	11.42	1.18
	Orta	705	31.99	2.56***	3903	33.26	1.27	884	28.84	1.22	1920	33.35	1.27**	1700	32.34	1.31
	İyi	110	50.36	2.07***	7489	48.63	0.92	1607	52.43	0.93	2599	45.15	1.00	2505	47.66	0.99
	Çok iyi	168	7.62	1.55	1390	8.05	0.80	333	10.86	0.83	536	9.31	0.81	389	7.40	0.82
Sağlık problemi	Hayır	892	40.47	1.00	1331	60.68	1.00	1835	59.87	1.00	2605	45.25	1.00	2363	44.96	1.00
	Evet	1312	59.53	0.87**	856	39.14	1.08*	1230	40.13	1.21***	3152	54.75	1.23***	2893	55.04	1.12***
Kronik hastalık	Yok	756	34.30	1.00	841	38.45	1.00	1373	44.80	1.00	1853	32.19	1.00	1888	35.92	1.00
	Var	1448	65.70	1.52***	1346	61.55	1.50***	1692	55.20	1.52***	3904	67.81	1.40***	3368	64.08	1.45***

³ *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

3. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlık ve belirleyenlerinin 2008-2016 dönemi için mikro veriler kullanılarak analiz edilmesidir. Bu amaçla TÜİK “Sağlık Araştırması” mikro veri setleri lojistik regresyon yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Türkiye’de genelde ilaç kullanım oranlarında, özelde ise reçetesiz ilaç kullanım oranlarında özellikle 2014 ve 2016 dönemlerinde önceki dönemlere kıyasla çok ciddi bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonucu kısmen, 2012 yılında katılım paylarının alınmasında gerçekleşen değişikliklerle ilişkilendirmek mümkündür. 2012 yılı ve sonrasında muayene katılım payları kişilerin reçete ile eczaneye ilk müracaatında alınmaya başlanmıştır. Öte yandan alınan ilaç miktarında 3 kutu ve üzerinde alınacak reçeteli ilaçlar için ilave katılım payları alınmaya başlanmıştır (Öztürk, Başar ve Saraçoğlu 2017). Bu değişiklikler ve her yıl artan katılım payları bireylerin sağlık hizmeti sunucularına başvurmalarına rağmen birçok ilacı reçetesiz alma yoluna itmektedir. Öte yandan elde edilen bu bulgu, 2014 yılından beri uygulanmakta olan AİK politikasının etkin bir şekilde çalışmadığını göstermektedir.

Reçetesiz ilaç kullanımına ilişkin reform ve müdahaleler yapılırken, reçetesiz ilaç kullanım talebini doğuran faktörlerin detaylı şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda bu çalışma politika yapıcılara önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmanın sonuçları, reçetesiz ilaç kullanımı ile demografik ve sosyo-ekonomik değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Değişkenlere ilişkin sonuçlar ayrı ayrı incelendiğinde, literatür ile genel anlamda uyumlu sonuçlar elde edildiği gözlenmektedir. Literatürden ayrışan en önemli sonuç, eğitim düzeyi ile reçetesiz ilaç kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunmamasıdır. Her ne kadar eğitim düzeyi sağlık okur-yazarlığının doğrudan bir göstergesi olmasa da, eğitim ile sağlık okur-yazarlığı arasında pozitif bir ilişki olması beklenmektedir (Kickbusch, 2001). Bu beklentiden yola çıkarak, Türkiye’de eğitim ve sağlık-okur-yazarlığı bağlantısının kurulamadığını söylemek mümkündür. Bu bağlantının kurulması politika yapıcılarının öncelikli hedefleri arasında yer almalıdır. Böylelikle, zamanında sağlık hizmeti talebi yaratılabilir ve sağlık soruları bireyler için daha ciddi ve kamu için daha maliyetli hale gelmeden önlenabilir. Ayrıca beklentilerle ve literatürle uyumlu şekilde, reçetesiz ilaç kullanımında cinsiyet bazlı farklar olduğu gözlenmektedir. Bu durumda politika yapıcıların özellikle kadınlara ilişkin politikalar

üretim gerekliliği doğmaktadır. Kadınların sağlık hizmeti kullanımının oran ve olasılığı erkeklerden fazla olmasına rağmen (Mustard vd, 1998) reçetesiz ilaç kullanım oran ve olasılıklarının daha yüksek olması da dikkat çekicidir. Son olarak özellikle ciddi sağlık problemi ve tanılanmış kronik hastalığa sahip bireylerin reçetesiz ilaç kullanımını azaltmaya yönelik özellikli politikaların tasarlanması gerekmektedir. Sağlık problemi ve kronik hastalığı bulunan bireyler reçetesiz ilaç kullanımının risklerine karşı daha kırılgan konumdadır. Reçetesiz ilaçların bu bireyler üzerinde geri dönülmesi mümkün olmayan veya toplumun sağlık yükünü ve sağlık harcamalarını ciddi şekilde arttıracak etkileri ortaya çıkması mümkündür.

Bu çalışmada reçetesiz ilaç kullanımının yalnızca talep tarafı konu edilmektedir. AİK politikasının etkin şekilde tartışılabilmesi için reçetesiz ilaç kullanımının arz yönlü belirleyenlerinin de incelenmesi gerekmektedir. Arz yönlü analizin gerçekleştirilememesinin en önemli nedeni ilgili verinin bulunmamasıdır. Yeni verilerin araştırmacılara sunulması halinde AİK'nin arz yönlü boyutunun incelenmesi de mümkün hale gelecektir. Öte yandan mevcut veri ile ilgili bir takım eksiklikler bu çalışma için de sınırlayıcı etkiler doğurmaktadır. Veri setinde kullanılan reçetesiz ilaçların türleri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan söz konusu veri seti, yatay kesit biçiminde olup bireyleri zaman içinde takip imkânı vermemektedir. Bu durumda gözlemlenemeyen bireysel heterojenlik analize dâhil edilememektedir. Son olarak, verideki sorular arasında zaman uyumsuzluğu bulunduğundan reçetesiz ilaç kullanımı ile doktor ziyareti ilişkisinin analize dâhil edilmesi mümkün olamamıştır. Söz konusu sınırlamalara rağmen, bu çalışma mevcut literatüre Türkiye'de reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlık ve belirleyenlerini inceleyerek önemli bir katkı sunmaktadır. Bu çalışma özellikle son yıllarda önemsenmeye başlayan reçetesiz ilaç kullanımına yönelik politika yapıcılara önemli bilgiler sunmanın yanı sıra araştırmacılara gelecek çalışmalar için de ışık tutmaktadır. Konunun daha derinlemesine incelenebilmesi için benzer şekilde reçeteli ilaç kullanımının belirleyenlerinin analizi, gelecek çalışmaların konusu olabilir. Ayrıca yeni veriler ışığında elde edilen bulguların zaman içinde nasıl değişim gösterdiği incelenebilir.

Türkiye için yapılan çalışmalar incelendiğinde, son yıllarda akılcı ilaç kullanımına yönelik çalışmalarda artış olduğu gözlenmektedir (örneğin bkz. Gülhan, 2013; Ekenler ve Koçoğlu 2016; Sürmelioglu vd., 2015; Sağır ve Parlakpınar, 2014). Ayrıca az sayıda da olsa reçetesiz ilaç kullanımına yönelik, özellikle bu tip ilaçların

kullanımının zararlı etkilerini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (örneğin bkz. Kartal ve Arısoy, 2017; Nayır vd., 2016; Akkuş, 2011). Ancak söz konusu çalışmalar araştırmacıların yaptığı anket sonuçlarına dayanmaktadır. Bu anlamda, bu çalışma Türkiye’de reçetesiz ilaç kullanımının yaygınlığını ve belirleyenlerini ulusal düzeyde temsil edilen bir veri setiyle inceleyen ilk çalışma olarak literatüre katkı sunmaktadır.

Kaynakça

Akkuş, Y. (2011). Kars’ ta 60 Yaş Üstü Bireylerin İlaç Kullanım Davranışlarının Değerlendirilmesi. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 4(3), 214-220.

Bennadi, D. (2013). Self-medication: A current challenge. *Journal of basic and clinical pharmacy*, 5(1), 19.

Bertakis, K. D., Azari, R., Helms, L. J., Callahan, E. J., ve Robbins, J. A. (2000). Gender differences in the utilization of health care services. *Journal of family practice*, 49(2), 147-157.

Bush, P. J., ve Rabin, D. L. (1976). Who's using nonprescribed medicines?. *Medical care*, 1014-1023.

Chang, F. R., ve K. Trivedi, P. (2003). Economics of self-medication: theory and evidence. *Health economics*, 12(9), 721-739.

Daban, F., Pasarín, M. I., Rodríguez-Sanz, M., García-Altés, A., Villalbí, J. R., Zara, C., ve Borrell, C. (2010). Social determinants of prescribed and non-prescribed medicine use. *International journal for equity in health*, 9(1), 12.

Ekenler, Ş., ve Koçoğlu, D. (2016). Bireylerin akılcı ilaç kullanımıyla ilgili bilgi ve uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 3(3), 44-55.

Figueiras, A., Caamano, F., ve Gestal-Otero, J. J. (2000). Sociodemographic factors related to self-medication in Spain. *European journal of epidemiology*, 16(1), 19-26.

Green, C. A., ve Pope, C. R. (1999). Gender, psychosocial factors and the use of medical services: a longitudinal analysis. *Social science ve medicine*, 48(10), 1363-1372.

Green, M. A., Little, E., Cooper, R., Relton, C., ve Strong, M. (2016). Investigation of social, demographic and health variations in the usage of prescribed and over-the-

counter medicines within a large cohort (South Yorkshire, UK). *BMJ open*, 6(9), e012038.

Gülhan, R. (2013). Yaşlılarda akılcı ilaç kullanımı. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 29(2), 100-101.

Johnson, R. E., ve Pope, C. R. (1983). Health status and social factors in nonprescribed drug use. *Medical care*, 225-233.

Kamat, V. R., ve Nichter, M. (1998). Pharmacies, self-medication and pharmaceutical marketing in Bombay, India. *Social science ve medicine*, 47(6), 779-794.

Kartal, N., ve Arısoy, S. (2017). OTC Grubundaki ilaçların avantaj ve dezavantajlarının incelenmesi. *Health Care*, 4(4), 315.

Kickbusch, I. S. (2001). Health literacy: addressing the health and education divide. *Health promotion international*, 16(3), 289-297.

Mustard, C. A., Kaufert, P., Kozyrskyj, A., ve Mayer, T. (1998). Sex differences in the use of health care services. *New England Journal of Medicine*, 338(23), 1678-1683.

Nayir, T., Okyay, R. A., Yesilyurt, H., Akbaba, M., Nazlıcan, E., Acık, Y., ve Akkus, H. I. (2016). Assessment of rational use of drugs and self-medication in Turkey: a pilot study from Elazığ and its suburbs. *Pakistan journal of pharmaceutical sciences*, 29(4 Suppl), 1429-1435.

Nielsen, M. W., Hansen, E. H., ve Rasmussen, N. K. (2003). Prescription and non-prescription medicine use in Denmark: association with socio-economic position. *European journal of clinical pharmacology*, 59(8-9), 677-684.

Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health promotion international*, 15(3), 259-267.

Öztürk, S., Başar, D. ve Saraçoğlu, I. (2017). Sağlık Hizmetleri Kullanımında Hakkaniyet: Türkiye Örneği, *Ekonomik Yaklaşım*, 28(105): 95-127.

Pagan, J. A., Ross, S., Yau, J., ve Polsky, D. (2006). Self-medication and health insurance coverage in Mexico. *Health policy*, 75(2), 170-177.

Saeed, A. A. (1988). Self-medication among primary care patients in Farazdak Clinic in Riyadh. *Social Science ve Medicine*, 27(3), 287-289.

Sağır, M., ve Parlakpınar, H. (2014). Akılcı ilaç kullanımı. *İnönü üniversitesi sağlık bilimleri dergisi*, 3(2), 32-35.

Sağlık Bakanlığı (2017). Faaliyet Raporu. Ulaşılabilir adres: <https://sgb.saglik.gov.tr/Dkmanlar/TC%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu%202017.pdf> (Erişim tarihi 05.04.2019).

Sanwald, A., ve Theurl, E. (2017). Out-of-pocket expenditures for pharmaceuticals: lessons from the Austrian household budget survey. *The European Journal of Health Economics*, 18(4), 435-447.

Segall, A., ve Goldstein, J. (1989). Exploring the correlates of self-provided health care behaviour. *Social Science ve Medicine*, 29(2), 153-161.

Sen, A. (2002). Why health equity?. *Health economics*, 11(8), 659-666.

Sürmelioglu, N., Kıroğlu, O., Erdoğan, T., ve Karataş, Y. (2015). Akılcı olmayan ilaç kullanımını önlemeye yönelik tedbirler. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 24(4), 452-462.

Van Doorslaer, E., Wagstaff, A., Van der Burg, H., Christiansen, T., De Graeve, D., Duchesne, I., ... ve Häkkinen, U. (2000). Equity in the delivery of health care in Europe and the US. *Journal of health economics*, 19(5), 553-583.

Van Zyl-Schalekamp, C. (1993). Self-medication in three Orange Free State communities. *South African Medical Journal*, 83(5), 345-346.

World Health Organization (WHO) (1986). Guidelines for the medical assessment of drugs for use in self-medication. Copenhagen: WHO, Regional Office for Europe.

World Health Organization (WHO) (1985). The rational use of drugs: review of major issues. Conference of Experts on the Rational Use of Drugs. Nairobi, Kenya, 1985. Ulaşılabilir adres: http://whqlibdoc.who.int/hq/1985-86/WHO_CONRAD_WP_RI.pdf (Erişim tarihi 30.03.2019).

Ulusal İstihdam Stratejisi Kapsamında Eğitim İstihdam İlişkisinin Güçlendirilmesi: Savunma Sanayi Örneği*

Bahar AŞCI**

Geliş Tarihi (Received): 22.03.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 18.05.2019

Öz

Bireyin yaşamını sürdürebilmesi için çalışmaya ihtiyacı vardır ve iş, bireyin ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayan başlıca araçtır. Eğitim ise, üretim sisteminin en ilkel yöntemlerle yapıldığı dönemlerden günümüze, bilgi birikiminin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir sistemdir. Eğitim ve istihdam arasındaki ilişki de ilkel çağlardan günümüze, değişik şekillerde süregelmiştir. İşler ve içerikleri değişmiş; eğitim, bireylerin bu değişime daha kolay adapte olabilmeleri için sürekli olarak kendisini yenilemiştir. Toplumsal yaşam geliştikçe iş bölümü ve uzmanlaşma artmış ve bu da mesleki bilgi ve becerilerin aktarımı için okullaşmanın artmasına sebep olmuştur. Firmalar da piyasaya sunulan bu eğitimsel niteliklerin kullanıcılarıdır. İşverenler, eğitimsel nitelikler ile işbaşındaki verimlilik arasında var olan ilişki konusunda farklı tutumlara sahiptir. Bu tutumlar; işe alma ve yükseltme konusunda belli kuralların oluşmasına sebebiyet verir. Bütün bu kuralların toplamı da şirketlerin işgücü politikalarını oluşturur. Bu çalışmada, gelecekte daha büyük gelişmeler göstermesi beklenen Türk Savunma Sanayi'nde faaliyet gösteren ve SSM25 Endeksinde ilk 10'da yer alan şirketlerdeki işverenlerin, işe alım kararlarını, eğitimin hangi düzeyde etkilediğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Eğitim-istihdam ilişkisi, işverenler tarafından hangi kuram çerçevesinde şekillenmektedir sorusuna yanıt aranmış ve seçilen örneklem için; orta düzey yönetici, mühendis ve teknisyen kadrolarına istihdamda Beşerî Sermaye Kuramı'nın çalıştığı, eğitimin bu kadrolardaki istihdam üzerinde doğrudan etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İstihdam, Eğitim, Eğitim-İstihdam İlişkisi, Beşerî Sermaye Kuramı, Savunma Sanayi.*

---

*Bu çalışma Prof. Dr. Eyüp BEDİR danışmanlığında Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü'nde yazılmış "Eğitim İstihdam İlişkisini Açıklayan Kuramlar Çerçevesinde Savunma Sanayi İşletmelerinde İşgücü Piyasası Analizi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, İşletme Fakültesi Havacılık Yönetimi Öğretim Üyesi, baharasci@gmail.com.

Strengthening the Relationship between Education and Employment Within the Scope of National Employment Strategy: The Case of Defense Industry

Abstract

The individuals need to work in order to survive and work is the primary factor for meeting the needs of the individuals. Education is an important system for transferring knowledge from generations to generations since the time when the production system was made with the most primitive methods. The relationship between education and employment has continued in different ways from primitive ages to today. Jobs and their contents have changed; education has constantly renewed itself to make it easier for individuals to adapt to this change. As social life develops, division of labor and specialization has increased and this has led to increase schooling for the transfer of professional knowledge and skills. Firms are the users of these educational qualities. Employers have different attitudes about the relationship between educational qualifications and productivity at work. These attitudes; give rise to certain rules for recruitment and upgrading. The sum of all these rules constitutes the labor force policies of companies. In this study, it is aimed to reveal the level of recruitment decisions of the employers of top 10 firms in the SSM25 Index, which is active in the Turkish Defense Industry, that is expected to show greater improvements in the future. The answer to the question of which theory is shaping the employers decisions beyond the framework of the relationship between education and employment is sought and concluded that Human Capital Theory has a direct effect on the employment of middle-level managers, engineers and technicians.

Keywords: *Employment, Education, Education-Employment Relationship, Human Capital Theory, Defense Industry.*

Giriş

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 2017-2019 yıllarını kapsayan ulusal istihdam stratejisi dört temel politika eksenini çerçevesinde şekillenmiştir. Bunlar:

- Eğitim istihdam ilişkisinin güçlendirilmesi
- İşgücü piyasasında güvence ve esnekliğin sağlanması
- Özel politika gerektiren grupların istihdamının artırılması
- İstihdam – Sosyal koruma ilişkisinin güçlendirilmesidir.

Bu çalışma da eğitim istihdam ilişkisinin güçlendirilmesi politikasına odaklanarak savunma sanayi özelinde politikanın uygulanabilirliğini örneklendirmeye çalışacaktır. Bunu gerçekleştirebilmek için de öncelikle eğitim istihdam ilişkisini açıklayan kuramlara değinilecektir.

1. Eğitim–İstihdam İlişkisi Kuramsal Çerçeve

Artan nüfusla birlikte toplumsal yapı karmaşıklaşmış, yeni ekonomik ve toplumsal yapılar ortaya çıkmış ve bu gelişmeleri takiben eğitim, nitelikli insan gücü yetiştirmek üzere yapılan bir yatırıma dönüşmüş ve tartışmalar emek faktörünü beşerî sermaye olarak irdelemeye başlamıştır. Günümüzde eğitim ile iş arasındaki ilişkileri farklı biçimlerde ele alan ve eğitim yoluyla kazanılan niteliklerin işgücü piyasasındaki fonksiyonlarını değişik yönleri ile yorumlayan yaklaşımlar bulunmaktadır.

İşgücünün eğitimi konusu karşımıza ilk olarak 16. yüzyıl İngiltere'sinde çıkmaktadır. Ortaçağın sonu ile Sanayi Devrimi arasındaki iktisadi döneme adını veren Merkantilizmle, iktisat düşünürlerinin eğitim konusundaki tartışmaları yoğunluk kazanmıştır (Uyanık, 1997: 12). Merkantilist Düşünce Sistemi; iktisadi olaylar ile eğitim arasında yakın bir ilişki bulunduğunu tespit etmiş, ulusal refah artışını hüner ve yeteneklerin artışına bağlamış ve dolayısıyla nitelikli işgücüne çok önem vermiştir (Serin, 1972: 2). Bu dönemde, William Petty beşerî sermayeyi ölçmeyi denemiş ve bu girişimleriyle beraber insan gücüne yatırım fikrine yakınlık duymuştur. Ancak Merkantilistler, bu konudaki fikirlerini ayrıntılarıyla açıklayabilecek bir iktisadi düşünce sistemine sahip olmadıkları için, ideolojilerini herhangi bir çözümsel çerçeveye oturtamamışlardır (Serin, 1972: 2).

Bahsedilen iktisadi düşünce sistemi içeriğindeki çalışmalar, Adam Smith'e kadar geçen dönemde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu döneme önemli katkılar yapanlardan birisi de John Hales'tir. Ona göre okumuş adam; devlet adamlarına, sanatkârlara, tüccarlara ve çiftçilere akıl verebilen kimse olmuştur (Johnson, 1968: 25). Hales'le beraber Thomas Mun da eğitimin önemine dikkat çekmiş ve tüccarların daha iyi ticaret yapabilmeleri için çok dikkatli bir şekilde eğitilmeleri gerektiği konusunun üzerinde durmuştur (Serin, 1972: 2). Mun'a göre tüccarlar; ihracatı artırarak milli gelir artışı sağladıkları için önemlidir. Mun, eğitimin halk tabanına yayılıp küçük aydın sınıfın tekelinden çıkartılması görüşünü savunmuştur (Serin, 1972: 2).

Onsekizinci yüzyılın en önemli sosyal bilimcilerinden birisi olan Malachy Postletwayt, yapmış olduğu uluslararası araştırmada; eğitimin iktisadi kalkınmanın temel unsuru olduğunu

tespit etmiştir (Johnson, 1968: 29-30). Postletwayt'ı takiben Sir James Stuart da "İktisat Siyasetinin İlkeleri" adlı eserinde, daha önceki görüşleri özetlemiş ve eğitimle ilgili yeni katkılarda bulunmuştur. Ona göre; bir ülkenin en yüksek hayat seviyesine ulaşabilmesi için bazı usuller planlanmalıdır ve bu usullerin en önemlisi de eğitimidir (Johnson, 1968: 31).

Sanayi Devrimi'nden önce ilgili alanların yazınlarında, eğitim kelimesinden ziyade bilgi, beceri ve teknik yeterliliği anlatan kavram olarak sanat kullanılmıştır. Dolayısıyla Smith öncesi yazarlar onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda sanattaki gelişmelerden de etkilenip milli refah artışında sanatın yaygınlaşmasına önem vermişlerdir (Serin, 1972: 7). Oysaki Smith; "Ulusların Zenginliği, Nitelik ve Nedenlerinin Araştırılması" adlı eserinde; eğitim ile iktisadi faaliyetler ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkiler konusunda ilk önemli katkıları yapmıştır (Smith, 1937). İnsan unsuruna yapılan yatırımın yani eğitimin, gelişimin temel motoru olduğunu savunmuştur (Hacıosmanoğlu, 1992: 175). Smith; "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde; profesörlerin büyük bir kısmının yıllardır eğitimi bıraktıklarını söylemiştir ve dönemin üniversitelerini çok ağır bir dille eleştirmiştir (Smith, 1937: 254). Ayrıca hükümet kademesinde görev alanların kapasiteleriyle ilgili olarak da çok ağır eleştirilerde bulunmuş ve toplumun her seviyesinde eğitimin önemini vurgulamıştır (Hacıosmanoğlu, 1992: 179). Sadece üretici olarak değil, tüketici olarak da insanın eğitimi önemlidir. Smith'in homoeconomicus insanı, ancak eğitim sayesinde rasyonel kararlar verebilecek ve tam rekabet koşullarını sağlayabilecektir (Hacıosmanoğlu, 1992: 181).

Diğer klasik iktisatçılar gibi Thomas Robert Malthus da eğitimin üzerinde durmuştur. Ancak Malthus da Smith gibi eğitimle insan kaynağı üretmek yerine, eğitimi daha iyi yaşam koşulları inşa edebilmek için kullanmayı tercih etmiştir. Malthus daha çok nüfus konularına eğilen bir iktisatçı olduğu için eğitim ile nüfus kontrolü sağlanabileceğine ve böylece işsizliğin önüne geçilebileceğinin altını çizmiştir (Malthus, 1820:19). Dolayısıyla Malthus'un katkıları eğitim ile istihdam arasındaki ilişkiyi açıklamaktan ziyade işsizliğin çözümü olarak değer kazanmıştır.

Bütün klasik iktisatçılar içinde, eğitime en fazla önem veren Nassau W, Senior'dür. Ona göre eğitim insanlara gelecekte daha fazla tüketimde bulunmak için bugün tüketimden kaçınmayı yani tasarrufu öğretmelidir (Blitz, 1968: 42-44).

İktisat iliminde büyük bir sistem kurucusu olan John R. McCulloch ise diğer klasik iktisatçılardan daha fazla eğitimin mesleki yönleri ile ilgilenmiştir (Blitz, 1968: 44-45). Eğitim ve verim artışı arasındaki ilişkiler üzerinde de durmuştur.

Bir başka iktisatçı John Stuart Mill'in yaşadığı dönem ve almış olduğu eğitim nedeniyle bu konudaki katkıları daha dikkat çekicidir (Blitz, 1968: 45-46). 1806-1873 yılları arasında yaşayan Mill'in döneminde Sanayi Devrimi uzun bir yol katetmiştir. Aynı dönemde tarımsal faaliyetler oransal olarak azalmış ve makineleşme arttığı için işgücünün eğitimi daha da önem kazanmıştır. Mill de Malthus gibi eğitimin nüfus artış hızını yavaşlatacağını ve nüfusun sermaye ve istihdama oranının yavaş yavaş azalacağını kabul eder (Serin, 1972: 12).

Karl Marx da eğitim üzerinde önemle durmuştur. Marx'a göre eğitim, kapitalist sistemde doğal olarak mevcut olan çelişkilerin parçaladığı sosyal dokunun önemli bir unsurudur. Sanayi gelişince eski sanatlar önemini yitirmiş ve insanlar niteliksiz hale gelmiştir (Serin, 1972: 13). Marx; teknik okulları, tarım okullarını ve ilkokulları üretimdeki herhangi bir değişikliğe anında uyum sağlamayı kolaylaştırabilen işgücünün üretildiği okullar olarak yorumlar ve bu alanda atılmış ilk adımın mesleki okullaşma olduğunu öne sürer (Serin, 1972: 14).

Alfred Marshall ise ailelerin geleceği göremediğini ve bundan dolayı çocuklarını kendi mesleklerini devam ettirmek üzere yetiştirdiklerini iddia eder ve bunun sonucunu işgücünün akıcılığını kaybetmesi olarak yorumlar (Marshall, 1920: 216).

Çok az sayıda iktisatçı insanı bir sermaye şekli ya da eğitim harcamalarını bir yatırım harcaması olarak kabul etmiştir. İlk olarak ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yayınladığı makalelerinde Irving Fisher (1867 – 1947) sermaye kavramını her tür anlamıyla ortaya koymuştur (Fisher, 1906: 104). Fisher, okullaşmayı da sermaye yığılımı olarak ifade etmiştir.

Buraya kadar birçok önemli iktisatçı ve düşünürün eğitim ile ilgili görüşlerine yer vermiş bulunmaktayız ancak bu görüşlerin hiçbirisi ayrıntılı ve sistematik değildir. 1950li yılların başında günümüzün önemli iktisatçılarından biri olan T. W. Schultz bu alanda ayrıntılı, sistematik ve makro incelemeler yaparak insan gücünün eğitim ile geliştirilmesi ve toplumların iktisadi gelişmişlik düzeyleri arasındaki farkın anlaşılabilir olması yolundaki çalışmalara öncülük etmiştir (Serin, 1972: 16).

Klasik iktisatçıların eğitimle ilgili düşüncelerini aktardıktan sonra eğitim ile iktisadi sorunlar arasındaki çözümlenelerin Neo-Klasik iktisat kuramı ile şekillendiğini ve bu çalışmaların Beşerî Sermaye Kuramı ile başladığını söyleyebiliriz.

1.1. Neo-Klasik Okul ve Beşerî Sermaye Kuramı

Neo-Klasik Okul; 1870'lerden 1920'ye kadar geçen dönemde Klasik iktisatçıların teorileştirdiği “değer” kavramı üzerinde köklü değişiklikler yapmış, marjinal kelimesini iktisat literatürüne kazandırmıştır. Buna ek olarak; iktisadi söylemleri matematiksel dille ifade etmiş, klasik okulun çizgisinden çok fazla uzaklaşmadan liberal ekonomi ideolojilerini sürdürmüş olan iktisatçıların okulu olmuştur (Uyanık, 1997: 16).

Neo-Klasiklerin görüşleri iktisat literatüründe “Piyasa Ekonomisinin Başarısızlığı” olarak da bilinmektedir. Piyasa ekonomisinin tek başına optimumu sağlamaktan uzak olduğunu, bu nedenle kamu ekonomisine gerek görüldüğünü savunurlar. Neo-Klasiklere göre piyasa ekonomisini başarısızlığa uğratan başlıca faktörler; tam rekabetin gerçekleştirilememesi, dışsal ekonomiler, içsel ekonomiler, kamusal malların üretilme zorunluluğu ve marjinal maliyetin sıfır olduğu üretim faaliyetlerinin varlığıdır (Aktan, 1999). Onlara göre üretim açısından temel ekonomik problem, üretimin alternatif kullanım biçimleri arasında “optimal” sonuçlar verecek modeli bulmak veya kaynakların tahsisini sağlayacak şartları araştırmaktır (Kök, 1999: 180).

Piyasa sistemi içerisinde optimal kaynak dağılımının nasıl sağlanabileceği konusu üzerinde duran Neo-Klasikler, böyle bir sürecin gerçekleşmesi durumunda firmaların ve tüketicilerin olası davranışlarını incelemiştir (Uyanık, 1997: 16).

Neo-Klasik kuram, işgücünün homojen olduğunu varsaydığı için eğitim için yapılan harcamaları tüketim harcaması olarak değerlendirmekle beraber, 1950'li yılların sonlarından itibaren beceri farklılıklarını işgücü kavramına dahil etmişler ve Beşerî Sermaye Kuramını (Human Capital Theory) ortaya çıkartmışlardır.

Beşerî Sermaye Kuramının temel argümanı; insana yapılan yatırımlar sayesinde kalkınma sürecinin kısılacığıdır (Schultz, 1971: 24). Kurama göre, bir ekonomide belli bir dönemde üretilen mal ve hizmet miktarı, kişisel kazançlar ve insana yapılan yatırımlar arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. İnsana yatırım düzeyi arttıkça ulusal gelir ve dolayısıyla kişisel kazanç da artmaktadır. Self ve Grabowski ise iktisadi kalkınmanın hızlandırılabilmesi için emeğin niteliğini artıran beşerî sermaye yatırımlarının da artırılması gerektiğini söylerler (2004: 4755). Bu yatırımların en önemlisi ise eğitim harcamalarıdır. Kurama göre; sosyo-ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde ve yapısal değişimin sağlanmasında fiziksel sermaye kadar beşerî sermaye de önem taşımaktadır.

1.2. Bölünmüş İşgücü Piyasası Kuramları (Labor Market Segmentation Theories)

Sermaye, üretim için değişmez bir etkidir. Talebin dalgalanması karşısında kullanılabilir ancak tasfiye edilemez. Bu durumda sermaye sahipleri her zaman işsizliğin masraflarını karşılamak durumunda kalırlar. Emek ise değişken faktördür. Talep azaldığı zaman maliyetleri azaltmak için ilk gözden çıkarılacak unsurdur. Sermaye sahipleri imkân buldukça, sürekli talebi, yatırım gerektiren alt yapı yatırımları ile dalgalanan talebi ise işgücü ithali ile karşılamaya çalışırlar. Üretim sistemlerinde kullanılan girdilerin yoğunluklarındaki farklılıklar işgücünü de ikili (dual) bir yapıya dönüştürmektedir.

İşgücü piyasasının bu ikili karakteri “Bölünmüş İşgücü Piyasası”nı yaratmaktadır. Bölünmüş işgücü kuramı ise mikroekonomi modellerinde ileri sürülmüş bir modeldir (Dinler, 1998: 406). İşlerin yapısındaki farklılıklar ve buna karşılık işgücünün de homojen olmaması, bazı işlerin çalışma saatlerindeki rahatlık gibi parayla ölçülemeyen avantajlar sağlaması ve emek piyasasında mobilitenin az olmasından dolayı işgücü piyasası bölünmüştür. Literatürde; nitelikli ve nitelikli olmayan işgücü piyasası gibi tanımlamalarla da karşılaşılmaktadır.

1.2.1 Dual (ikili) işgücü piyasası kuramı.

İkili işgücü piyasası kuramı, 1960'larda bir grup iktisatçı tarafından ortaya atılmış bir kuramdır. Boston, Chiago ve Detroit'teki fakir işgücünün piyasadaki davranışlarını inceleyen bu iktisatçılar, ikincil bir işgücü piyasasının varlığına dikkat çekmişlerdir. Bu tezlerini test edebilmek için de apriorik olarak piyasayı işlere göre sınıflandırmışlardır ve böylece ikili işgücü piyasası kuramının temellerini atmışlardır (Lowell, 1978: 95).

Uyanık'a göre kuram, işgücü piyasalarını birincil ve ikincil olarak iki bölüme ayırır. Birincil piyasada; iyi çalışma koşulları, yüksek ücret, iş güvenliği ve düzenli istihdam bulunmaktadır. İkincil piyasada ise düşük statü, düşük ücret, çok da iyi olmayan çalışma

koşulları ve ender kariyer olasılıkları mevcuttur (1997: 30). Birincil piyasalarda çalışanların yaptıkları işler karmaşıktır, yoğun bilgi, maharet ve deneyim gerektirmektedir. Bu işçiler, genelde sendika üyesidir ve toplu sözleşmelerin verdiği haklara sahiptirler (1997: 30). Buna karşılık emek – yoğun piyasalarda istikrarsız ve vasıfsız işler yapılmaktadır. Unat’a göre ise; bu piyasada çalışan işçilerin çalışma koşulları kötüdür ve işlerine her an son verilebilir (2006: 29).

1.2.2. Eleme hipotezi (screening hypothesis).

Eleme hipotezine göre; eğitim almış olan bireylerin gelirleri arasındaki farklılıklar açıklanırken standardize edilmiş eğitim dışı faktörler verimlilik artışına etki etmemektedir. Hipotezi savunanlara göre eğitim sadece daha önceden var olan yetenek farklılıklarını ortaya çıkartmaktadır (Laynard ve Psacharopoulos, 1975: 895). Eğitim; yeteneklerine göre bireyleri sınıflandıran ve yeteneklerini etiketlemeye yarayan bir mekanizmadır. Bu nedenle “eğitimsel kazanımlar piyasadaki belirli tür ve nitelikteki yeteneklerin tanımlayıcısı olmaktadır. Eleme sürecinin ekonomik amacı; insanları farklı verimlilik düzeylerine göre tanımlamaktır” (Whitehead, 1981:44). Eğitim, “insanları yetenek ve verimliliklerini doğrudan etkilememektedir. Sadece kişileri yeteneklerine göre elemekte, süzgeçten geçirmekte ve işverenin işçi seçimine ve ücretin belirlenmesine yardımcı olmaktadır” (Psacharopoulos ve Woodhall, 1985:44).

Burada eğitimin verimlilikle olan ilişkisi ve Beşerî Sermaye Teorisinden farklı olan yönü, eğitimin, sadece verimlilikle ilgili özellikleri tanımlaması, fakat verimli bireylerin yetiştirilmesinde rol oynamamasıdır. Stiglitz ve Woodhall’a (1994:462, 1994:24-25) göre eğitim; bireylerin üretken nitelikleri konusunda işverenlere sinyal veren bir eleme mekanizmasından başka bir şey değildir.

1.2.3. Radikal bölünmüş işgücü piyasası kuramı.

İşgücü piyasasında bölünmeden bahseden bir diğer kuram da radikal yaklaşımdır. Kuram; ailenin geçmişi ve mensup olunan sosyal sınıfı, gelir eşitsizliklerini açıklamada temel faktör olarak görmektedir. Sınıflı toplumlarda eğitim; üst sınıfların servetlerini kuşaktan kuşağa aktarmalarına imkân sağlayan bir araç olarak konumlandırılır. Bu gibi toplumlarda insanlar, genel eğitimin fırsat eşitliğini sağlamaktan uzak olduğuna inanırlar ve genel eğitimi ekonomik ve sosyal değişimin bir aracı olarak kabul etmezler (Öztürk, 2005: 101).

McNabb, Radikal kuramın, işgücünün dualist yapısını Marksist bakış açısıyla yorumladığını ve eğitimin istihdam aşamasında önemsiz olduğunu savunup sınıf ilişkilerinin önem kazandığı konusuna vurgu yapmıştır (1987: 161). “Devletin İdeolojik Aygıtları” adlı teorik metniyle Marksist teoriye en önemli katkılardan birini yapan Althusser ise; eğitimi kapitalist devlet aygıtlarından biri olarak ele alır ve eğitimin modern kapitalist toplumlarda bir ideolojik kurum haline geldiğini savunur (1991: 33). Althusser’e göre eğitim küçük yaşta başladığı için ideolojik önemi vardır ve öğrenciler mensubu oldukları sınıflara göre eğitilmektedir. Bu şekilde yaratıcılık ve bağımsız düşünce desteklenmediği için eğitim sistemi üretim sürecine tek tip insan yetiştirmektedir.

Değerlerin kuramsallaşmasına karşı çıkan ve modernleşmeyi eleştiren Ivan Illich, Okulsuz Toplum adlı yapıtında okulu statükonun korunması için kullanılan bir araç olarak görür ve eğitimi okullaşma sürecinden ayırır. Illich, okullaşma süreci ile eğitimin işlevsel hale gelmesi sırasında iktidarla ve statükoyla iç içe geçerek gerçek amacından saptığını vurgular (1973: 9). Aşırı okullaşmayı eleştiren Illich'e göre, eğitim sistemi toplumdaki otoritenin, imtiyazların ve bürokrasinin merkezi konumunda olduğu için işgücü piyasasında radikal bölünmeler yaşanmaktadır ve işgücünün yapısı sınıflı bir yapıya dönüşmektedir (1985: 9).

Radikal kurama göre, merkezi otorite; bireylerin statükoya uymalarını sağlamak için ideolojik hegemonyaya, evrenin anlamlarını bireylere öğretmek için öğrenciye ve eğitim kurumlarına ihtiyaç duymaktadır. Eğitim ve eğitimin bir düzene bağlanması ve sürekliliğin sağlanması için zorunlu eğitime başvurulmuştur. Dolayısıyla eğitim, tamamen siyasi iktidarların belirlemeleri sonucu oluşmuş kalıplı bir yapıdır ve bu yapının çıktıları üretim sürecinde bölünmelere sebep olmaktadır (Çetin, 2001: 206).

1.2.4. Kuyruk hipotezi (queue hypothesis).

L. Thurow ve R. Lucas tarafından geliştirilen kuyruk hipotezi basit eleme kavramına dayanan iş rekabeti kuramıdır. Thurow ve Lucas verimliliğin insanların değil de işlerin bir özelliği olmasından dolayı eğitim ve yetiştirmenin, işçilerin potansiyel verimliliklerini belirlemede etken olmadığını ileri sürmüşlerdir (Carnoy, 1982: 491).

Yüksek ücretli işler modern fiziksel sermayenin ve ileri teknolojinin kullanıldığı yüksek verimlilikteki işlerdir. Dolayısıyla bu tarz işler için istihdam edilecek işçilerin de verimliliklerinin yüksek olması gerekmektedir. Yüksek verimlilik beklentisi içinde olunan işçilerin de işveren açısından bazı maliyetleri olacaktır. Bu noktada eğitim, yetiştirme maliyetlerini minimuma indirebilecek bir araçtır (Ünal, 1992: 228).

Kuyruk hipotezi, eğitim ile gelir arasında bir ilişki olduğunu kabul eder ve gelirin, işçileri daha üretken yapmak için verildiğini savunur. Eğitim, yetiştirilebilir işçileri belirlemede işveren için bir araçtır. İşveren kuyruğa giren işçilerden en yetiştirilebilir olanını istihdam eder.

1.2.5. İçsel işgücü piyasası kuramı (internal labor market theory).

Bir kısım araştırma da firma içindeki işgücü piyasasını ve bunun sonucunda ortaya çıkan ücret yapısını incelemiştir. İçsel işgücü piyasası olarak tanımlanan firmanın içindeki ya da ait olduğu sektörün içindeki işgücü piyasasından bahseden ve dışsal piyasadaki rekabet güçlerinden tamamen bağımsız hareket eden bir piyasadır. Kuram; Clark Kerr tarafından tanımlanmış ve Doeringer, Piore ve Thuror'un katkılarıyla gelişmiş, piyasanın talep yönünü incelemeye çalışan araştırmalardan ortaya çıkmıştır (Uyanık, 1997: 47).

İçsel piyasalarda işçiler genel eğitimle işe girerler. Uygun işlere yerleştirilen işçilere yapılan yatırımlar üretkenliği artırmak içindir ve yapılan katkıların yatırımın geri dönüş oranını yükseltmesi beklenir. Böylece o piyasaya hizmet edecek işçiler yetiştirilmiş olur (Wachter ve Wright, 1990:7). Buna örnek olarak ilaç sektörünü verebiliriz. Herhangi bir üniversite diplomasıyla işe girersiniz ve ardından bir dizi eğitim alırsınız. Tıbbi eğitimler, pazarlama eğitimleri ve satış eğitimlerini başarıyla tamamlayan kişiler işe başlar. Böylece bu kişiler ilaç

sektörü için içsel bir pazar oluşturmuş olurlar. Eğitimler devam eder. Bireyin firma için değerini artırabilmek adına verilmesi gereken tüm eğitimler verilir. Dolayısıyla kuram; eğitimin ekonomik yapıya olumlu etki yaptığı görüşünü savunur ve profesyonelliğin eğitim ile artacağını belirtir.

2. Türk Savunma Sanayii'nin Gelişimi ve Savunma Sanayiinde Eğitim-İstihdam İlişkisi

Silah teknolojilerindeki gelişmeleri takiben, özellikle Soğuk Savaş sonrasında, gelişmiş ülkelerin silahlanma hızlarının artmasıyla beraber dünyada savunma piyasası gelişmiş ve buna ek olarak, savunma harcamaları devletlerin bütçelerinde önemli yerler tutar hale gelmiştir. Yapılan çalışmalar gelişmekte olan ülkelerde savunma harcamalarının, bu ülkelerin gelir seviyelerine bağlı olduğunu göstermiş ve bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde savunma sanayileri kurulamamış ve bu ülkeler savunma ihtiyaçları yönünden dışa bağımlı hale gelmişlerdir (Akgül, 1986:18).

2.1. Türkiye'de Savunma Sanayi'nin Gelişimi ve Yapısı

Türkiye ekonomisi içinde çok büyük paya sahip olmamasına rağmen özellikle 1974 yılında uygulanan ambargodan sonra millileşme sürecini devam ettiren Türk Savunma Sanayi, tüm sanayi içinde yükselen bir trende sahiptir.

Türkiye'de savunma sanayinin temelini Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme devri olarak kabul edebiliriz. Fatih Sultan Mehmet döneminde, top dökmek amacıyla kurulan Tophane-i Humayun adlı tesis, Kanuni Sultan Süleyman döneminde geliştirilmiştir. Daha modern sayılabilecek silah ve mühimmat imalatı ise, 1863 yılında Halit Paşa'nın Tophane Müşavirliği'ne tayini ile başlamıştır (Akgül,1986: 109).

Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'ya geçmesiyle beraber Erzurum, Eskişehir ve Ankara Silah Tamirhaneleri ile Keskin Fişek Fabrikası kurulmuştur (Akgül,1986: 109). Kurtuluş Savaşı da Anadolu'da mevcut olan ve yeniden kurulan küçük ve basit atölyelerin ürettiği ve tamir ettiği hafif mühimmat ve silah desteği ile kazanılmıştır (Akalin,2009: 83).

Savunma Sanayimizin temelini oluşturan asıl yatırımlar ise Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren gerçekleşen planlı dönem ile ortaya çıkmıştır. Sanayileşme devlet politikası olarak kabul edilmiş ve 1950 yılına kadar devlet, millilik politikası içinde savunma sanayi desteklenmiştir (Akalin,2009: 83).

İlk önce 1921 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Ardından 1924'te Ankara'da hafif silah ve top tamir atölyeleri ile fişek fabrikası, 1927'de Yeni Mühimmat Fabrikası, 1930'da Kayaş Kapsül Fabrikası, 1931'de Kırıkkale Elektrik Santrali ve Çelik Fabrikası, 1936'da barut, tüfek ve top fabrikaları ve 1943'te Mamak Gaz Maskesi Fabrikası kurulmuştur (Akalin,2009: 83).

Türkiye'nin ilk ve en büyük özel sektör sanayi fabrikası ise 1925 yılında Şakir Zümre tarafından İstanbul Haliç'te kurulmuştur. Tamamen yerli sermayeden oluşan girişim Türk ordusunun silah ve mühimmat ihtiyacına yönelik önemli üretimlerde bulunmuştur (Akalin,2009: 84). Nuri Killigil'in 1930'larda İstanbul'da silah üreten fabrikası ise yine dönemin dikkat çeken firmalarındandır.

Teknik eğitim, bu dönemde başlatılmış ve gerekli teknoloji merkezlerinin kurulması desteklenmiştir. Ankara’da Uçak ve Motor Fabrikası kurulmuş ve test uçuşları için gerekli alt yapı tesis edilmiştir (Akalin,2009: 84). Bu gelişmeleri takiben İstanbul Teknik Üniversitesi’nde uçak mühendisliği bölümü eğitime başlamıştır.

Hava Kuvvetleri’nde görevli iken kendi yaptığı ve VECİHİ K-IV olarak adlandırdığı uçağıyla 1925 yılında uçan Vecihi Hürkuş havacılıkta bir ilk olmuştur. Bu gelişmeyi takiben 1926 yılında, Kayseri’de Tayyare, Otomobil ve Motor Türk A.Ş. (TOMTAŞ) kurulmuş ve 112 adet uçak üretilmiştir. Tesis 1939 yılında uçak üretimini durdurmuştur (Akalin, 2009: 84).

Nuri Demirağ, 1936’da özel müteşebbis olarak Nuri Demirağ Fabrikası’nı kurmuş ve 24 adet NUD-37 eğitim uçağı, planör ve NUD-38 adlı 6 kişilik yolcu uçağını üretmiştir. Denizcilik alanında ise Cumhuriyet’in ilk gemisi, 1935 yılında denize indirilen 54 metrelik Gölcük Tankeri’dir (Akalin,2009: 85).

1950 yılından 1974 yılına kadar geçen dönem, savunma sanayi için duraklama dönemidir. 2. Dünya Savaşı’nın ardından ABD ve İngiltere’nin yardımları ve Türkiye’nin 1952’de NATO’ya girmesiyle artan askeri yardımlar, savunmada milli üretimi engellemiş ve kuruluş aşamasında olan sanayinin gelişmesini durdurmuştur (Akalin,2009: 85).

Savaş sonrasında Truman Doktrini ve Marshall Planı doğrultusunda Türk ordusu, modern silahlarla donatılmış ve malzemelere bedel ödenmemesine rağmen bakım için ayrılan kaynak genel bütçede sıkıntı yaratmış ve çare olarak da askeri fabrikalar 15 Mart 1950 yılında çıkarılan 5591 sayılı yasa ile Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) Genel Müdürlüğü bünyesine alınmıştır (Akalin,2009: 86).

Amerikan yardımları, savunma sanayinin gelişmesini engellemek ve bütçe üzerinde olumsuz etki yaratmak dışında 1947’de imzalanan anlaşmanın 14. Maddesiyle sanayiye son darbesini vurmuştur. Madde gereği; yapılan yardımlar amaçları dışında kullanılmayacaktır ve bu hüküm 1974 Kıbrıs Barış Harekati’nda karşımıza sorun olarak çıkmıştır. Uygulanan ambargo ile Türkiye’de savunma alanında millileşme hareketleri tekrar hız kazanmıştır (Akalin,2009: 87).

Bu politikalar çerçevesinde 1985 yılında 3238 sayılı kanunla “Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SaGeB)” kurulmuştur. Bu kuruluş 1989 yılında 390 sayılı kanun hükmünde kararname ile Savunma Sanayi Müsteşarlığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. 1987 yılında ise, ambargo sonrası kurulan vakıfları, tek çatı altında toplayan Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı 3388 sayılı kanunla kurulmuş ve Aselsan, Tusaş, İşbir, Aspilsan, Havelsan ve Roketsan gibi şirketlerin temelleri atılmıştır (Akalin,2009: 89).

Ülkemiz savunma sanayi sektörü; askeri fabrikalar, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı ve Savunma Sanayi Başkanlığı bağlı şirketler ve özel sermayeli firmalardan oluşan karma bir yapı sergilemektedir. Savunma Sanayi İmalatçılar Derneği’nin internet sitesinde yer alan ve ek-A’da sunulan listeden; kamu kurumları, üniversiteler ve yan sanayi şirketlerini çıkarttığımızda, sektörün firma sayısı 110 olmaktadır.

Dünyada benzeri görülmeyen bir vakıf sektörü ülkemizde bulunmaktadır. Halkın maddi yardımlarıyla kurulan TSKGV; Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıflarından oluşmaktadır. Vakıf kuruluşları arasında en önemlileri ASELSAN Askeri elektronik Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi ile Türk Uçak Sanayi Anonim Şirketi TUSAŞ'tır.

Sektörün kamu kesimini askeri fabrikalar ve tersaneler oluşturmaktadır. TSK bünyesinde kuvvet komutanlıklarına bağlı olan askeri fabrikalar; üretim kabiliyetleri sınırlı olan bakım, onarım ve modernizasyon merkezleri olarak hizmet vermektedirler. Bunların dışında kalan şirketler de özel sermayeli ve yabancı sermayeli şirketlerdir. Sadece savunma sanayi sektörüne üretim yapanlar (FNSS) olduğu gibi üretiminin bir kısmı savunma sektörü için olan şirketler de bulunmaktadır. Örnek; OTOKAR.

2.2. Türk Savunma Sektörünün Üretimi

Türkiye'de, savunma sanayi firmalarından her tür veriyi sistematik bir şekilde toplama amacına, 2009 – 2016 Stratejik Planı dahilinde yer veren SSB, sektördeki ilk 25 firmaya ait bir endeks geliştirmiş ve toplamayı hedeflediği bu verileri SSM 25 Endeksi (Endeks adı konulduğunda Savunma Sanayi Müsteşarlık olduğu için SSM olarak kısaltılmıştır.) kapsamında değerlendirmeye almıştır.

2010 yılında ilk kez gerçekleştirilen Savunma Sanayi 25 Sektör analiz çalışmasını sonuçlarına göre; 2009 yılında sektördeki ilk 25 firmanın gerçekleştirdiği net satışların toplamı yaklaşık 2,5 milyar ABD dolarıdır (Beyoğlu,2010: 23). 2000'li yılların başına doğru gerileyen üretim, 2001 yılından günümüze yaklaşık 3 katı artış göstermiştir.

Sektörün gerçekleştirmiş olduğu üretim TSK'nın ihtiyaçlarını, giderek daha fazla oranda yurtiçinden karşılamaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle üretim 2001 yılından itibaren daha da millileşmiştir. 2003 yılında TSK ihtiyaçlarının %25'ini ülke içinden karşılarken bu oran 2009'da %45,7 olmuş ve 2018 senesinde %60'lara ulaşmıştır.

2.3. Türk Savunma Sektörünün İstihdam Miktarı ve Dağılımı

Askeri fabrikaları, kamu ortaklığı olan şirketleri, TSKGV ortaklığı olan şirketleri, özel şirketleri ve yabancı ortaklığı olan şirketleri toplam olarak değerlendirdiğimizde; savunma sektöründe toplam istihdam 2009 verileriyle 45.000'e ulaşmaktadır (Beyoğlu, 2010: 23).

Askeri fabrikalarda çalışanları hesaplamaların dışında tuttuğumuzda sektörün 2009 yılında toplamda 19.725 kişilik istihdam seviyesine ulaştığını görebilmekteyiz (SSM Gündemi; 2010:23). Çalışmamıza örneklem olarak seçtiğimiz SSM 25 Endeksin ilk 10 şirketinin toplam savunma personel istihdamı ise 17.045 kişidir ve savunma personeli evreninin %86,41'ini temsil kabiliyetine sahiptir.

Bilindiği üzere işgücü verimliliği; yaratılan net katma değer çalışan sayısına bölünmesiyle elde edilen orandır. Bu rakam havacılık sektöründe 2009 yılı verileri ele alındığında ortalama 70.000 TL'dir. Bu da demek oluyor ki; savunma sanayinde havacılık sektöründe çalışan 1 kişi, ortalama olarak 70.000 TL net katma değer üretmektedir. Havacılık sektörünü 55.000 TL ortalamayla denizcilik sektörü izler. Her iki sektörün üstünde 105.000 TL ortalama ile Kara Araçları sektörü bulunmaktadır. Savunma sanayi içinde en yüksek işgücü

verimliliğine sahip sektör kara araçları sektörüdür. Verimlilikte ikinci sırayı 93.000 ortalama ile yazılım – elektronik sanayi firmaları almaktadır. Listede en alt sırada ise 27.000 TL işgücü verimliliğiyle roket – silah – mühimmat sektörü yer alır (Küflü,2010: 30). Tüm bu rakamların daha anlamlı değerlendirilebilmesi için, İstanbul Sanayi Odası'nın en büyük 500 sanayi kuruluşunu baz alarak oluşturduğu sektörel işgücü verimliliklerine baktığımızda ise aynı yıl için en yüksek işgücü verimliliğinin 420.956 TL olarak petrol ürünleri sanayiinde gerçekleştiği görülmektedir (SSM Gündem; 2010:30).

3. Araştırmaya İlişkin Genel Bilgiler

Araştırmanın amacı; SSM 25 Endeks ilk 10 şirket işverenlerinin istihdam politikalarında eğitime ne oranda yer verdiklerini saptamak ve eğitim – istihdam ilişkisini açıklamaya çalışan kuram ve hipotezler ile ilgili eğilimlerini belirlemektir.

3.1. Araştırmanın Varsayımları, Sınırlılıklar ve Zorluklar

Savunma Sanayi'nde faaliyet gösteren işletmelerde, işgücü politikalarını tespit eden ve bu politikaları uygulayan karar vericilerin (üst düzey yönetici ve personel/insan kaynakları birimi yöneticisi) araştırma kapsamında ele alınan konulara ilişkin görüşleri, eğitim-istihdam ilişkisine ait işveren davranışlarını belirlemektedir.

Araştırmada kullanılan araştırma teknikleri neticesinde elde edilmiş olan verilerin, araştırmaya katılan yöneticiler ve diğer bilgi kaynakları tarafından doğru verilmiş bilgiler olduğu kabul edilmiş ve bilgi toplama aracı olarak kullanılan anketlerin, konunun uzmanlarından ve üniversite öğretim üyelerinden oluşan uzman bir ekip tarafından kontrol edilerek geliştirildiği için geçerli olduğu varsayılmıştır.

Anketler, örneklem grubuna uygulanmadan önce örneklem kapsamı dışında kalan küçük bir gruba uygulanarak test edilip gerekli düzeltmeler ve istatistiki testler yapıldığı için geçerli sayılmıştır.

Araştırmanın örneklem grubunu oluşturan katılımcıların evren grubunu temsil ettiği ve anketin güvenilirliğinin yüksek olduğu ve anketi cevaplandıran katılımcıların tamamının, anketleri cevaplandırmada samimi ve gönüllü oldukları varsayılmış ve işveren görüşleri, işyerlerinde işe alma boyutu ile sınırlandırılmıştır.

Araştırma için 110 savunma sanayi firmasından savunma personeli olarak tüm evrenin %86,41'ini ve savunma ve havacılık cirosu olarak yine tüm evrenin %92'sini temsil eden Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın geliştirmiş olduğu SSM25 Endekste yer alan ilk 10 firma ile sınırlı tutulmuştur.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Daha önce varsayım ve sınırlılıkları belirtilmiş olan bu çalışma alan araştırması niteliğindedir. Model olarak, Savunma Sanayi'nde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşların, daha önce belirtilmiş olan amaçlar doğrultusunda mevcut durumunu tespit etmeye yönelik keşifsel araştırma modeli seçilmiştir. Bu tespitlerle çalışmanın teorik ve ampirik bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

3.3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın örnekleme, Savunma Sanayi için faaliyet gösteren, Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın yapmış olduğu sıralamada ilk ona giren işletmelerdir. Çalışmanın kısıtı; işe alma boyutu olduğu için, bu şirketlerde görev yapan ve istihdam politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında yetkili olan üst düzey yöneticiler, personel/insan kaynakları birim yöneticileri ve fiili üretim sorumluları görüşme yapılan kişileri oluşturmaktadır.

Bu amaca yönelik olarak; çalışmanın evrenini oluşturan ve Savunma Sanayi İmalatçıları Derneği'nden, araştırmanın sınırlılıklarına uygun olan işyerleri tespit edilmiştir. Toplamda 110 şirket olarak belirlenen bu evreni temsilen örneklem seçimi yapılmıştır. Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın kamuya açık olmayan verilerinden yararlanılmış, en sağlıklı seçim için görüşmeler yapılmış ve ilk 10 şirket çalışma için uygun olarak tespit edilmiştir.

Örneklem birimleri ile “yüz yüze görüşme” yapılarak derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiş ve araştırmaya katılmayı kabul eden işyerlerinin hepsinde direktörlerle görüşme imkânı bulunabilmiştir.

3.4. Verilerin Toplanması

Verilerin elde edilmesi için literatür çalışmasının yanında Savunma Sanayi işletmelerinde çalışanlar ve ilgili kuruluşlarla görüşme ve gözlem yapılmıştır. Bu doğrultuda; 1996 senesinde Yücel Uyanık'ın Ege Bölgesi Tekstil ve Konfeksiyon Sanayi'nde Eğitim – İstihdam İlişkisi başlıklı doktora tezinde kullanmış olduğu anket, savunma sanayi ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde geliştirilmiştir.

Birkaç sorusu çıkartılan ve birkaç farklı soru eklenen anketler, 3 üniversite öğretim üyesine, 3 savunma sanayi çalışanına, 1 Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nda görevli uzmana ve 3 öğretim görevlisine uzman görüşlerini alabilmek için gönderilmiştir. Anketle ilgili düzeltmeler uzmanların görüşleri doğrultusunda yapıldıktan sonra ön uygulama gerçekleştirilmiştir.

Anketin uygulanması aşamasından önce gerçekleşen bu ön uygulama için; örneklem kapsamında olmayan 3 şirket seçilmiş ve bu şirketlerde görev yapan 6 yöneticiye anketler uygulanarak derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Ortaya çıkan bazı noktalar doğrultusunda form, ihtiyaca cevap verecek şekilde düzeltilmiştir ve gerekli görülmeyen sorular anketten çıkartılmıştır.

Anket formlarının tekrar düzenlenmesi aşamasından sonra işyerlerine bizzat gidilmiş ve formlar doldurulmuş, bu esnada görüşme ve gözlem olanağı da bulunmuştur. Birçok şirkette anketler doldurulduktan sonra anketler, üst yönetime sunulup yönetim kurulu onayına tabi tutulduğu için şirketlere birden fazla ziyaret gerçekleştirilmiştir.

4. Değerlendirme

Birincil işlerin yoğun olarak bulunduğu sektörlerde, sendikalaşmanın da yüksek seviyede olması kuramların ifade ettiği bir durumdur. Ancak yüksek oranda mühendis istihdam eden örneklem şirketlerinde, sadece %10 oranında sendikal faaliyetlerin bulunması kuramla

ters düşen bir noktadır. Bu çalışmanın ana konusu sendikal faaliyetler olmadığı için bu durum derinlemesine incelenmemiştir. Ancak ileri çalışmalar için bir açıklık olarak tespit edilmiştir.

İşletmeler eleman alımlarında, en çok özel istihdam bürolarını kullanmaktadırlar. Bununla beraber her şirket, kendi internet sitesinde bulunan insan kaynakları başlığı altındaki şahsi başvuruları değerlendirilmektedir. Özel istihdam büroları kadar işaretlenme sayısına sahip olan Türkiye İş Kurumu da yasal zorunluluklardan ötürü, engelli personelin istihdamında rol oynamaktadır. Bunlara ek olarak, üniversitelerdeki kariyer günleri vasıtasıyla okullar da özellikle mühendis istihdamında başvurulan bir eleman temin yolu olarak değerlendirilmektedir. Başarılı öğrenciler staj programlarına davet yoluyla işletmeyle ve mezun oldukları zaman yapacakları işle tanıştırmaya çalışılmaktadır.

İşletmelerin %90'ı, eleman ihtiyaçlarını hem işletme içinden hem de işletme dışından karşılamaya çalışmaktadır. Genel olarak işletme içinden orta düzey yöneticiler ile fiili üretim sürecinde ustabaşı kadrolarında, bunların bir alt kadrolarından eleman temini tercih edilmektedir. Şirket içi yükselmelerde işe girişten itibaren içinde buldukları havuzda aldıkları puanlar önemsenmektedir. Performans yönetim sürecinin işlediği bu şirketlerde kişilerin çalışma hayatları boyunca sergiledikleri tutum, başarı ve eğitimleri yükselmelerinde önemli rol oynamaktadır. Elde edilen sicil notları yönetici aday olmalarında da etkili olmaktadır.

İşletmelerin %90'ı eleman alımında yazılı sınav yapmakta ve başarılı olan adayları mülakata çağırılmaktadırlar. Sadece, örneklem içerisindeki tek kamu kurumu olan Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, KPSS puanına göre başarılı buldukları adaylara mülakat uyguladıkları için sınav yapmamaktadırlar. Dışarıdan eleman temininde en fazla, teknisyenlere ve mühendislere sınav uygulanmaktadır. İşletmelerin orta düzey yönetici ve ustabaşı kadroları için bir içsel işgücü piyasası oluşturma eğiliminde olduklarını, bu kadrolarda sınavdan çok içeriden yükselmeye önem vermelerinden anlıyoruz.

İşletmelerde işçi-işveren ilişkilerinin kurumsal düzeyde gerçekleştiğini ve istihdamın sermaye yoğun olarak yapıldığını, ticari ilişkiler de dahil olmak üzere işgücü ile ilgili olarak kurumsal ilişkilerin genel anlamda tam olarak gerçekleştiği, bu alanda birincil işgücü piyasasına ilişkin özelliklerin daha yoğun olduğu görülmektedir.

İşverenlerin tercihleri neticesinde özellikle büyük ölçekli şirketlerde orta düzey yönetici, mühendis ve teknisyen kadrolarında Beşerî Sermaye Kuramının çalıştığı, eğitimin bu kadrolardaki istihdam üzerinde doğrudan etkisi olduğu ortaya çıkmıştır çünkü işverenler bu kadrolarda iş ile ilgili eğitimin zorunlu olması hususunda ortak görüş belirtmişlerdir. Bu kadrolar için sınav ve tecrübe de diğer önemli faktörler arasında yer almış ve hepsini kişilik özellikleri desteklemiştir. Bu dört faktör bütün Savunma Sanayi Şirketleri'nde bir paket olarak düşünülüp birbirinden ayrılmaz faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bir faktörü diğerinden ayırmakta güçlük çeken işverenler, hepsi tam olmadan işe alımın mümkün olmadığı hususunda görüş bildirmişlerdir.

Kuyruk Hipotezi, büyük ölçekli işletmelerde dış kaynak kullanımı yoluyla eleman alımı gerçekleştirdikleri vasıflı ve vasıfsız işçi kadrolarında tercih edilmiştir. Bu kadrolarla beraber ustabaşı kadrosunda da Kuyruk Hipotezi, Eleme Hipoteziyle birlikte değerlendirilmiştir.

İşverenler; ustabaşı, vasıflı işçi ve vasıfsız işçi kadrolarında eğitimden çok “yetiştirilebilirlik” özelliğini ön plana çıkardığı için Kuyruk Hipotezini tercih etmiştir. İşverenlerin %95’i mesleki ve teknik eğitimde devletin özel sektörle işbirliği yapmasını ve böylelikle ihtiyaca uygun nitelikte işgücünün yetiştirilmesi görüşünü savunmakta ve bu noktada “Piyasa Modeli” ni seçmektedirler. Ara eleman bulmakta zorluklar yaşayan işletmeler, mesleki ve teknik eğitimi geliştirebilmek için Odalarla ve Organize Sanayi bölgelerindeki birimlerle fikir alışverişinde bulunmakta ve mesleki – teknik eğitim verenlerin yetiştirilmesi konusunda desteklerini sunmaktadırlar.

Aktif işgücü politikaları çerçevesinde, Eskişehir’de görüşmesi gerçekleştirilen Tusaş Motor Sanayi TEİ’de, işgücü yetiştirme faaliyetlerinden birisi olan Meslek Geliştirme Kurs Programı teknisyen ihtiyacını karşılamak üzere hayata geçirilmiştir. Meslek lisesi mezunlarının mesleki niteliklerini geliştirmek ve istihdama katkıda bulunmak amacıyla Türkiye İş Kurumu ile ortaklaşa düzenlenen bu programa meslek liselerinin ilgili bölümlerinden mezun adaylar sınavla katılım hakkını kazanmaktadır. Sınavı geçen adaylar TEİ’de işleriyle ilgili pratik ve teorik eğitim almakta, program katılımcıları arasında eğitim sonundaki değerlendirme sınavı sonucu başarılı görülenler TEİ’de oluşacak ilgili pozisyonlar için istihdam edilmektedir. Katılımcılar 6 ay eğitim aldıktan sonra 3 ay üretimde çalıştırılmakta ve başarılı olan adaylara iş teklifleri yapılmaktadır.

Endüstri Meslek Lisesi öğretmenlerine de eğitimlerin verildiği programlar kapsamında 400’e yakın teknisyen yetiştirilmiş ve bu işletmede istihdam edilmişlerdir. Aynı zamanda Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu ile imzalanan protokol gereğince 1989 yılından günümüze kadar öğrencilere TEİ’de havacılık ve uçak motorları konularında eğitim imkânı sunulmaktadır. Ayrıca ülkenin önde gelen üniversiteleri ile işbirlikleri gerçekleştirilmekte ve üniversite – sanayi işbirliğinin güzel örneklerinden birisini sergileyerek kendisi için gerekli olan nitelikli işgücü profilini oluşturabilmiştir.

Konuyla ilgili tespitler arasında en dikkat çekenini tüm kadrolarda Radikal Kuram’ın tercih edilmemesidir. Radikal Kuram görüşme gerçekleştirilen kişiler tarafından sınıf ayrımına yol açtığı gerekçesiyle sıcak karşılanmayan bir görüş olma niteliği elde etmiştir.

Savunma Sanayi işletmelerinin hepsinde ilgili bölüm işgücü talebini insan kaynakları birimine iletmektedir. Bu talepler bir sonraki yıl için bildirilmekte olup yıl sonunda bütçeleme aşamasında onayı alınırsa değerlendirilen talepler olmaktadır. Gelen onayla birlikte ilana çıkılmakta ve şirketlerin kendi internet sitelerinde oluşturulan başvuru havuzu değerlendirilmektedir. Pozisyona göre yurtdışı ilana çıkıldığı da verilen bilgiler arasındadır. Ardından bazı kadrolar için bazı şirketlerde telefon mülakatı gerçekleştirilmektedir. 15 – 20 dakika süren bu görüşmelerin neticesinde doğru zaman planlamasıyla karşılıklı vakit kaybı olmamaktadır. Belli pozisyonlar için yabancı dil şartının eğitim kadar önemli olmasından

dolayı gerçekleştirilen bu ön görüşmeyi geçen adaylar ilgili birimlere yönlendirilmektedir. Teknik birimlerle insan kaynakları biriminin birlikte yürüttüğü panel mülakatların ardından aşamalı görüşmeler gerçekleştirilip sınavları geçen adaylar ilgili birim direktörlerine sunulmaktadır. Olumlu adaylar İK direktörünün onayını aldıktan sonra en son onay için genel müdüre çıkmaktadır. Tüm Savunma Sanayi şirketlerinde benzer işleyen süreçte genel müdür onayı genellikle prosedür olarak gerçekleşmektedir.

Sanayi-Üniversite işbirliği çerçevesinde bir diğer dikkat çeken konu ise staj programlarıdır. Şirketler, staj programlarını titizlikle yürütmekte ve eleman temininde stajların çok önemli bir yeri olduğunu belirtmektedirler. Birçok şirkette üniversitelerin 3. Sınıfından 4. Sınıfına geçen öğrenciler tasarım bölümüne verilmektedir. Asgari ücret ve sigorta karşılığında haftada toplamda 1,5 gün işletmeye gelen stajyerler için öncelikle hedeflerinin; sanayiye ve işi tanıtmak olduğu belirtilmiştir. Aday mühendislik 1 yıl sürerken mühendislik öğrencileri mezun olduklarında yönetmeliklerde belirtilen şartlara sahip olan adaylar kadroya alınmaktadır.

Bunlara ek olarak bazı adayların da üniversitelerde kalmaları desteklenmekte ve bu nedenle yüksek lisans ve doktora bursları verilmektedir. Bu şekilde araştırma görevlisi olan aday mühendislerin 5 yıl içerisinde ihtiyaç duyulan mühendisleri yetiştirecekleri beklenmektedir.

Diğer sektörlerle karşılaştırıldığında verimliliği yüksek insan kaynakları politikalarının inşasında ve insan kaynağını stratejik olarak yönetebilme kabiliyetinin arkasında başarılı insan kaynakları bölümleri tespit edilmiştir. Toplamda 44 insan kaynakları personelinin bilgilerinden derlenen veriler doğrultusunda insan kaynakları biriminde yönetici olarak çalışanların ortalama 9,8 yıl, yönetici yardımcısı olarak çalışanların ortalama 11,5 yıl ve diğer personelin ortalama 6,9 yıldır görevlerini bu birimde sürdürdükleri hesaplanmıştır. Buna ek olarak aynı grup için yöneticilerin ortalama 16 yıl, yönetici yardımcılarının ortalama 15,2 yıl ve personelin de ortalama 7,5 yıldır aynı şirkette çalıştığı bulgularına ulaşılmıştır. Ortalama kıdem sürelerindeki yükseklik şirketlerdeki insan kaynakları yönetiminin bir diğer göstergesidir. Doğrudan insan kaynakları ile ilgili sertifika sahibi olan yöneticilerin oranı %70 iken, bu yöneticilerin %60'ı lisans, %40'ı yüksek lisans mezunudur.

Yönetici yardımcılarında sertifika sahiplik oranı %80 iken, bu kişilerin %80'i lisans ve %20'si de yüksek lisans mezunudur. İnsan kaynakları biriminde görev yapan personelin de %62,5'u sertifika sahibi iken, çalışanların %17'si lise, %58'si üniversite ve %25'i yüksek lisans mezunudur.

Eğitim seviyeleri oldukça yüksek olan Savunma Sanayi işletmelerinin insan kaynakları birimlerinde çalışanların genel olarak eğitime önem vermesi, yüksek eğitimin yüksek istihdam koşullarını beraberinde getireceğini düşünmeleri ve Beşerî Sermaye Kuramını tercih etmeleri sektörün çıktılarını için yüksek eğitimin gerekli olması ile paralellik sergilemektedir.

Ülkemiz ekonomisi için, işsizlik, özellikle önümüzdeki yılların en önemli sorunlarından birisi olmaya devam edecektir. Son yıllarda, sayısı hızla artan üniversitelerden mezun olan öğrenciler, hayâl kırıklığına uğramakta ve bunalıma sürüklenmektedir. Üniversite

mezuniyetinin olmazsa olmaz gibi algılandığı ülkemizde, asıl algılanması gereken; meslek sahibi olmamanın negatif etkileridir. Ara eleman temininde sıkıntı yaşayan sanayi, Meslek Liseleriyle daha fazla işbirliği gerçekleştirmeli ve gençleri meslek edindirmeye yönlendirmelidir. Ülkemiz eğitim sisteminin en önemli sorunlarından birisi olan yönlendirme problemine de kaynağında çözüm aramak gerekmektedir. Gerek ortaöğretimde gerekse yükseköğretimde öğrenciler mezun olduklarında ne ile karşılaşacaklarının bilincinde olabilmelilerdir. Bunun için de konuya hakim eğiticilerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Öğretmenler ve öğretim üyeleri kısa zamanlı “yönlendirme” eğitimlerine alınmalı ve gerekli görülen bölümler için, öğreticilerin iş hayatında da yer almaları sağlanmalıdır. Üniversite ve sanayi işbirliği, projelerden çok eğitim alanında güçlendirilmeli ve iş hayatını kavramış ve en azından bir süreliğine yaşamış öğreticilerin eğitim vermesi sağlanmalıdır. Yeri geldiğinde sanayi, Meslek Lisesi öğretmenlerinin de eğitimlerine katkıda bulunmalı ve kendileri için, en faydalı olacak elemanların yetişmesinde ön ayak olmalıdır.

Ülke genelinde yaşanan nitelikli eleman ihtiyacını, Savunma Sanayi kendi yöntemleriyle çözmüş gözükmektedir. Hemen hemen hepsinin yakınında bulunan Meslek Liseleriyle yürüttükleri programları bulunmakta ve istihdam garantili eğitim ve stajlar gerçekleştirilmektedir. Bununla beraber üniversitelerle de sıkı bir iletişim halinde olan Savunma Sanayi, bu anlamda örnek teşkil etmektedir. Uygulamaları, sanayi geneline yayılmalı ve kalkınma bu sayede istihdamla desteklenmelidir.

Ülkemizde çok sık rastlanmayan eğitim istihdam ilişkisine ait çalışmalar daha yaygın hale getirilmeli ve hükümetlerin programları arasında mutlaka yer almalıdır. Savunma Sanayi gibi güzel örnekler, yerinde incelenerek sektörlerin ihtiyaçlarını karşılayacak hale dönüştürülmelidir. Bu anlamda hem üniversitelerin hem ilgili bakanlıkların hem de eğitim kurumlarının üzerlerine büyük görevler düşmektedir. İşsizliği azaltmak, nitelikli işgücü sayesinde daha hızlı bir şekilde büyüyebilmek ve büyümeyi istihdamla destekleyebilmek için tüm sektörlerde, eğitime verilen önemin artırılması ihtiyacı mevcuttur. Bu konuyla ilgili alınacak her tür tedbir ve uygulanacak her program eğitimi artmış bireylerden oluşacak ülkenin gelişmişlik seviyesine de katkı sağlamış olacaktır.

Bu çalışmada Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 2017-2019 yıllarını kapsayan ulusal istihdam stratejisinin temel politika eksenlerinden biri olan eğitim-istihdam ilişkisinin güçlendirilmesi hususu 2012 senesinde yayınlanmış olan doktora tez çalışmasının verilerinden yararlanılarak örneklendirilmeye çalışılmıştır. Bu başarılı örnek diğer sektörlerde de yayılarak Bakanlığın ulusal istihdam stratejisini destekler nitelik kazanabilirler. Bu anlamda Bakanlığın koymuş olduğu hedef ulaşılabilir olursa Türkiye'deki işsizliğin çözümüne de katkı sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Akalın, G. (2000). *Kamu ekonomisi*. Ankara: Akçay Yayınları.
- Akalın, A. (2009). *Türk savunma sanayi tarihi*. Ankara: İmge Tanıtım Danışmanlık.
- Akgül, A. (1986). *Savunma sanayi işletmelerinin yapısı ve Türk savunma sanayi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Aktan, C. C. (1999). *Kamu maliyesine giriş ders notları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Bölümü.
- Althusser, L. (1991). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Y. Alp, M. Özışık, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beyoğlu, B. E. (2010). Türk savunma sanayinin kısa tarihi. *Savunma Sanayi Gündemi Dergisi*, 2010/3 (13).
- Blitz, R. C. (1968). *Education in the writings of Malthus, Senior, Mcculloch and John Stuart Mill*, ABD: Unesco Readings.
- Carnoy, M. (1982). Economics and education. *Encyclopedia of Educational Research*. N. Tural. Çev. 491-512.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayınları. (2017). *Ulusal İstihdam Stratejisi Eylem Planı (2017-2019)*. Ankara.
- Çetin, H. (2001, 12). Devlet, ideoloji ve eğitim. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25(2), 201-211.
- Dinler, Z. (1968). *Mikro ekonomi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları
- Doeringer, P. ve Piore, M. (1971). *International labor markets and manpower training*. Lexington: Lexington Books.
- Fischer, I. (1906). *The nature of capital and income*. New York.
- Hacıosmanoğlu, Ç. (1992). Adam Smith ve eğitimin önemi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, Cilt 47(3),175-184.
- Illich, I. (1973). *Deschooling society*. New York: Harper And Row Publishing.
- Illich, I. (1985). *Okulsuz toplum*. (Üstün, T. B. Çev.). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Johnson, E. A. J. (1968). *The place of learning, science, vocational training and art in pre-smithian economic thought*. Paris: Unesco Readings in The Economics of Education.
- Kök, R. (1999). *İktisadi düşünce kavramlarının analitik evrimi*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Laynard, R. ve Psacharopoulos, G. (1975). The screening hypothesis and the return to education. *The Journal of Political Economic*, Vol. 82(5), 985-997.
- Lowell, R. F. (1978). Testing a dual labor market classification of jobs. *Journal of Regional Science*, Volume 18(1), 95-113.
- Lucas, R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal Of Monetary Economics*, 22, 3-43.
- Malthus, R. (1820). *Principles of political economy*. London.
- Marshall, A. (1920). *Principle of economics*. London: Anadolu Matbaacılık.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi kalkınmada eğitimin rolü. *Sosyo-Ekonomi Dergisi (1)*, 101-114.

- Psacharopoulos, G. ve Woodhall, M. (1985). Education for development, an analysis of investment choices. Washington D.C: Oxford Universty Press.
- Schultz, T. W. (1971). *Investment in human capital: the role of education and of research*. New York: Free Press.
- Self, S. ve Grabowski, R. (2004). Does education at all levels cause growth? India, a case study. *Economics of Education Review*, 23, 47-55.
- Serin, N. (1972). *Eğitim ekonomisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını.
- Smith, A. (1937). *An inquir in to the nature and causes of the wealth of nations*. Londra: Random House Inc.
- Stiglitz, J. (1994). *Kamu Kesimi Ekonomisi*, (Batirel, Ö. F. Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayını.
- Tural, N. (1982). Eğitim ve ekonomi ilişkisi, martin carnoy makale çevirisi. *Encyclopedia Of Educational Research*, 493- 525.
- Unat, N. A. (2006). *Bitmeyen göç: konuk ötesi işçilikten ulus ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uyanık, Y. (1997). *Ege bölgesi tekstil ve konfeksiyon sanayi'nde eğitim-istihdam ilişkisi, yayınlanmamış doktora tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, I. (1992). Eğitimin ekonomik rolü ve türkiye ile ilgili bulgular. 3. İzmir İktisat Kongresinde Sunulan Tebliğ, Dpt Yayınları, *Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü Basımevi*, Eskişehir, 225-235.
- Whitehead, A. N. (1981). Screening and education: a theoretical and empirical survey. *British Review Of Economic*, 44-62.
- Woodhall, M. (1994). İnsan sermayesi kavramı, eğitim ekonomisi seçilmiş yazılar. (Kavak, Y. ve Burgaz, B. Çev.), *Pegem Yayınları*, (14), 24-45.

**Pay Senetlerinden Portföy Oluşturmaya Bulanık Kümeleme Analizi Yaklaşımı:
BIST 100 Endeksi Pay Senetleri Üzerine Bir Uygulama**

Bilgehan TEKİN*

Pembe GÜÇLÜ**

Burak KESKİN***

Geliş Tarihi (Received): 09.04.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 11.06.2019

Öz

Portföy çeşitlendirmede amaç riskin kontrol altında tutulması ve azaltılmasıdır. Aynı zamanda çeşitlendirilmiş portföyler yatırımcılara, riski önemli ölçüde arttırmadan getiriyi artırma imkanı tanımaktadır. Literatürde yer alan çalışmalarda ve finansal piyasalarda portföy çeşitlendirmek amacıyla çok çeşitli yöntemler kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, pay senedi yatırımı ve portföy oluşturma amaçlarıyla kullanılabilen ve çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve çok değişkenli istatistikî yöntemlerden biri olan bulanık kümeleme analizi yöntemleri uygulanmıştır. Bulanık kümeleme yöntemi, birimlerin birden fazla kümeye ait olabilmelerine izin vermesi nedeniyle sınırları kesin olarak belli olmayan bulanık kümelerin oluşturulmasını sağlamaktadır. Çalışmada öncelikle AHP ile pay senedi yatırımında dikkate alınan ve hesaplanan oranların önem dereceleri belirlenmiş ve sonrasında bulanık kümeleme analizi yöntemi ile pay senetleri kümelendirilmiştir. Çalışma sonucunda piyasa temelli oranlara (Fiyat/Kazanç, Piyasa Değeri/Defter Değeri ve Temettü Verimi), kar oranlarına (Özkaynak Karlılığı, Aktif Karlılığı ve Hisse Başına Kar) ve Risk- Getiri göstergelerine göre kümeler oluşturulmuş ve 1, 3, 6 aylık ve 1 yıllık dönemler itibarıyla küme performansları karşılaştırılıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bulanık Kümeleme Analizi, Hisse Senedi Tercih, Portföy Oluşturma, Risk, Getiri*

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF, btekin@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4926-3317

** Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF, pembe_guclu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0395-7433

*** Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF, burakkeskin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7042-2095

Fuzzy Cluster Analysis Approach To Portfolio Creation With Shares: An Application On The BIST 100 Index Stocks

Abstract

The purpose of portfolio diversification is to keep the risk under control and to reduce it. Diversified portfolios also allow investors to increase their returns without significantly increasing the risk. As can be seen in the literature and the transactions made in financial markets, various methods are used to diversify the portfolio. In this study, Analytic Hierarchy Process (AHP), which is considered to be used for stock investment and portfolio formation purposes, and fuzzy clustering analysis methods, which is one of the multivariate statistical methods, are applied. The fuzzy clustering method allows the formation of fuzzy clusters whose boundaries are not definite because they allow the units to belong to more than one cluster. In this study, first of all, the importance of the ratios taken into consideration and calculated in the stock investment with AHP were determined and then the stocks were clustered with fuzzy clustering analysis method. As a result of the study, clusters were formed according to market-based ratios (Price / Earnings, Market Value / Book Value and Dividend Yield), profit rates (Return on Equity, Return on Assets and Profit Per Share) and Risk-Return indicators and cluster performances were compared and evaluated for 1, 3, 6 months and 1 year periods.

Keywords: *Fuzzy Cluster Analysis, Stock Preference, Portfolio Creation, Risk, Return*

Giriş

Finansal piyasalar karmaşık sistemlerdir. Finansal piyasalardaki varlık fiyatları bireylerin ve işletmelerin gerçekleştirdikleri toplu hareketler sonucu oluşmaktadır. Bu nedenle piyasalar, birbirleri ile sürekli etkileşimde bulunan çok sayıda finansal aktörün davranışını yansıtmaktadır. Finansal piyasalar bu karmaşık yapılarına rağmen, her geçen gün daha fazla gelişen teknoloji ve bilgisayar sistemleri ile birlikte kolaylıkla toplanılabilir hale gelen büyük çaptaki veri sayesinde detaylı istatistiksel analizler yapılarak incelenebilmektedir (Rosen, 2006).

Finansal piyasalardan kazanç sağlamayı arzulayan yatırımcıların en önemli karar problemlerinin başında yatırım enstrümanı seçimi gelmektedir. Bireysel yatırımcıların yanı sıra kurumsal yatırımcılar ve portföy yönetim şirketleri de yoğun ve karmaşık rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmek ve kazanç elde edebilmek için yatırımcıların getirilerini optimize edecek politikalar geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bu bağlamda finansal piyasalarda işlem yapan aktörlerin temel karar problemlerinin yatırım aracı seçimi, portföy oluşturma ve portföyü en doğru şekilde yöneterek kazanç sağlama olduğunu ifade edebiliriz.

Etkin bir yatırım portföyü oluşturmak, bu portföyü yönetmek ve var olan etkinliğini devam ettirmek ise ekonomik sistemlerin ve finansal piyasaların karmaşık yapıları nedeniyle oldukça zordur. Günümüzde yatırımcıların önünde çok fazla belirsizlik vardır. Etkin piyasalar hipotezine göre pay senedi fiyatları, ilgili tüm bilgileri içerdiğinden piyasanın yenilmesi ve piyasanın ortalama getirisinin üzerinde getiri elde edilmesi mümkün değildir. Aynı zamanda yatırımcıların kararlarını etkileyen ve davranışsal finans alanında belgelenmiş çok sayıda psikolojik etken söz konusudur. İnsan davranışları üzerine yapılan çalışmalarda, finansal boyutu olan kararlar söz konusu olduğunda bireylerin çoğu zaman rasyonellikten saptıkları gözlemlenmiştir. Yatırımcıların karar verme süreçlerini etkileyen bu ve benzeri daha birçok etken söz konusudur. Bu nedenle yatırımcıların piyasalardaki belirsizliğe karşın var olan riski azaltıp getiriye arttırabilmeleri daha kantitatif yatırım yöntemlerine yönelmelerini gerektirmektedir (Marvin, 2015).

Portföy oluşturmada temel mantık, kabul edilebilir bir risk seviyesinde getiriye en üst düzeye çıkarmaktır. Matematiksel anlamda portföy optimizasyonuna yönelik ilk adım, Markowitz tarafından ortalama varyans modeline dayalı modern portföy teorisi (Markowitz, 1952) ile atılmıştır. Modern Portföy Teorisi, belirli bir risk düzeyine göre beklenen getiriye en üst düzeye

çıkarma veya belirli bir beklenen getiri oranı için riski en aza indirme prensibine dayanmaktadır. Bu yöntem etkin bir finansal yatırım portföyü oluşturmak amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Riskin azaltılması ise portföyün çeşitlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Çeşitlendirme, varlıkların mümkün olduğunca birbirleri ile ilişkisiz olmalarına göre yapılmaktadır. Bununla birlikte portföy çeşitlendirmesi amacıyla kullanılan genel kabul görmüş herhangi bir yöntem söz konusu değildir (Marvin, 2015). Aynı zamanda, yatırım aracı veya finansal enstrüman tercihinde insanların doğası gereği sahip olduğu özelliklerin etkisinin en aza indirgenebileceği yöntemlerin uygulanması daha etkin sonuçlar alınmasını sağlayabilecektir.

Akademik alanda yapılan çalışmalar ile yeni istatistiksel, matematiksel ve algoritmik yöntemler kullanılarak etkin portföy oluşturmanın en doğru yolları aranmaktadır. Bu yöntemlerden biri de kümeleme analizidir. Kümeleme, gözlem birimlerinin belirli benzer özelliklerine göre alt gruplara ayrılması olarak tanımlanabilir. Kümeleme analizi, portföy oluşturma amacı ile geleneksel yöntemlere nazaran çok fazla kullanılan bir yöntem değildir. Buna karşın geleneksel yöntemlerde karşılaşılan girdi değerlerine (varyans tahmini) aşırı duyarlılık sorunu bu yöntem ile azaltılabilmektedir (Korzeniewski, 2018). Kümeleme analizi ile pay senetleri belirli değişkenler veya finansal göstergeler temelinde, küme içi benzerlikleri en üst düzeyde ve kümeler arası benzerlikleri ise en düşük düzeyde olacak şekilde gruplara ayrılabilir. Böylece pay senetlerinin hangi kombinasyonları ile iyi çeşitlendirilmiş etkin bir portföy oluşturulabileceğine yönelik kararlara ilişkin bir kıstas ortaya konulabilmektedir.

Geleneksel kümeleme yöntemlerinde alt küme sınırları net bir şekilde çizilmekte ve her bir gözlem ya da nesnenin bir kümeye aitliğinin kesin olduğu söylenebilmektedir. Ancak gerçek durumların çoğunda kümelenmeye çalışılan birimler birden fazla kümenin özelliğini farklı düzeylerde bünyesinde barındırabilmektedir. Böyle durumlar için net küme sınırlarının çizilmesinden ziyade sınırları kesin olarak belli olmayan, bulanık kümelerin oluşturulmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Önerilen bulanık kümeleme yöntemi, bir birimin $[0,1]$ arasında değer alan üyelik dereceleri ile birden fazla kümeye ait olabilmesine izin vermektedir (Sato-Ilic ve Jain, 2006). Üyelik dereceleri, verinin bir kümeye ait olmak için ne kadar belirsiz veya kesin olduğu hakkında bilgi vermektedir (Döring, Lesot ve Kruse, 2006).

Bu çalışmada, Nisan 2017 tarihi itibarıyla BIST100 endeksinde yer alan şirketlerin pay senetlerinin bulanık kümeleme analizi yöntemi ile finansal göstergeler temelinde

sınıflandırılması amaçlanmıştır. Çalışmanın yazın taraması bölümünde pay senedi tercihi ve portföy oluşturma konuları ile kümeleme analizini ilişkilendiren ulusal ve uluslararası yazındaki çalışmalara yer verilmiştir. Yöntem bölümünde ise bulanık kümeleme yöntemi ile ilgili teorik bilgiye yer verilmeden önce, pay senedi seçiminde rol oynayan finansal oranların ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılan AHP yöntemine ilişkin açıklamalarda bulunulmuştur. Kümelemede kullanılacak finansal oranlar listelendikten sonra uygulama aşamasında bu finansal oranlar AHP ile ağırlıklandırılarak en önemli finansal oranlar belirlenmiştir. Ağırlıklara göre analizde yer alacak şirketlerin elde ettikleri karı dağıtan şirketler olması gerektiği sonucuna varılarak son beş yılda en az üç defa temettü geliri dağıtan 39 BIST100 işletmesi seçilmiş ve bu işletmeler bulanık kümeleme analizine tabi tutulmuştur. Çalışmanın son bölümünde sonuçlar değerlendirilerek bundan sonraki çalışmalara ilişkin tavsiyelerde bulunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Daha önce geleneksel anlamda sadece basit çeşitlendirme üzerine kurulu bir anlayışla portföy oluşturmanın etkin bir risk yönetimi ve maksimum fayda sağlayacağı şeklinde bilimsel bir temele dayanmayan varsayım, Markowitz (1952) tarafından ortaya konan ve portföy oluşturmaya daha formal bir yaklaşım getiren çalışmaya kadar teorik ve pratik anlamda yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Markowitz (1952) ise varlıkların getirilerinin birbirleri ile ilişkili olduğunu ve sadece getirileri dikkate alınarak çok sayıda varlığın portföye alınması yoluyla riskin tümünün ortadan kaldırılamayacağını belirtmiştir (Kıyılar ve Akkaya, 2016). Markowitz'in modelinde bir varlığın getirisi ortalama getiri, riski ise getirilerin standart sapmasıdır. Risk, yatırımcıların risk-getiri tercihlerinin analiz edilebilmesi için ölçülür. Ayrıca, riskin ölçülmesi, yatırımcıların yatırım çeşitliliğinin yarattığı risk azalmasını ölçebilmelerini sağlar. Dolayısıyla, verimli bir portföy oluşturmak için çeşitlendirme şarttır ancak yeterli değildir. Uygun bir portföy, iyi performansa sahip ve birbiri ile pozitif ilişkili olmayan tekil hisse senetlerinden oluşmalıdır. Yalnızca tek bir sektör dikkate alınarak seçilen şirketlerin hisse senetlerinden oluşturulmuş bir portföyden kaçınılmalıdır. Dolayısıyla sektörler arası bir çeşitlendirme yapılmalıdır. İyi çeşitlendirilmiş hisse senetlerinin seçilmesi sorunu ise hisse senedi verilerinden yola çıkılarak hisse senetlerinin kümelenmesi ile aşılabilir (Nanda, Mahanty ve Tiwari, 2010).

Pay senedi tercihi ve portföy oluşturma konuları ile ilgili literatüre bakıldığında, finansal varlıkları fiyatlandırma modeli ve optimal portföy tercihi modeli gibi modern finans modellerinin sıklıkla kullanılmasına rağmen kümeleme gibi çok değişkenli istatistikî yöntemlerin kullanıldığı çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye’de ve yurtdışı piyasalarda hisse senedi tercihi ve portföy oluşturmada kümeleme analizi yönteminin kullanılabilirliğinin araştırıldığı çalışmaların bir özeti Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Türkiye’ de ve Yurtdışında Konu ile İlgili Bazı Çalışmalar

Yazarlar	Kümelenen Unsurlar	Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Da Costa vd. (2005)	ABD’ de 816 halka açık şirket	Risk, getiri, fiyat-kazanç oranı, piyasa değeri-defter değeri, fiyat-satış oranı, hisse senedi sayısı-satış oranı ve temettü verimi	Hiyerarşik Yığınsal Kümeleme Yöntemi	Çalışma sonucunda, bir yatırımcı eğer birinci zaman aralığındaki kümelerde listelenen hisse senetlerine göre tercih yaparsa söz konusu hisse senetlerinin ikinci zaman aralığında yatırımcıya kazanç sağlayacağı görülmüştür.
Aktaş ve Doğanay (2007)	Gelişmekte olan ülke hisse senedi piyasaları	Borsaya kayıtlı şirket sayısı, toplam piyasa değeri, işlem hacmi, devir hızı, fiyat endeksindeki yüzde değişim, fiyat-kazanç oranı (P/E) ve piyasa değeri/defter değeri	Hiyerarşik kümeleme analizi	Analizlerin sonucunda, gelişmekte olan piyasaları farklılaştıran temel değişkenlerin toplam piyasa değeri, işlem hacmi ve devir hızı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca piyasa verileri esas alındığında gelişmiş ve gelişmekte olan piyasa ayrımının halâ geçerli olup olmadığını belirlemek amacıyla gelişmekte olan hisse senedi piyasaları ile gelişmiş hisse senedi piyasaları da gruplandırılmıştır. Sonuç olarak büyük, orta büyüklükte ve küçük; likiditesi yüksek, orta seviyede likiditeye sahip ve likiditesi düşük piyasalar şeklinde bir ayrımın daha uygun olacağı değerlendirilmiştir.
Tola vd. (2008)	New York Borsasında 1071 hisse senedi	Risk ve getiri	Ortalama bağlantı ve tek bağlantı kümeleme	Bu iki yeni yöntemle elde edilen optimal portföy çeşitli araştırmacılar tarafından önerilen model ile karşılaştırılmıştır. Bu modelin ideal şartlarda ve daha gerçekçi koşullar altında geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nispeten büyük portföyler için, kümeleme filtreleme yöntemleri hem Markowitz temel tahmini hem de RMT filtrelemesi ile yapılan korelasyon katsayısının belirlenmesine ilişkin tahmin edilen risk-getiri profiline daha güvenilir tahmin edilmesini sağlar. Seçilen portföylerle ilişkili risk seviyesinin yönü açısından, en başarılı yöntemler ortalama bağlantı ve RMT filtrelemesidir.
Karabayır ve Doğanay (2010)	Borsa İstanbul 100 endeksi	Getiri, risk, fiyat/kazanç oranı, fiyat/nakit akışı oranı ve piyasa değeri/defter değeri	Hiyerarşik kümeleme analizi	Hisse senetleri 10 kümeye ayrılmış ve elde edilen bulgulara göre yatırımcının ilk zaman aralığında seçtiği hisse senetlerinden oluşan kümeyi, ikinci zaman aralığında portföyünde tuttuğunda kazanç sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.
Topak (2010)	İMKB’de imalat sanayi şirketleri	Satış gelirlerinin standart sapması, faaliyet karlılığı oranının değişim katsayısı, aktiflerin faaliyet karlılığı oranının değişim katsayısı, faaliyet giderlerinin satışların maliyetine oranı, faaliyet karının satışlara oranı ve	Korelasyon ve iki aşamalı kümeleme	Çalışma sonucunda oluşan 5 kümeye göre, iş ve finansal riski yüksek olan şirketlerin toplam risklerinin de yüksek olacağı, iş ve finansal riski düşük olan şirketlerin toplam risklerinin de düşük olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Toplam risk açısından en riskli sektörün tekstil sektörü en az riskli sektörün ise taş-toprak sektörü olduğu görülmüştür.

		faaliyet karının aktiflere oranı			
Nanda, Mahanty ve Tiwari (2010)	Bombay Borsası hisseleri	Getiri, PD/DD, Akışı, Kapitalizasyonu/Satışlar, Firma Değeri/FVÖK	Fiyat/Kazanç, Fiyat/Nakit Piyasa	K-Ortalamalar, Bulanık K-Ortalamalar yöntemi ve Kendini Düzenleyen Haritalar	Yaptıkları analizin sonuçları, K-means kümeleme analizinin, hisse senedi sınıflandırması diğer kümeleme yöntemlerine göre daha uygun olduğunu göstermiştir. Oluşan kümelerin riski en aza indirmede ve portföy oluşturmada kullanılabileceğini belirtmektedirler.
Kalfa ve Bekçioğlu (2013)	Borsada işlem gören gıda, tekstil ve çimento sektörü işletmeleri	10 farklı finansal oranın 2006-2011 yılları arasında aldıkları değerlerin ortalamaları		K-ortalamalar kümeleme yöntemi ve Diskriminant Analizi	Net kâr marjı, özsermaye kârlılık oranı ve aktif kârlılık oranı değişkenlerinin şirketleri kümelere ayırmada etkili birer değişken olmadığı, öte yandan şirketlerin 3 gruba ayrılmasında anlamlı olan oranların ise fiyat-kazanç ve net çalışma sermayesi devir hızı oranları olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Aktan (2013)	Bahreyn Borsası'nda listelenen firmalar	Günlük ortalamaları ve standart sapmaları	getirilerin ve standart	Hiyerarşik kümeleme tekniği: Ward	Çalışmanın bulguları, firmaların üç ana kümeye ayrılabilirliğini ve küçük yatırımcıların yüksek dalgalı piyasa koşulları altında ve finansal piyasalardaki belirsizliğin arttığı durumlarda portföy oluştururken hisse senedi seçim süreçlerini kolaylaştırabileceğini göstermiştir.
Momeni, Mohseni ve Soofi (2015)	2012 yılında Tahran Borsası'nda 87 şirket	Aktif karlılığı, özsermaye karlılığı, net kar/satışlar, hisse başına kazanç ve faaliyet kar marjı		K-ortalamalar kümeleme yöntemi	Aktif karlılığının, hisse başına kar, özsermaye karlılığı ve satışların karlılığı değişkenlerinden daha önemli bir gösterge olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca analiz sonucunda tüm şirketler iki kümede toplanmıştır. Kümelene sonucunda şirketlerin çoğu küme 1'de yer almıştır. Söz konusu küme finansal oranlar bakımından daha düşük değerlere sahip olan kümedir. Çalışmanın sonuçlarının yatırımcıların yatırım kararlarını kolaylaştıracağı belirtilmiştir.
Özçalıcı (2016)	BIST50 Endeksi	Fiyat ve hacim bilgilerini kullanılmak suretiyle 196 adet teknik gösterge hesaplanmış ve hisse senetlerinin risk ve getiri değerleri kümeleme amacıyla kullanılmıştır		Aşırı Öğrenme Makineleri (AÖM), k-ortalamalar yöntemi	Çalışma sonucunda daha yüksek risk ve daha düşük getiriye sahip senetlerin diğer gruptaki senetlerden ortalama olarak daha yüksek doğru oranı ile tahmin edildiği belirlenmiştir. Sonuçta 2 küme oluşturulmuştur. İkinci kümedeki hisse senetlerinin kapanış fiyatları genel olarak daha yüksek doğrulukla önceden tahmin edilmiştir. Ayrıca bu gruptaki senetlerin ortalama getirisi negatiftir ve birinci küme ile karşılaştırıldığında daha yüksek riske sahip hisse senetleridir.
Gazel ve Akel (2018)	Çeşitli sektörlerde yer alan 70 farklı şirket	Hisse senedinin haftalık fiyat verileri		Hiyerarşik Yığınsal Kümeleme yöntemi	Bazı hisse senetlerinin BIST100'deki sektör sınıflandırmasına benzer bir şekilde kümelendiği ve Ward's Yönteminin diğer bağlantı teknikleri ile karşılaştırıldığında kümelemeyi en iyi gerçekleştiren yöntem olduğu tespit edilmiştir.

2. Yöntem

2.1. Veri Seti

Çalışma 4 Nisan 2017- 4 Nisan 2018 tarihi arasını kapsamaktadır. Çalışmada 4 Nisan 2017 kapanış fiyatlarına göre BIST 100 endeksinde yer alan tüm şirketler dikkate alınmıştır. Dönemler arası karşılaştırma amacıyla 4 Nisan 2018 tarihinden geriye doğru 3 (4 Ocak 2018), 6 (4 Ekim 2017) ve 12 (4 Nisan 2017) aylık periyotlar dikkate alınmıştır. Veriler investing,

finnet ve Kamuyu Aydınlatma Platformu internet sitelerinden elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ve yöntemlere ilişkin bilgiler aşağıda başlıklar halinde verilmiştir. Çalışmanın değişkenlerini oluşturan finansal oranlar şöyledir:

Fiyat/Kazanç Oranı: Yatırımcıların elde edilen her bir liralık vergi sonrası kar başına ne kadar ödemeye istekli olduklarını göstermekte ve pay başına fiyatın pay başına kazanca bölünmesiyle hesaplanmaktadır.

Piyasa Değeri/Defter Değer: Bu oran şirkete yapılan yatırımların bugünkü değerleri ile maliyetlerini karşılaştırmaktadır. Oran ne kadar yüksek ise yatırımcıların o şirketi o kadar fazla beğendikleri sonucuna ulaşılır. Pay senetlerinin piyasa değerlerinin pay başına defter değerine oranını ifade eder. Pay başına defter değerinin hesabında ise şirketin özsermayesinin defter değeri (ödenmiş sermaye + dağıtılmayan karlar) piyasadaki pay senedi sayısına bölünür.

Risk: Finansal piyasalar ve yatırım kararları bağlamında **risk**, getirilerin olasılık dağılımının varyansı olarak tanımlanır (Mazıbaş, 2005). Bu çalışmada ise risk, pay senetlerinden beklenen getirilerin gerçekleşme olasılıklarındaki belirsizliği ifade etmektedir. Çalışmada risk ölçüsü olarak son bir yıllık getirilerin standart sapması kullanılmıştır.

Getiri: Çalışmada getiri ölçüsü olarak son bir yıllık süreçteki günlük getirilerin geometrik ortalaması kullanılmış ve geometrik ortalama getiri hesaplanmıştır. Getirinin hesaplanmasında Eşitlik 9 kullanılmıştır (Tekin ve Gümüş, 2017).

$$1+Geo=[(1 + X_1). (1 + X_2). .... (1 + X_n)]^{1/n} \quad (9)$$

Temettü verimi: Pay senedinin elde tutulma süresi boyunca, yatırımcılar elde edilen temettü gelirlerinden faydalanmaktadırlar. Bu nedenlerle ödenen temettü miktarlarının pay senetlerinin değerlemesinde dikkate alınması gerekmektedir. Çalışmada son 3 yılın ortalaması şeklinde hesaplanan ve aynı zamanda “verim oranı” olarak bilinen temettü verimi Eşitlik 10’daki şekilde hesaplanmaktadır;

$$Temettü Verimi = \frac{Pay Başına Kar Payı}{Pay Senedi Fiyatı} \quad (10)$$

Özsermaye karlılığı: Vergiden sonraki karın özsermayeye oranı şeklinde hesaplanmaktadır hesaplanmaktadır (Eşitlik 11). Bu oran şirket ortaklarının şirkete yatırdıkları her bir lira karşılığında elde ettikleri getiriyi göstermektedir (Tekin ve Gümüş, 2017).

$$\text{Özsermaye Karlılığı} = \frac{\text{Net Kar}}{\text{Özsermaye}} \quad (11)$$

Pay başına kar (PBK) ve Aktif karlılığı: Çalışmada PBK ve aktif karlılığı oranları sırasıyla Eşitlik 12 ve 13' te görüldüğü gibi hesaplanmıştır. PBK son 4 yılın ortalaması şeklinde alınmıştır.

$$PBK = \frac{\text{Net Kar}}{\text{Toplam Hisse Senedi Sayısı}} \quad (12)$$

$$\text{Aktif Karlılığı} = \frac{\text{Net Kar}}{\text{Toplam Aktif}} \quad (13)$$

2.2. Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP)

Finansal piyasalarda en doğru yatırım kararını verebilmek için çok sayıda faktörün dikkate alınması gerekmektedir. Yatırımcılar, yatırım alternatifleri arasından seçim yaparken belirli kriterleri dikkate almak durumundadırlar. Çok kriterli karar verme, alternatifler arasından karar verme problemlerine çözüm getirmek amacıyla ortaya konulmuş ve yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. AHP ise çok kriterli karar verme tekniklerinden biridir. İlk olarak 1968 yılında Myers ve Alpert ikilisi tarafından ortaya atılmış ve daha sonra Saaty (1977) tarafından bir model olarak geliştirilerek karar verme problemlerinin çözümünde kullanılabilir hale getirilmiştir (Lai, 2013). AHP, karar hiyerarşisinin tanımlanabilmesi durumunda kullanılan, kararı etkileyen faktörler açısından karar noktalarının yüzde dağılımlarını veren bir karar verme ve tahminleme yöntemi olarak açıklanabilir.

AHP yönteminin amacı, verilen seçenekler kümesi için bağlantılı önceliklerin bir çizelgeye oturtulmak suretiyle, karar vericilerin sezgisel yargılarını ve karar verme sürecindeki seçeneklere ait karşılaştırma tutarlılığını da dikkate alarak, bu karar verme sürecinin en etkin şekilde tamamlanmasını sağlamaktır. Bu yaklaşım, karar vericinin bilgi ve tecrübesine dayalı sahip olduğu yargıları destekler niteliktedir. AHP yöntemi dört temel aşamada uygulanmaktadır (Saaty, 2008, s. 85; Tütek, Gümüsoğlu ve Özdemir, 2016, s. 339);

- I. Problemin tanımlanması ve gerekli bilgilerin toplanması. Bu aşamada kararın amacı, karar alternatifleri, seçme kriterleri ve varsa alt kriterleri belirlenir.
- II. Kararın hiyerarşik yapısının oluşturulması.
- III. İkili karşılaştırmalar matrislerinin oluşturulması: Karar verici Tablo 2'de verilen ölçek bazında iki kriter ve/veya alternatifi görelî önemlerini karşılaştırır.

Tablo 2: Kriter Karşılaştırma Ölçeği

ÖLÇEK	TERCİH DERESESİ
1	Eşit Önem
3	Biraz Önemli
5	Güçlü veya Temel Derecede Önemli
7	Çok Güçlü Derecede Önemli
9	Aşırı Derecede Önemli
2, 4, 6, 8	Ters Karşılaştırma Değerleri (Ara Değerler)
1/3	Biraz Önemsiz
1/5	Güçlü veya Temel Derecede Önemsiz
1/7	Çok Güçlü Derecede Önemsiz
1/9	Aşırı Derecede Önemsiz
1/2, 1/4, 1/6, 1/8	Ters Karşılaştırma Değerleri (Ara Değerler)

Kaynak: Saaty ve Vargas (1991), Saaty (2008)

- IV. İkili karşılaştırma matrislerinin tutarlılığının test edilmesi ve öncelik değerlerinin oluşturulması
- V. Elde edilen öncelikleri kullanarak global önceliklerin hesaplanması ve alternatiflerin skorlarının hesaplanması

2.3. Bulanık Kümeleme Analizi

Bir birimin aynı anda birden fazla kümeye ait olabileceği fikri ile bulanık c ortalama kümeleme algoritması ilk olarak Dunn (1973) tarafından ortaya atılmış ve Bezdek (1980) tarafından geliştirilmiştir (Azadnia vd., 2011, s.665). Öklidyen uzaklığa dayalı olan bu kümeleme yöntemi, kümelerin yaklaşık olarak aynı büyüklükte olması varsayımını içerir (Hoepfner, Klawonn, Kruse ve Runkler, 2000, s.37).

Bu çalışmada pay senetlerinin kümelenmesinde kullanılan bulanık maksimum benzerlik tahmini tabanlı *Gustafson ve Kessel Algoritması*, bulanık c ortalama algoritmasının geliştirilmiş bir versiyonudur. Bulanık c ortalama algoritmasından farkı küresel (küre şeklinde) olmayan (non-spherical), farklı şekil ve konumlardaki kümeleri ortaya çıkarabilmesidir. Her iterasyonda küme kovaryans matrisinin tersi ve determinantı hesaplandığından bulanık c ortalama algoritmasından daha karmaşık bir yapıya sahiptir (Babuska, 1998, ss. 60-63). Kovaryans matrisi temeline dayanan algoritma, birimler arası bulanık Mahalanobis uzaklıklarının minimize edilmeye çalışıldığı amaç fonksiyonu (Eşitlik 1) ile birimleri küme üyelik derecelerine ilişkin standart kısıtlardan (Eşitlik 2, 3, 4) oluşur (Gustafson ve Kessel, 1979; Babuka, van der Veen ve Kaymak, 2002; Graves ve Pedrycz, 2007; Eğrioglu, Aladağ, Yolcu, Uslu ve Erilli, 2011).

$$Q = \sum_{i=1}^c \sum_{k=1}^N u_{ik}^m d_{GK}^2 \quad (1)$$

Amaç fonksiyonunun değerini kısıtlayan standart kısıtlar ise Eşitlik 2, 3 ve 4 ile verilmiştir.

$$0 \leq u_{ik} \leq 1 \forall i, k \quad (2)$$

$$0 < \sum_{k=1}^N u_{ik} < N \forall i \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^c u_{ik} = 1 \forall k \quad (4)$$

Amaç fonksiyonunun hesaplanmasında kullanılan d_{GK}^2 farklı geometrik şekillerdeki kümelerin ortaya çıkarılmasını sağlayan uzaklık ölçütüdür ve Eşitlik 5 ile hesaplanır.

$$d_{ikAi}^2 = (x_k - v_i)^T A_i (x_k - v_i) \quad (5)$$

Hesaplama v_i ifade edilen merkez üyelik derecelerinden faydalanılarak Eşitlik 6'daki gibi hesaplanır.

$$v_i = \frac{\sum_{k=1}^N u_{ik}^m x_k}{\sum_{k=1}^N u_{ik}^m} \quad (6)$$

Uzaklık matrisinin hesaplanmasında kullanılan A_i matrisi bulanık kovaryans matrisinin tersini ifade etmektedir (Eşitlik 7).

$$A_i = \frac{\sum_{k=1}^N u_{ik}^m (x_k - v_i)(x_k - v_i)^T}{\sum_{k=1}^N u_{ik}^m} \quad (7)$$

0-1 aralığında değer alan üyelik derecesi (u_{ik}^m) matrisini temsil etmektedir ve eşitlik 8 ile hesaplanmaktadır.

$$u_{ik} = \frac{1}{\sum_{k=1}^c \left(\frac{d_{ikAi}}{d_{jkAj}} \right)^{2/(m-1)}} \quad (8)$$

Uygun küme sayısının belirlenmesi için literatürde çok sayıda küme geçerlilik indeksi önerilmiştir. Bunlardan ayırma katsayısı PC (Partition Coefficient), değiştirilmiş ayırma katsayısı MPC (modified partition coefficient), ayırma dağıntısı/entropisi PE (partition entropy), kesin silhouette (CS), bulanık silhouette (FS) ve Xie-Beni index (XB) pay senetlerinin kümelenebilmesi için en fazla kullanılan geçerlilik indekslerindendir.

Küme geçerlilik indeksi olarak en iyi bilinen iki indeks PC ve PE'dir. PC indeks üyelik derecesi matrisi U 'ya bağlı olarak hesaplanan bir indeks olup (k optimal küme sayısı olmak üzere) $[1/k, 1]$ aralığında değer alır. Küme sayısı optimal olduğunda indeks maksimum değerini alır. Kuadratik formda olan PC'nin doğrusal dönüşümü sonucu MPC (modifiye PC) indeksi elde edilir. MPC $[0,1]$ aralığında değer alır. Sadece üyelik derecesi matrisi yardımıyla hesaplanan bir diğer indeks PE indeksi, logaritmik bir fonksiyon ile üretilir, optimal küme sayısında iken PE indeksi minimum değerini alır. Daha kompleks bir yapıya sahip olan Xie-Beni indeks (Xie ve Beni, 1991), yoğunluk ve ayrılık geçerlilik fonksiyonu olarak da bilinir (Halkidi, Batistakis ve Vazirgiannis, 2002, s.24). XB, üyelik derecesi matrisine ek olarak prototip matrisi H 'a da ihtiyaç duyar. Optimal küme büyüklüğüne ulaşıldığında indeks minimize edilmiş olur (Ferraro ve Giordani, 2015, ss.7-8).

3. Veri Analizi

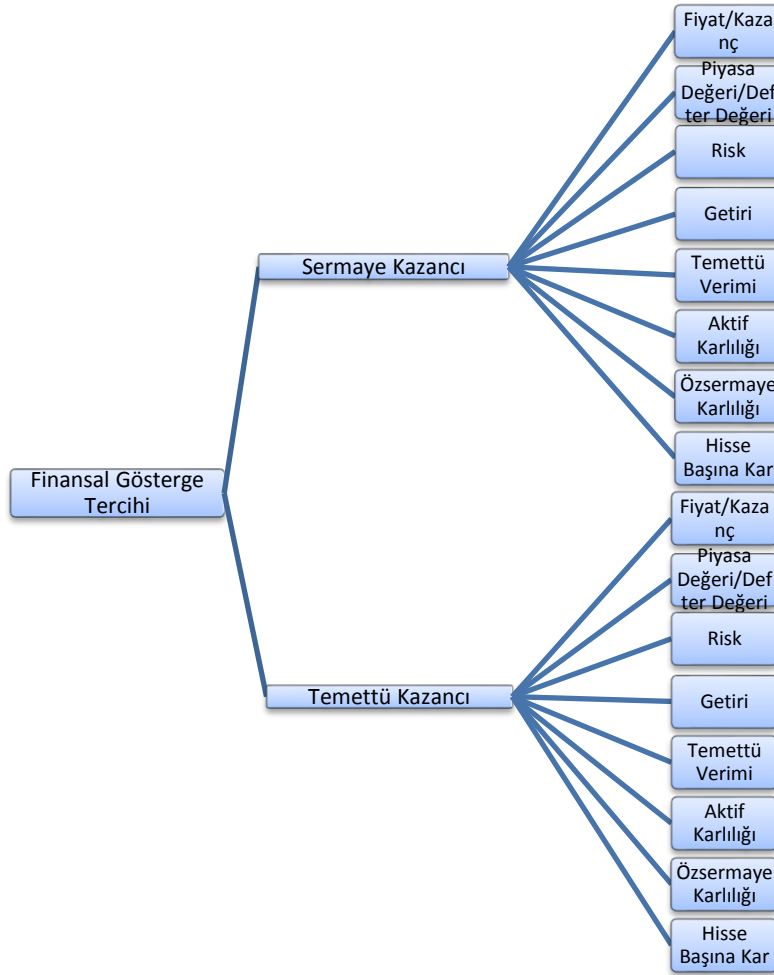
Bu çalışmada, öncelikle finans alanında uzman kişilerin pay senedi yatırımı tercihinde önemli gördükleri finansal göstergelerin ne olduğunun ve bu konudaki önceliklerinin belirlenmesi AHP ile yapılmıştır. AHP sonucu BIST 100 endeksi içerisinde kümeleme analizi için uygun şartları sağlayan 39 şirket olduğu belirlenmiş ve bu şirketler baz alınarak bulanık kümeleme analizi gerçekleştirilmiştir. AHP süreci için 2017 yılı Nisan ayı ile 2018 yılı Nisan ayı arasında 11 adet uzman görüşüne başvurulmuştur. Bu uzmanlar üniversitelerde finans alanında uzmanlaşmış akademisyenler ile portföy yönetim şirketi portföy yöneticilerinden oluşmuştur.

3.1. AHP ile Finansal Oranların Önceliklendirilmesi

AHP yöntemi, pay senedi seçiminde rol oynayan finansal oranların ağırlıklarının belirlenmesi aşamasında kullanılmıştır. İlk aşamada, ilgili yazında gerçekleştirilmiş benzer çalışmalarda kullanılan finansal oranlar listelenmiştir. Daha sonra, listelenen bu finansal oranlara dair anket formu üzerinde ikili karşılaştırma matrisi oluşturulmuş ve alanında uzman kişilerden bu karşılaştırmaları yaparak önceliklerinin belirtilmesi istenmiştir.

Her bir uzman karar vericinin karar hiyerarşisi diyagramı, problemin karar elementlerine ayrıştırılmış hali ile Şekil 1’de görülmektedir. Bu diyagrama göre uzman karar vericinin yapması gereken, sermaye ve temettü kazançlarını göz önünde bulundurarak pay senedi tercihinde etkili en önemli finansal göstergeleri birbirleriyle kıyaslayıp 1’den 9’a kadar ölçeklendirmektir. Söz konusu finansal göstergeler ise Fiyat/Kazanç oranı, Piyasa Değeri/Defter Değeri oranı, Temettü Verimi, Aktif karlılığı, Özsermaye Karlılığı, Getiri ve Risktir. Bu değişkenler, firma ve pay senedi değerlemesinde ve portföy oluşturmada en çok dikkate alınan değişkenlerdir.

Şekil 1: Karar Hiyerarşisi Diyagramı

Tablo 3’te ise finansal göstergelerin ikili karşılaştırmaları görülmektedir. Bu tabloya göre örneğin bir uzman F/K kriterinin PD/DD kriterine göre “Güçlü Derecede Daha Önemli”

olduğunu düşünüyorsa F/K ile PD/DD değerlerinin kesiştikleri hücreye Tablo 1 göz önünde bulundurularak 5 yazması gerekmektedir. Örneğin F/K-PD/DD hücresi 5 ise PD/DD-F/K hücresi 1/5 olacaktır. Siyah bölge, uzman cevaplarının görece değerlerinden yola çıkılarak çalışmanın yazarları tarafından doldurulmuştur.

Tablo 3: İkili Karşılaştırma Matrisi

	Aktif Karlılığı	Fiyat/Kazanç	Fiyat/Nakit Akışı	Getiri	Pay Başına Kar	Özsermaye Karlılığı	PD/DD	Risk	Temettü Verimi
Aktif Karlılığı	1								
Fiyat/Kazanç		1							
Fiyat/Nakit Akışı			1						
Getiri				1					
Pay Başına Kar					1				
Özsermaye Karlılığı						1			
PD/DD							1		
Risk								1	
Temettü Verimi									1

Uzman görüşleri doğrultusunda toplanan veriler Super Decision paket programı aracılığı ile analiz edilmiştir. Ancak analiz sonucunda bazı anketlerde tutarsızlık oranlarının %10 seviyesinden yukarıda olduğu belirlenmiştir. AHP çalışmalarında uzman görüşü doğrultusunda elde edilen anket verilerinin dikkate alınabilmesi için tutarsızlık oranının %10 seviyesinin altında olması beklenmektedir. Tutarsızlık oranı yüksek çıkan anketler dikkate alınmamış ve süreç farklı uzmanların görüşlerine başvurulmak üzere tekrarlanmıştır.

Tutarsızlık oranı makul seviyede olan anket formları Super Decision paket programı aracılığı ile yeniden analiz edilmiş ve uzman görüşleri doğrultusunda çalışmaya konu olan finansal oranlara ilişkin elde edilen ağırlıkların ortalaması aşağıdaki Tablo 4' te verilmiştir.

Tablo 4: AHP Sonucu Oluşan Ağırlıklar

Finansal Oran	Hesaplanan Ağırlık
Pay Başına Kar	0,1852
Getiri	0,1456
Temettü Verimi	0,1406
Özsermaye Karlılığı	0,1395
Risk	0,1011
Fiyat/Nakit Akışı*	0,0894
Aktif Karlılığı	0,0844
Fiyat/Kazanç	0,0577
PD/DD	0,0565
AĞIRLIKLAR TOPLAMI	1

*Bu oran çok sayıda firma için hesaplanmadığından analizlerde kullanılmamıştır.

BİST 100 endeksinde yer alan firmalardan hangilerinin analize dahil edileceğinin tespit edilmesi amacıyla AHP sonucu ortaya çıkan ağırlıklar kullanılmıştır. Ağırlıklara göre toplam dokuz finansal orandan ilk 5 içerisinde ağırlıklı olarak firma karı ile ilişkili finansal oranlar yer aldığından analize dahil edilecek firmaların öncelikle karlı firmalar olması gerektiği sonucuna varılmıştır. AHP sonucu oluşan ağırlıklar dikkate alındığında analizde yer alacak şirketlerin kar dağıtan şirketler olması gerektiği görülmüştür. Bu nedenle şirketlerin finansal tabloları incelenerek son 5 yılın (2013-2017) 3'ünde temettü ödemesi yaptığı anlaşılan 39 şirket dikkate alınmıştır. Bu sayının 3 ile sınırlı tutulmasının nedeni daha fazla yıla ilişkin temettü ödemesi dikkate alındığında örneklem sayısının düşmesi daha az sayıda yıla ilişkin temettü ödemesi dikkate alındığında ise AHP sonucunda ortaya çıkan temettü kriterinin tam olarak karşılanamamasıdır.

3.2. Bulanık Kümeleme ile Pay Senetlerinin Kümelenmesi

BİST 100 içerisinde AHP sonucu ve temettü ödeme kriterine göre belirlenen 39 şirketin bulanık kümeleme analizi, R Programlama'nın *fclust* paketinden faydalanılarak gerçekleştirilmiştir.

Farklı küme sayıları temel alınarak yapılan analiz sonucunda F/K, PD/DD ve temettü verimi oranlarına göre en uygun küme sayısının 3 ve 6 küme olduğu görülmüştür (Tablo 5'teki indeks değerlerine göre). Tablo 5'te sonuçları verilen analize göre oluşan 3 kümenin üyeleri ise Tablo 6'da görülmektedir. Tablo 5'e bakıldığında en yüksek ve en düşük indeks değerlerinin küme 3 için en uygun sonuçları verdiği görülmektedir. Bu nedenle uygun küme sayısı olarak 3 kabul edilmiştir.

Tablo 5: Fiyat/Kazanç, Piyasa Değeri/Defter Değeri ve Temettü Verimi değişkenleri ile oluşan küme sayıları

İndex	Küme Sayısı						
	2	3	4	5	6	7	8
SIL (max)	0.1393	0.4901	0.3796	0.1988	0.3424	0.1310	-0.0165
SILF (max)	0.1872	0.5195	0.4306	0.2041	0.3167	0.1479	-0.0427
PE (min)	0.3561	0.2722	0.3141	0.3662	0.2776	0.4021	0.4306
PC (max)	0.7793	0.8447	0.8249	0.8076	0.8517	0.8066	0.7864
MPC (max)	0.5585	0.7671	0.7665	0.7595	0.8220	0.7743	0.7559
XB (min)	1.3764	0.4339	0.3603	1.3366	1.6575	9.0890	7.1101

Tablo 6'ya bakıldığında en fazla pay senedinin Küme 3'te yer aldığı görülmektedir. Çeşitlendirme bağlamında düşünüldüğünde F/K, PD/DD ve Temettü Verimi değişkenleri dikkate alınarak portföy oluşturmaya en uygun kümenin Küme 3 olduğu belirtilebilir. Sektör bazında bakıldığında Küme 1'de perakende satış, gıda, bankacılık ve otomotiv gibi farklı sektörlerin yer aldığı görülmektedir. Küme 2'de ise kimya, silah sanayi, otomotiv, demir-çelik ve gıda gibi farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketlerin pay senetlerinin yer aldığı görülmektedir. Otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmalar genel olarak Küme 2'de yer almaktadırlar. Küme 3'ün sektörel dağılımına bakıldığında ise bankacılık sektörü ile gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketlerinin çoğunlukla bu kümede yer aldığı görülmektedir. Analiz sonucu ortaya çıkan kümelerden portföy oluşturmaya bir başka açıdan yaklaşıldığında ise her kümeyi temsil eden bir pay senedi seçilerek benzerlikleri en az olan kümelerden seçilmiş pay senetleri ile de bir portföy çeşitlendirmesi gerçekleştirilebilir. Örneğin, Küme 1'den BIMAS, Küme 2'den EREGLI, Küme 3'ten GARAN paylarından oluşan bir çeşitlendirmeye gidilebilir. Bu sayede finansal oranlar temelinde birbirlerine en az benzeyen pay senetlerinden oluşan bir portföy söz konusu olacaktır.

Pay senetleri, BIST 100'deki ağırlıkları bağlamında ele alındığında ise ağırlığı en fazla olanlardan GARAN ve AKBNK'nın Küme 3'te, BIMAS ve ISCTR'nin Küme 1'de, EREGL ise Küme 2'de yer aldığı görülmektedir. İlk bakışta anlaşılacağı üzere Küme 3'te yer alan pay senetlerinin çoğunlukla bankacılık sektöründe faaliyet gösteren şirket payları olması nedeniyle Küme 3'ün ağırlığının daha fazla olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Küme Üyelikleri (3 Küme)

Küme	Küme Üyeleri
Küme 1	BIMAS, CCOLA, ISCTR, OTKAR
Küme 2	AKSA, ASELS, EGEEN, EREGL, FROTO, TOASO, TTRAK, ULKER AKBNK, ALARK, ALGYO, ANACM, ANELE, ARCLK, BRSAN, CEMTS, ECILC, ENKAI, GARAN, GOLTS, GOODY, HALKB, HLGYO, ISGYO, KCHOL, KORDS, SAHOL, SISE, SODA, TAVHL, TKFEN, TRCAS, TRKCM, TSKB, VAKBN

Yatırımcılar açısından değerlendirildiğinde ilgili finansal oranların küme ortalamalarının da dikkate alınması gerekmektedir. Buna göre Tablo 7'ye bakıldığında pay senedi piyasa değeri açısından önemli göstergelerden biri olan temettü verimi ortalamasının Küme 2'de en fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Küme Ortalamaları

	Küme 1	Küme 2	Küme 3
TEM. VER.	0.026	0.052	0.030
PD/DD	4.585	3.466	1.030
F/K	63.329	11.043	8.729

PD/DD oranı bazında bakıldığında ise Küme 3' ün ortalaması oldukça düşüktür. F/K oranı ise yine Küme 3'te oldukça düşüktür. Küme ortalamaları dikkate alınarak portföy oluşturmak amacıyla öncelikli olarak tercih edilebilecek kümelerin Küme 2 veya 3 olduğu söylenebilir. Bu noktada küme performanslarının birbirleriyle ve BIST100 endeksi ile karşılaştırılması yararlı olacaktır.

Tablo 8: Piyasa Temelli Oranlara Göre Oluşan Kümelerin Performansları (%)

HİSSE PERFORMANSLARI					
	1 Aylık (04.04.2018- 04.05.2018)	3 Aylık (04.04.2018- 04.07.2018)	Geriye dönük 3 Aylık (04.04.2018- 04.01.2018)	Geriye dönük 6 aylık (04.04.2018- 04.10.2017)	Geriye dönük 1 Yıllık (04.04.2018- 04.04.2017)
Küme 1	-11,3875	-13,725	-2,93	1,13	9,605
Küme 2	-10,665	-13,845	3,325	19,053	49,11
Küme 3	-7,9118	-11,869	-1,319	7,700	26,270
BIST 100	-10,46%	-15,69%	-1,00%	10,10%	30,40%

Yukarıdaki Tablo 8'de söz konusu karşılaştırma görülmektedir. Tabloya göre 2018 Nisan ayından itibaren pay senedi piyasasının hızlı bir şekilde düşüşe geçtiği süreçte 1 aylık ve 3 aylık vadelerde Küme 3' ün hem BIST 100 endeksinden hem de diğer iki kümeden daha iyi bir performans gösterdiği görülmektedir. 4 Nisan tarihinden geriye doğru 3 (4 Ocak 2018), 6 (4 Ekim 2017) ve 12 (4 Nisan 2017) aylık süreçlerde ise Küme 2' nin daha iyi bir performans gösterdiği görülmektedir. Sonuç olarak pay senedi piyasasının genel düzeyi düşüş eğilimi gösterirken PD/DD ve F/K oranları diğerlerine oranla daha düşük pay senetlerinin daha yavaş düştüğü görülmektedir. Ters durumda ise aynı grup pay senetlerinin piyasa değeri daha yavaş artmaktadır. Bu tespitlerden hareketle borsanın genel eğilimi düşüş yönlü olduğunda genel olarak PD/DD ve F/K oranları düşük paylar, borsanın genel düzeyi yükseliş eğilimli olduğunda ise söz konusu oranları yüksek pay senetleri tercih edilebilir. Aynı zamanda söz konusu oranları aşırı değerlere ulaşmış pay senetlerine de temkinli yaklaşılması gerekmektedir (Küme 1).

Çalışmanın ikinci aşamasında karlılık oranlarına göre bir kümeleme analizi yapılmıştır. Özkaynak karlılığı, aktif karlılığı ve pay başına kar değişkenlerine göre oluşan küme sayıları Tablo 9' da görüldüğü gibidir. SIL, SILF ve XB kriterleri dikkate alınarak değerlendirme

yapıldığında en uygun küme sayısının 2 olduğu sonucuna varılmıştır. Oluşan kümeler ise Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 9: Özkaynak Karlılığı, Aktif Karlılığı ve Hisse Başına Kar değişkenlerine göre oluşan küme sayıları

İndeks	Küme Sayısı						
	2	3	4	5	6	7	8
SIL (max)	0.4651	0.0260	-0.0204	0.1570	0.0266	0.0777	0.0015
SILF (max)	0.4913	0.0876	-0.0169	0.1275	0.0218	0.1000	0.0451
PE (min)	0.3134	0.4412	0.5425	0.3645	0.3349	0.2546	0.2815
PC (max)	0.8136	0.7593	0.7237	0.7986	0.8335	0.8697	0.8531
MPC (max)	0.6271	0.6389	0.6316	0.7482	0.8002	0.8480	0.8321
XB (min)	0.6905	0.9710	1.2335	3.4468	3.2761	2.3989	3.2120

Tablo 10'da görüldüğü üzere en fazla pay senedi Küme 1'de yer almaktadır. Bunun sebebi Küme 1'deki şirketlerin özkaynak karlılığı, aktif karlılığı ve pay başına kar oranı değerlerinin birbirlerine benzemesidir. Şirketlerin sektörel dağılımına bakıldığında ise bankacılık sektöründe yer alan pay senetlerinin ISCTR hariç olmak üzere genel olarak Küme 1'de yer aldığı görülmektedir. Yine Küme 1'de piyasa temelli oranlara göre oluşan kümelerde olduğu gibi gayrimenkul ve bankacılık sektörüne ait pay senetlerinin genel olarak aynı kümede yer aldığı görülmektedir. Küme 2'de ise savunma sanayi, bankacılık, perakende, gıda, otomotiv, havacılık gibi farklı sektörler için ait payların yer aldığı görülmektedir. Çeşitlendirme anlamında her iki kümenin de tercih edilebileceği buna karşın sektörel anlamda Küme 2'nin daha heterojen olduğu söylenebilir.

Tablo 10: Küme Üyelikleri (2 Küme)

Küme	Küme Üyeleri
Küme 1	AKBNK, AKSA, ALARK, ALGYO, ANACM, ANELE, ARCLK, BRSAN, CEMTS, ECILC, EGEEN, ENKAI, EREGL, GARAN, GOLTS, GOODY, HALKB, HLGYO, ISGYO, KCHOL, KORDS, SAHOL, SISE, SODA, TKFEN, TRCAS, TRKCM, TSKB, VAKBN
Küme 2	ASELS, BIMAS, CCOLA, FROTO, ISCTR, OTKAR, TAVHL, TOASO, TTRAK, ULKER

Küme ortalamalarına bakıldığında ise Küme 2 dikkat çekmektedir. Özellikle HBK ortalaması Küme 1'e göre oldukça yüksektir. Aynı şekilde özsermaye karlılığı ortalaması da Küme 1'den yüksektir. Aktif karlılıkları ise her iki kümede birbirine yakın seviyededir.

Tablo 11: Küme Ortalamaları

	Küme 1	Küme 2
HBK	2.008185	8.181124
ÖK	0.119493	0.173312
AK	0.064399	0.052215

BIST 100 ve kümelerin karşılaştırmalı performansları ise Tablo 12’de görülmektedir. Buna göre yapılan analiz sonucunda oluşan kümelerden 1 ve 3 aylık sürede en iyi performans sergileyen kümenin Küme 1 olduğu görülmektedir. Bu sürelerde BIST 100 sırasıyla yaklaşık %10 ve %15 düşerken, Küme 1; %8 ve %12, Küme 2; %11 ve %14 düşmüştür. Geriye dönük olarak değerlendirme yapıldığında ise yine Küme 1’ in Küme 2’ ye göre daha başarılı olduğu görülmektedir. Küme 1, 6 ve 12 aylık süre zarflarında ise BIST 100’e paralel performans sergilemiştir.

Tablo 12: Karlılık Oranlarına Göre Oluşan Kümelerin Performansları

	Pay Performansları				
	1 Aylık	3 Aylık	Geriye dönük 3 Aylık	Geriye dönük 6 aylık	Geriye dönük 1 Yıllık
Küme 1	-8,359	-12,247	-0,3125	9,691	30,237
Küme 2	-11,044	-14,321	-1,199	9,35	29,396
BIST 100	-10,46%	-15,69%	-1,00%	10,10%	30,40%

Çalışmanın üçüncü aşamasında risk ve getiri değişkenlerine göre analiz yapılmıştır. Oluşan küme sayıları Tablo 13’ te görüldüğü gibidir. SIL, SILF ve XB kriterleri dikkate alınarak değerlendirme yapıldığında en uygun küme sayısının 2 olduğu sonucuna varılmıştır. Oluşan kümeler ise Tablo 14’ te görülmektedir. En net küme sayısı risk ve getiri değişkenlerine göre ortaya çıkmıştır. Tablo 13 incelendiğinde tüm kriterlerin koşullarının küme sayısının 2 olduğu durum için sağlandığı görülmektedir.

Tablo 13: Risk ve Getiri değişkenlerine göre oluşan küme sayıları

İndex	Küme Sayısı						
	2	3	4	5	6	7	8
SIL (max)	0.4017	0.0979	0.1259	0.0376	-0.1739	-0.1826	-0.2468
SILF (max)	0.4794	0.1495	0.2065	0.0949	-0.1377	-0.1565	-0.2554
PE (min)	0.3279	0.5570	0.5696	0.6437	0.5268	0.5213	0.5795
PC (max)	0.8025	0.6795	0.7027	0.6791	0.7472	0.7542	0.7350
MPC (max)	0.6051	0.5193	0.6035	0.5989	0.6966	0.7132	0.6971
XB (min)	0.4208	1.0813	1.4121	3.4468	3.6191	6.6452	27.2654

Tablo 14’ e bakıldığında pay senetlerinin 2 kümede toplandığı ve önceki analiz sonuçlarına göre daha eşit bir dağılım olduğu görülmektedir. Bu dağılımda dikkate çeken bir husus tüm bankacılık sektörü şirketlerinin aynı kümede yer almış olmalarıdır (Küme 1). Ayrıca Küme 1,

BIST100' de ağırlığı en fazla olan pay senetlerini de kapsamaktadır. Küme 2 ise reel sektör şirketlerinden oluşmaktadır.

Tablo 14: Küme Üyelikleri (2 küme)

Küme	Küme Üyeleri
Küme 1	AKBNK, ALARK, ANELE, BIMAS, CCOLA, ENKAI, GARAN, GOLTS, GOODY, HALKB, ISCTR, ISGYO, KCHOL, SAHOL, TRCAS, TSKB, VAKBN
Küme 2	AKSA, ALGYO, ANACM, ARCLK, ASELS, BRSAN, CEMTS, ECILC, EGEEN, EREGL, FROTO, HLGYO, KORDS, OTKAR, SISE, SODA, TAVHL, TKFEN, TOASO, TRKCM, TTRAK, ULKER

Küme ortalamalarına bakıldığında ise (Tablo 15), Küme 2'nin getiri ve risk ortalamalarının Küme 1'den yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 15: Küme Ortalamaları

	Küme 1	Küme 2
Ortalama Getiri	0.044	0.104
Risk (Std. Sapma)	1.649	1.815

Tablo 16'da ise küme performansları görülmektedir. Tabloya göre çok net bir durum ortaya çıkmıştır. Küme 2 her dönem hem küme 1'den hem de BIST 100'den daha iyi bir performans sergilemiştir. Reel sektör şirketleri, yani reel anlamda sermaye yatırımından üretim yolu ile kazanç elde etme amacı güden şirketler her dönem daha iyi performans göstermiştir. Ayrıca Tablo 15'ten görüldüğü üzere bu türden şirketlerin pay senedi getirileri daha yüksektir.

Tablo 16: Risk ve Getiri Değişkenlerine Göre Oluşan Kümelerin Performansları

	Pay Performansları				
	1 Aylık	3 Aylık	Geriye dönük 3 Aylık	Geriye dönük 6 aylık	Geriye dönük 1 Yıllık
Küme 1	-9,828	-16,535	-4,457	-1,364	13,288
Küme 2	-8,448	-9,762	2,620	18,479	43,557
BIST 100	-10,46%	-15,69%	-1,00%	10,10%	30,40%

Sonuç ve Değerlendirme

Çeşitlendirilmiş portföyler yatırımcılara riski önemli ölçüde arttırmadan getirilerini arttırmalarına izin vermektedir. Bununla birlikte, portföy çeşitlendirmede kullanılan genel kabul görmüş bir yöntem yoktur. Bu çalışmada geleneksel portföy oluşturma yöntemlerinin dışına

çıkılarak portföy oluşturmaya farklı bir yaklaşım getirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan AHP ve çok değişkenli istatistiki yöntemlerden biri olan kümeleme analizinden yararlanılmıştır. Aynı zamanda bu çalışma ile literatürde konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda kullanılan kümeleme yöntemlerinden farklı bir yöntem olan bulanık kümeleme analizi kullanılmış ve sürece AHP dahil edilmiştir. Burada amaç, pay senedi tercihi sürecini, mevcut verilerden ve analizlerden yararlanmak ve insan müdahalesini mümkün olduğunca en aza indirmek suretiyle subjektif değerlendirmelerden uzak tutmak ve karardaki rasyonaliteyi arttırmaktır. Portföy oluşturmanın veya çeşitlendirmenin çok sayıda potansiyel, pratik ve kolay yönteminin olduğu açıktır. Ancak bu türden portföylerin önyargıların insan davranışındaki etkileri dikkate alınmadan etkin yönetilmeleri ve başarılı olmaları zordur. Bu nedenle bilgisayar teknolojilerinin kullanımı ve istatistiksel veri analizi, önyargıların etkisini ve portföylerin yönetilmesi için gereken çabayı azaltmak amacıyla yatırım süreçlerinde giderek daha fazla kullanılır olmuştur.

Bu çalışmada kullanılan yaklaşım, yeni yatırımcılara nasıl yatırım yapılacağını öğrenme konusunda yardımcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte benzer karakteristik özelliklere sahip pay senetlerinin kolaylıkla aynı kümede toplanması en doğru ve çeşitlendirilmiş portföyün seçiminde harcanan zamanın azaltılmasına yardımcı olmaktadır. Yatırımcılar, finansal piyasalarda ve pay senetlerinde aldıkları pozisyonlara göre bu çalışmanın sonuçlarından yararlanabilirler. Çalışma sonucunda oluşan kümeler, başlı başına bir portföy oluşturmak amacıyla makro ve mikro ölçekte tüm diğer faktörler göz önünde bulundurularak kullanılabileceği gibi her bir kümeden risk, getiri ve tarihsel performanslarına göre seçilmiş pay senetlerinden de bir portföy oluşturulabilir. Bu çalışmanın sonuçları aracı kurumların raporlarıyla, şirketlerin gelecek dönem/dönemler beklentileriyle, siyasi ve ekonomik konjonktürle ve yatırımcılarca yapılan teknik ve temel analizler ile birlikte değerlendirilmesi ve böylece yatırım kararının verilmesi daha etkin sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Sonraki çalışmalarda ülkeler bazında veya sektörel bazda karşılaştırmalı analizler yapılabileceği gibi farklı kümeleme algoritmalarının sonuçlarının karşılaştırılması da yararlı olacaktır. Ayrıca dönem itibarıyla daha uzun süreli kapsayan analizlerin yapılması daha tutarlı ve doğru sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aktan, Bora. (2013). An Empirical Examination of Clustering at Bahrain Bourse (BHB). *International Research Journal of Finance and Economics*, (110).
- Aktaş, Ramazan. ve Doğanay, M. Mete. (2007). Gelişmekte Olan Hisse Senedi Piyasalarının Piyasa Verilerine Göre Gruplandırılması, *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 1(2), 77-91.
- Azadnia, Amir Hossain, et al. (2011). Supplier selection: a hybrid approach using ELECTRE and fuzzy clustering. In *International Conference on Informatics Engineering and Information Science* (pp. 663-676). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Babuka, R., Van Der Veen, P. J., & Kaymak, U. (2002). Improved covariance estimation for Gustafson-Kessel clustering. In *Fuzzy Systems, 2002. FUZZ-IEEE'02. Proceedings of the 2002 IEEE International Conference on* (Vol. 2, pp. 1081-1085). IEEE.
- Babuska, R. (1998). *Fuzzy modeling and identification*. Technical Report.
- Bezdek, James C., 1980, A convergence theorem for the fuzzy C-Means clustering algorithms: IEEE Trans. PAMI, PAMI2(1), p. 1-8.
- Campello, Ricardo J. & Hruschka, Eduardo (2006). A fuzzy extension of the silhouette width criterion for cluster analysis. *Fuzzy Sets and Systems*, 157(21), 2858-2875.
- Da Costa Jr, N., Cunha, J., & Da Silva, S. (2005). Stock selection based on cluster analysis. *Economics Bulletin*, 13(1), 1-9.
- Döring, Christian, Marie-Jeanne Lesot, & Rudolf Kruse (2006). Data analysis with fuzzy clustering methods. *Computational Statistics & Data Analysis*, 51(1), 192-214.
- Dunn, Joseph. C. (1973). A fuzzy relative of the ISODATA process and its use in detecting compact well-separated clusters.
- Egrioglu, Erol. et al. (2011). Fuzzy time series forecasting method based on Gustafson–Kessel fuzzy clustering. *Expert Systems with Applications*, 38(8), 10355-10357.
- Evers, Frederick Thomas, et al. (2000). Fuzzy cluster analysis: methods for classification, data analysis and image recognition. *Journal-Operational Research Society*, 51(6), 769-769.
- Ferraro, Maria Brigida, & Paolo Giordani (2015). A toolbox for fuzzy clustering using the R programming language. *Fuzzy Sets and Systems*, 279, 1-16.

- Gath, I., & Geva, A. B. (1989a). Unsupervised optimal fuzzy clustering. *IEEE Transactions on Pattern analysis and Machine Intelligence*, 11(7), 773-780.
- Gath, Isak., & Geva, Amir. B. (1989b). Fuzzy clustering for the estimation of the parameters of the components of mixtures of normal distributions. *Pattern Recognition Letters*, 9(2), 77-86.
- Gazel, Sümeyra., & Akel, Veli. (2018). Borsa İstanbul'da Sektör Sınıflandırmasının Kümeleme Analizi İle Belirlenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (77).
- Graves, Daniel, & Witold Pedrycz (2007). Fuzzy C-Means, gustafson-kessel fcm, and kernel-based fcm: A comparative study. In *Analysis and Design of Intelligent Systems using Soft Computing Techniques* (pp. 140-149). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Gustafson, Donald E., & William C. Kessel (1979). Fuzzy clustering with a fuzzy covariance matrix. In *Decision and Control including the 17th Symposium on Adaptive Processes, 1978 IEEE Conference on* (pp. 761-766). IEEE.
- Halkidi, Maria, Yannis Batistakis, & Michalis Vazirgiannis (2002). Clustering validity checking methods. *ACM Sigmod Record*, 31(3), 19-27.
- Iorio, Carmela, et al. (2018). A P-spline based clustering approach for portfolio selection.. *Expert Systems with Applications*, 95, 88-103.
- İçke, Başak Turan, & Yusuf Aytürk. (2011). Fiyat–Kazanç Oranı Etkisinin Değer Yatırım Stratejileri Kapsamında Analizi: İmkb İçin Ampirik Bir Uygulama. *Öneri Dergisi*, 9(35), 103-115.
- Joglekar, Sachin. R. (2014, May). Two-Stage Stock Portfolio Construction: Correlation Clustering and Genetic Optimization. In *The Twenty-Seventh International Flairs Conference*.
- Kalfa, Veli Rıza, & Selim Bekçioğlu (2014). İmkb'de İşlem Gören Gıda, Tekstil Ve Çimento Sektörü Şirketlerinin Finansal Oranlar Yardımıyla Kümeleneşmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 441-464.
- Karabayır, Mehmet Emin, & Murat Doganay (2010). Kümeleme Analizi ile Portföy Seçimi: İMKB-100 Endeks Üzer Ne Bir Çalışma. *Journal of Commerce*, (2), 161.
- Kıyılar, Murat., & Akkaya, Murat. (2016). Davranışsal finans. *Literatür Yayıncılık, İstanbul*.
- Korzeniewski, Jerzy. (2018). Efficient Stock Portfolio Construction by Means of Clustering. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 1, 85-92.

- Kurtaran, Ahmet. (2014). Hisse Senedi Değerlendirme Yöntemlerinin Yatırım Kararlarındaki Başarısının Değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 13(13), 155-168.
- Lai, Po Lin (2013). A Study On The Relationship Between Airport Privatisation And Airport Efficiency: An Application Of Using Ahp/Dea Methods. Cardiff University
- Liu, Yanchi et al. (2010) Understanding of internal clustering validation measures, *IEEE 10th International Conference on Data Mining (ICDM)*, pp. 911-916.
- Männiste, Mari., Hazak, Aaro., & Listra, Enn. (2011). Typology of European listed companies' reactions to global credit crunch: Cluster analysis of share price performance. In *3rd International Conference on Information and Financial Engineering* (pp. 565-569).
- Markowitz, Harry. (1952). Portfolio selection. *The journal of finance*, 7(1), 77-91.
- Marvin, Karina. (2015). Creating Diversified Portfolios Using Cluster Analysis. *Princeton University*.
- Mazıbaşı, Murat. (2005). İMKB Piyasalarındaki volatilitenin modellenmesi ve öngörülmesi: Asimetrik GARCH modelleri ile bir uygulama. *VII. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü, İstanbul, Çevrimiçi, 28, 2008.
- Momeni, Mansoor, Maryam Mohseni, & Mansour Soofi (2015). Clustering Stock Market Companies via K-Means Algorithm. *Kuwait Chapter of the Arabian Journal of Business and Management Review*, 4(5), 1.
- Myers, James H., & Mark I. Alpert (1968). Determinant buying attitudes: meaning and measurement. *The Journal of Marketing*, 13-20.
- Nanda, S. R., Mahanty, B., & Tiwari, M. K. (2010). Clustering Indian stock market data for portfolio management. *Expert Systems with Applications*, 37(12), 8793-8798.
- Nargeleckenler, Mehmet. (2011). Hisse Senedi Fiyatları ve Fiyat/Kazanç Oranı İlişkisi: Panel Verilerle Sektörel Bir Analiz*/StockPricesandPrice/EarningRatioRelationship: A Sectoral Analysis with Panel Data. *Business andEconomicsResearchJournal*, 2(2), 165.
- Özçalıcı, Mehmet. (2016). Hisse Senetlerinin Doğru Tahmin Oranları İle Kümelendirilmesi. *MU İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 279-293.
- Rosen, Fredrik. (2006), Correlation based clustering of the stockholm stock exchange, Stockholm University, 2006.

- Rousseeuw, Peter. J. (1987). Silhouettes: a graphical aid to the interpretation and validation of cluster analysis. *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 20, 53-65.
- Saaty, Thomas. L. & Vargas, L.G. (1991) *Prediction, Projection and Forecasting*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht,
- Saaty, Thomas. L. (1977). A scaling method for priorities in hierarchical structures. *Journal of mathematical psychology*, 15(3), 234-281.
- Saaty, Thomas. L. (2008). Decision making with the analytic hierarchy process. *International journal of services sciences*, 1(1), 83-98.
- Sato-Ilic, M. & Jain, L. C. (2006). Introduction to fuzzy clustering. *Innovations in Fuzzy Clustering* içinde. Ss.1-8. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Tekin, Bilgehan., & Gümüş, Fatih. B. (2017). The Classification of Stocks with Basic Financial Indicators: An Application of Cluster Analysis on the BIST 100 Index. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(5), 104-131.
- Tola, V., Lillo, F., Gallegati, M., & Mantegna, R. N. (2008). Cluster analysis for portfolio optimization. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 32(1), 235-258.
- Topak, Mehmet S. (2010). İmalat Sanayinde Firma Risklerinin Belirlenmesi: Kümeleme Analizi Yöntemiyle Ampirik Bir Çalışma. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (11), 100-127.
- Tütek, Hülya, Gümüšoğlu Şevkinaz, & Özdemir, Aslı. (2016), *Sayısal Yöntemler Yönetmel Yaklaşım*, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Xie, Xuanli Lisa, & Gerardo Beni. (1991). A validity measure for fuzzy clustering. *IEEE Transactions on Pattern Analysis & Machine Intelligence*, (8), 841-847.

Veri Kaynakları

<https://www.finnet.com.tr/>

<https://tr.investing.com/>

<https://www.kap.org.tr/tr/>

Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması Çalışması

Ayşen AKBAŞ TUNA*

Zülfi Umut ÖZKARA**

Aynur TAŞ***

Geliş Tarihi (Received): 20.03.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 07.05.2019

Öz

Bu çalışmada; 2013 yılında Andrea Perez, Patricia Martinez ve Ignacio Rodriguez del Bosque tarafından geliştirilen “Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk (Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility)” adlı ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması amaçlanmaktadır. Ölçek, üç aşamada İngilizce'den Türkçe'ye uyarlanmıştır. Birinci aşamada ölçeğin dil geçerliliği sağlanmış, ikinci aşamada pilot (ön) uygulama ve üçüncü aşamada ise asıl (gerçek) uygulama yapılmıştır. Ankara'daki banka müşterilerinden anket yöntemiyle veri elde edilmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerde; IBM SPSS v.24 ve IBM SPSS AMOS v.24 istatistiksel programları kullanılmıştır. Asıl uygulamanın veri seti 651 katılımcıdan oluşmaktadır. Ölçeğin yapı geçerliliği önce Açıklayıcı daha sonra Doğrulamalı faktör analizleri ile sağlanmış ve son olarak ölçek Güvenilirlik analizine tabi tutulmuştur. Tüm analizlerin sonucunda; 22 maddelik bu ölçeğin orijinal ölçekle uyumlu bir şekilde 5 maddelik “müşteriler”, 3 maddelik “hissedarlar”, 5 maddelik “iş görenler”, 6 maddelik “toplum” ve 3 maddelik “yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut” olmak üzere 5 boyuttan oluştuğu görülmüştür. Ölçeğin hem birinci hem de ikinci düzey çok faktörlü bir yapıya uygun olduğu söylenebilir. Çalışma kapsamında ölçek Türkçe'ye uyarlanarak, ölçeğin gelecekteki çalışmalarda araştırmacılar tarafından Türkiye'deki çeşitli sektörlerde farklı örneklemeler üzerinde uygulanması suretiyle işletme bilimi alan yazına katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Paydaşlar Teorisi, Ölçek Uyarlama, Geçerlilik, Güvenilirlik

---

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksek Okulu, Bankacılık Bölümü, aysenakbastuna@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4615-4374

** Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksek Okulu, Bankacılık Bölümü, umut.ozkara@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5031-808X

*** Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, aynurtas@hakkari.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6810-8358

A Study on Adaptation of the Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility Scale to Turkish

Abstract

In this study, it is aimed to adapt the scale “Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility” developed by Andrea Perez, Patricia Martinez and Ignacio Rodriguez Del Bosque in 2013. The scale is adapted from English to Turkish in three phases. Language validity of the scale was ensured in the first phase, pilot application was made in the second phase and real application was made in the third phase. Data were obtained from bank customers in Ankara through the survey method. Within the scope of the research; IBM SPSS v.24 and IBM SPSS AMOS v.24 statistical programs were used. The data set of the original application consists of 651 participants. The construct validity of the scale was first achieved by Exploratory and then Confirmatory factor analysis. Finally, Reliability analysis of the scale was conducted. As a result of all analyses; It has been determined that this 22-item scale has consisted of 5 dimensions, which are 5-item “customers”, 3-item “shareholders”, 5-item “employees”, 6-item “community” and 3-item “general dimension concerning legal and ethical issues”, in accordance with the original scale. It can be said that the scale is suitable for both first- and second-order multiple factor structures. Within the scope of the study, it is aimed to adapt the scale to Turkish and to contribute to the business science literature by applying the scale on different samples in various sectors in Turkey by researchers in the future studies.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Stakeholder Theory, Scale Adaptation, Validity, Reliability

Giriş

İşletme biliminin günümüzdeki bakış açısına göre; işletmelerin temel amacı, artık sadece kar elde etmek değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal unsurları da dikkate alarak işletme karı ile toplumsal fayda / sorumlulukları arasında bir denge kurmak ve böylece işletmelerin sürekliliğini yani varlığını sürdürmesini sağlamaktır (Parılı & Aydın, 2011, s. 30; Puci & Guxholli, 2018, s. 101). Sürdürülebilirlik bağlamında; kurumsal sosyal sorumluluk (KSS), özellikle son yıllarda akademisyenlerin araştırmalarında yer verdiği, uygulamacıların ise önemseydiği ve üzerinde çalıştığı bir olgudur (Dahlsrud, 2008, s. 1; Gürlek, Düzgün & Meydan Uygur, 2017, s. 410; Gürlek, 2018, s. 1). KSS; işletme biliminin “yönetim ve strateji”, “pazarlama”, “muhasabe” ve “finansman” alanlarında yabancı ve yerli literatürde çok sayıda yayının yapıldığı disiplinler arası bir konudur.

Bu çalışmanın temel amacı; Perez, Martinez ve Rodriguez del Bosque (2013a) tarafından geliştirilen “Paydaş Temelli KSS (Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility)” ölçeğinin Türkçe’ye uyarlanmasıdır.

“Paydaş Temelli KSS” ölçeği; Paydaşlar Teorisi temel alınarak geliştirilmiştir (Perez vd., 2013a: 459). Paydaşlar Teorisi’nin temelleri Freeman (1984) tarafından hazırlanan “*Stratejik Yönetim: Paydaş Yaklaşımı*” adlı esere dayanmaktadır. Bu eserde; paydaşlar “*örgütsel amaçların gerçekleştirilmesini etkileyen ve gerçekleşen başarıdan etkilenen bir grup veya kişi*” olarak tanımlanmıştır (Freeman, 1984, s. 25). Günümüzde, bu tanımdan hareketle “paydaşlar”a, “etkileşenler” de denilebilmektedir.

Paydaşlar Teorisi’nde kazan kazan anlayışı benimsenmiştir. Bu teorinin ana mantığında; işbirliğine dayalı olarak yürütülen ilişkiler ağı yatmaktadır. Amaç; paydaşların ihtiyaçlarını karşılamak yoluyla iç ve dış çevre ile olan ilişkileri güçlendirerek rekabetçi üstünlük sağlamaktır (Freeman, Harrison, Wicks, Parmar & De Colle, 2010, ss. 14 - 21; Weiss, 2009, ss. 42 - 43). “İç ve dış çevre” ile “rekabetçi üstünlük” ifadeleri stratejik yönetimi, “stratejik yönetim” ve “paydaşlar” ifadeleri ise kurumsal yönetim anlayışını akla getirmektedir.

Kurumsal yönetim; işletmenin stratejik yönetimi ve yönlendirmesi ile görevli ve sorumlu olan üst yönetimin, bu görevlerini ve sorumluluklarını yerine getirirken, işletme üzerinde kendilerini belirli nedenlerle “hak sahibi” gören pay sahipleri, çalışanları, tedarikçileri, müşterileri ve diğer toplumsal kurumlar ile olan ilişkilerini kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile kurumsal yönetim, “*işletmenin üst yönetiminin yönetilmesidir*” (Ülgen & Mirze, 2000, s. 461). Kurumsal yönetim; yöneticilerin sorumluluğunu ortaklara karşı sorumluluktan daha

geniş bir kapsamla tanımlayan bir yönetim anlayışıdır. Bu anlayışa göre, yönetim; şirketin ortakları dışında, müşterilerine, çalışanlarına, tedarikçilerine ve toplumdaki diğer paydaşlara karşı da sorumludur (Sayılğan, 2011, s. 14).

Alan yazında; KSS kavramı, kurumsal yönetim anlayışı kapsamında ele alınmaktadır (Puci & Guxholli, 2018, s. 101). Bu kavram; *“bir işletmenin toplumun refahını geliştirme, hiç değilse zedelememe sorumluluğu”* olarak tanımlanabilir (Can & Güney, 2011, s. 36). Bir işletmenin başarısız olması toplumdaki tüm paydaşların refah kaybına uğramasına yol açabilir. Bu nedenle bulunduğu toplumun sorumluluk sahibi bir üyesi olarak işletme yöneticilerinin ticari faaliyetlerini yaparken, verdiği kararların sonuçlarının toplum üzerindeki sosyal ve ekonomik etkilerini dikkate almaları gerekir (Mirze, 2016, s. 391). Buradan hareketle; işletmelerde KSS bilincinin benimsenmesinde ve uygulanmasında yönetimin tutum ve davranışlarının önemli bir belirleyici olduğu söylenebilir.

1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk

KSS kavramına ilişkin üzerinde görüş birliğine varılmış evrensel tek bir tanım bulunmamaktadır. Carroll (1979, s. 500) tarafından *“belirli bir zamanda, toplumun örgütlerden beklediği ekonomik, yasal, etik ve gönüllü faaliyetler”* olarak ifade edilen KSS tanımı özellikle pazarlama ve yönetim organizasyon alanlarında kabul görmüştür. Carroll (1991) daha sonra tanımda yer alan “gönüllü” faaliyetleri “hayırsever” faaliyetler olarak revize etmiştir (Carroll, 1991, s. 42). Zaman içerisinde Paydaşlar Teorisi’nin de etkisiyle KSS tanımlarında “paydaşlar” ifadesinin öne çıktığı görülmektedir (Dahlsrud, 2008, ss. 7 - 11). Dahlsrud (2008, s. 3, 7) tarafından gerçekleştirilen çalışmada; 1980 - 2003 yılları arasında aralarında Hintli ve Kanadalı yazarların da bulunduğu esasen Avrupalı ve Amerikalı olmak üzere toplam 27 yazar tarafından yapılan 37 farklı KSS tanımı tespit edilmiş ve çalışmada bu tanımlara yer verilmiştir. Google arama moturu kullanılarak gerçekleştirilen çalışmanın İçerik analizi sonuçlarına göre; 286 sıklıkla alan yazında KSS kavramına ilişkin en fazla yer verilen tanımın, Avrupa Komisyonu tarafından 2001 yılında yapılan tanım olduğu belirlenmiştir. Avrupa Komisyonu (Commission of the European Communities - EC) (2001, s. 6), KSS kavramını; *“işletmelerin uygulamalarında ve paydaşları ile etkileşimlerinde çevresel ve sosyal konulara gönüllülük esasında entegre olması”* şeklinde tanımlamaktadır. Avrupa Komisyonu (2011, s. 6) daha sonra bu tanımı *“şirketlerin toplum üzerindeki etkileri için sorumluluk almaları”* biçiminde revize etmiştir.

Alan yazındaki KSS görüşleri; “klasik”, “sosyo - ekonomik” ve “modern” görüş olarak sınıflandırılabilir. İşletmeler KSS’nin uzun dönemdeki yararlarını dikkate alarak geniş toplum

kesimlerine yönelik sorumluluklarını yerine getirirlerse modern görüşü; KSS'nin meydana getirdiği maliyetleri göz önüne alarak ekonomik sorumluluklarına odaklanırlarsa klasik görüşü; KSS'nin yararlarını dikkate alarak dar sorumluluklarını yerine getirirlerse sosyo - ekonomik görüşü benimsemiş olmaktadır (Gürlek, 2018, s. 36). Alan yazındaki KSS stratejileri ise reaktif ve proaktif stratejiler olarak ikiye ayrılabilir. Reaktif stratejiler; sosyal sorumluluk duyarlılığı bulunmayan ve bu tür faaliyetlerden kaçınan işletmelerin yürüttüğü engelleyici stratejilerdir. Proaktif stratejiler; toplumda sosyal sorumluluk konularında duyarlı, faaliyetlere gönüllü ve öncü olan işletmelerce yürütülen stratejilerdir (Mirze, 2016, ss. 393 - 394). Bu bilgiler ışığında; modern görüşün benimsendiği işletmelerde proaktif stratejilerin uygulandığı ifade edilebilir.

1.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Boyutları

Literatür incelendiğinde; işletmelerin KSS düzeylerinin ölçülmesi amacıyla farklı ölçeklerin geliştirildiği çeşitli çalışmalar (örn.: Gürlek, 2018; Maignan, 2001; Martinez, Perez & Rodriguez del Bosque, 2013; Park & Levy, 2014; Perez, Garcia de los Salmones & Rodriguez del Bosque, 2013b; Perez vd., 2013a; Türker, 2009) tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda; KSS'nin farklı alt boyutlarla ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Carroll (1979, 1991) tarafından yapılan 4 boyutlu sınıflandırmanın özellikle yönetim organizasyon alan yazınındaki çalışmalarda (örn.: Özdemir, 2007; Fu, Ye & Law, 2014; Song, Lee, Lee & Song, 2014) sıklıkla kullanıldığı belirlenmiştir. Carroll'a (1991, s. 42) göre karlı olmak yani "ekonomik sorumluluk" KSS boyutlarının temelini oluşturmaktadır. Diğer boyutlar onun üzerine inşa olmaktadır. Çünkü bu boyut olmaksızın diğer boyutlar anlamlarını yitirmektedir. Ekonomik sorumluluktan sonra ikinci basamakta kanunlara uymayı ifade eden "yasal sorumluluk" yer almaktadır. Üçüncü basamakta etik olmayı ve kanunlarda olmayan normlara uymayı temsil eden "etik sorumluluk" ve son basamakta ise iyi bir kurumsal vatandaş olmayı açıklayan "hayırsever sorumluluk" bulunmaktadır.

İşletmelerin KSS düzeylerinin Paydaşlar Teorisi'nden hareketle işletmelerin paydaşlarına (örn.: müşteriler, iş görenler, hükümet, çevre ve toplum) ilişkin alt boyutlarıyla ölçümlendiği farklı ölçeklerin geliştirildiği çeşitli çalışmalar (Gürlek, 2018; Park & Levy, 2014; Perez vd., 2013a; Türker, 2009) alan yazında yer almaktadır. Alan yazın incelendiğinde; Perez vd. (2013a) tarafından geliştirilen "Paydaş Temelli KSS" ölçeğinin yazındaki bazı çalışmalarda bankaların (Perez vd., 2013a; Perez & Rodriguez del Bosque, 2013; Perez & Rodriguez del Bosque, 2014; Perez & Rodriguez del Bosque, 2015; Perez & Rodriguez del Bosque, 2017) ve yapı kooperatiflerinin (Perez vd., 2013a) KSS düzeylerinin belirlenmesi amacıyla kullanıldığı

tespit edilmiştir. İlgili ölçek; “müşteriler (customers)”, “hissedarlar / denetim kurulları (shareholders / supervising boards)”, “iş görenler (employees)”, “toplum (society / community)” ve “yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut (a general dimension concerning legal and ethical issues)” olmak üzere beş alt boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar şu şekilde açıklanabilmektedir (Perez vd., 2013a, ss. 478 - 479; Perez & Rodriguez del Bosque, 2017, ss. 133 - 134):

- **Müşteriler Boyutu:** Bu boyuta göre; işletme, müşterilerinin tatminini ürünlerinin pazarlamasını geliştirmek için bir gösterge olarak kullanmaktadır. Müşterilerini tatmin etmek amacıyla onların ihtiyaçlarını anlamaya çalışır ve şikayetlerini gidermeye yönelik prosedürler geliştirir. İşletme, müşterilerine dürüst davranır ve çalışanlar ürünler hakkında müşterileri tam olarak bilgilendirir.
- **Hissedarlar / Denetleme Kurulları Boyutu:** Denetim kurulu işletme ortaklarının çıkarlarını korumak ve arttırmak amacıyla işletme ortakları tarafından seçilen bireylerden oluşmaktadır. Hem bankaların hem de yapı kooperatiflerinin denetim kurulları olmakla birlikte, bankalar hisse senedi ihraç edebilir. Fakat yapı kooperatifleri hisse senedi ihraç edemez. Bu nedenle ilgili boyut; bankalarda “hissedarlar”, yapı kooperatiflerinde ise “denetim kurulları” boyutu şeklinde ifade edilebilmektedir. Bu boyuta göre; işletme, ortaklarının çıkarlarını dikkate almaktadır. Bu kapsamda karını arttırmak için çaba sarf eder ve bu amaçla maliyetlerini kontrol eder. Bununla birlikte, uzun döneme odaklanmıştır ve uzun dönemde başarılı olarak ayakta kalmayı hedefler.
- **İş Görenler Boyutu:** Bu boyuta göre; işletme, çalışanlarına herhangi bir ayrımcılık veya istismar olmayacak biçimde tarafsız davranır, onlara adil ücret öder, hoş ve güvenli bir çalışma ortamı yanında eğitim ve kariyer imkanı sunar.
- **Toplum Boyutu:** Bu boyuta göre; işletme, toplumda ekonomik yararlar üretmenin ötesinde bir rol oynar. Üstlendiği bu rol ışığında; toplumdaki sosyal sorunların çözülmesine yardım etmek suretiyle toplumun genel refahını geliştirmeye çalışır. Bu kapsamda; bütçesinin bir kısmını toplumdaki en dezavantajlı grupların durumlarını iyileştirmek amacıyla bağış ve sosyal projeler için kullanır, kültürel ve sosyal etkinliklere maddi katkılar sağlar. Ayrıca doğaya saygı gösterilmesi ve korunması hususlarını da önemser.

- **Yasal ve Etik Meselelere İlişkin Genel Bir Boyut:** Bu boyuta göre; işletme, yasalarla belirlenen kurallara ve düzenlemelere daima bağlıdır. Bu kapsamda; tüm paydaşlarına (tedarikçiler, ortaklar, müşteriler vb.) karşı zorunluluklarını yerine getirmeye çalışır. Ayrıca etik ilkelerden taviz vermez.

Bu çalışma çerçevesinde; bankaların KSS düzeyi banka müşterilerinin algıları üzerinden Perez vd. (2013a) tarafından geliştirilen “Paydaş Temelli KSS” ölçeği kullanılarak ölçülmüştür. Çalışmanın bundan sonraki kısmında; araştırmanın yöntemine yer verilmektedir.

2. Yöntem

2.1. Örneklem

Araştırmanın örneklemini oluşturan katılımcılar, pilot ve asıl çalışma kapsamında Ankara’daki banka müşterilerinden oluşmaktadır. Hem pilot hem de asıl çalışmada, örneklem alma yöntemi olarak olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Veri toplama yöntemi olarak ise anket yöntemi kullanılmıştır. Anketler elektronik ortamda çevrimiçi anket formu kullanılarak yaklaşık 1 aylık bir sürede toplanmıştır. Pilot çalışmada örneklem büyüklüğü 68, asıl uygulamada ise 652’dir. Araştırmanın veri seti büyüklüğü verinin toplanmasının ardından gerçekleştirilen “veri setinin kontrolü ve analize hazırlanması” süreci sonunda kesinleşmektedir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Perez vd. (2013a, ss. 478 - 479) “Paydaş Temelli KSS” ölçeğini bazı çalışmalardan (Boal & Peery, 1985; Garcia de los Salmenes, Herreo & Rodriguez del Bosque, 2005; Maignan, 2001; Maignan, Ferrell & Hult, 1999; Mercer, 2003) yararlanarak geliştirmiştir. Perez vd. (2013a) tarafından anket yöntemi kullanılarak İspanya’daki 476 banka müşterisi ve 648 yapı kooperatifi müşterisi üzerinden veri elde edilen çalışmada; ilgili ölçek başlangıçta 23 maddeden oluşmaktaydı. Ancak araştırmacılar tarafından her iki örneklem üzerinde yapılan Açıklayıcı faktör analizi sonucunda; “hissedarlar / denetim kurulu” boyutuna ait bir madde analiz dışında kalmış ve böylece ölçek 22 maddeye düşmüştür. Araştırmacıların banka müşterileri örneklemini üzerinde gerçekleştirdikleri Açıklayıcı faktör analizi sonucunda; analize dahil edilen 22 madde için beş bileşen (faktör) saptanmıştır. Bu faktörler toplam varyansın % 66.21’ini açıklamaktadır. Faktör yükü değerleri müşteriler boyutunun maddeleri için 0.64 - 0.78, hissedarlar boyutunun maddeleri için 0.77 - 0.85, iş görenler boyutunun maddeleri için 0.57 - 0.80, toplum boyutunun maddeleri için 0.51 - 0.81, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir

boyutun maddeleri için 0.68 - 0.72 arasında değişmektedir (ss. 469 - 470). Araştırmacılar tarafından banka müşterileri örneklemini üzerinde gerçekleştirilen Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre; en küçük faktör yükü 1. düzey çok faktörlü model için 0.63, 2. düzey çok faktörlü model için ise 0.51 olarak bulunmuştur. Araştırmacılar, hem birinci düzey çok faktörlü modelin ($\Delta\chi^2 = 399.31$, NFI = 0.880, TLI = 0.925, CFI = 0.936, IFI = 0.936) hem de ikinci düzey çok faktörlü modelin ($\Delta\chi^2 = 359.57$, NFI = 0.892, TLI = 0.943, CFI = 0.950, IFI = 0.950) uyum indeks değerleri açısından kabul edilebilir uyum göstermekle birlikte, ikinci düzey çok faktörlü modelin birinci düzey çok faktörlü modele göre veri setine daha iyi bir uyum sağladığını tespit etmişlerdir (ss. 472 - 474). Araştırmacıların banka müşterileri örneklemini üzerinde gerçekleştirdikleri Güvenilirlik analizi sonucunda; Cronbach alfa değerleri müşteriler boyutu için 0.84, hissedarlar boyutu için 0.79, iş görenler boyutu için 0.86, toplum boyutu için 0.88, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut için 0.78 ve tüm ölçek için 0.92 olarak hesaplanmıştır (s. 470). Böylece araştırmacılar ölçeğin geçerliliğini ve güvenilirliğini sağlamışlardır. Bankaların KSS düzeylerinin ölçülmesi amacıyla bu ölçeğin kullanıldığı literatürdeki daha sonraki çalışmalarda (Perez & Rodriguez del Bosque, 2013; Perez & Rodriguez del Bosque, 2014; Perez & Rodriguez del Bosque, 2015; Perez & Rodriguez del Bosque, 2017) Perez vd. (2013a) tarafından gerçekleştirilen çalışma ile uyumlu bir şekilde ölçeğin 22 maddelik 5 faktörlü yapısı istatistiksel olarak desteklenmiştir.

Bu çalışma kapsamında; kullanılan veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin 5 soru bulunmaktadır (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, gelir durumu). İkinci bölümde ise; Perez vd. (2013a) tarafından geliştirilen 22 maddelik “Paydaş Temelli KSS” ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek; 5 maddelik “müşteriler”, 3 maddelik “hissedarlar”, 5 maddelik “iş görenler”, 6 maddelik “toplum” ve 3 maddelik “yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut” olmak üzere 5 boyuttan oluşmaktadır. Orijinal ölçek 7’li Likert tipi bir ölçme düzeyindedir. 7’li ölçeğin değerlendirme skalasında yer alan ifadelerin Türkçe’ye aktarılmasında yaşanan zorluklar ve Türkçe ifade güçlükleri nedeniyle ölçek 5’li Likert şekline dönüştürülmüştür. Katılımcılardan ankette yer alan ifadelere ne derece katılıp katılmadıklarını 5’li Likert tipi (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 2 = Kısmen Katılmıyorum, 3 = Orta Düzeyde Katılıyorum, 4 = Kısmen Katılıyorum ve 5 = Tamamen Katılıyorum) ölçek üzerinde belirtmeleri istenmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve İşlem

“Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin kullanılması için öncelikle ölçeğin geliştirilmesi çalışmasını yapan ekibin içinde olan araştırmacı Andrea Perez Ruiz'den elektronik posta yoluyla yazılı izin istenmiştir. Alınan iznin ardından araştırma üç aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Birinci aşamada ölçeğin dil geçerliliği, ikinci aşamada pilot (ön) uygulama ve üçüncü aşamada ise asıl (gerçek) uygulama yapılmıştır.

Çalışmanın birinci aşamasında, “Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin dil geçerliliği için çeviri-geri çeviri tekniği uygulanmıştır. Araştırmada kullanılacak olan bu ölçeğin ilk olarak her iki dile (Türkçe ve İngilizce) ve alana hakim 3 akademisyen tarafından Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır. Ardından yapılan bu çeviri İngilizce'ye ve alana hakim bir akademisyen tarafından tekrar İngilizce'ye çevrilmiştir. Daha sonra araştırmacılar tarafından orijinal ölçek ile tekrar çevirisi yapılan İngilizce hali karşılaştırılmış ve değerlendirme sonucunda ölçek maddelerinin Türkçe çevirisi araştırmacılar tarafından uygun bulunmuştur.

İkinci aşamada, ölçeğin pilot uygulaması gerçekleştirilmiştir. Pilot çalışmada; kolayda örnekleme yoluyla elektronik ortamda 68 katılımcıdan anket yöntemiyle veri toplanmıştır. Pilot uygulamadan elde edilen veriler için Açıklayıcı faktör analizi ve Güvenilirlik analizi yapılmıştır. Sonuçlar; Perez vd. (2013a) tarafından geliştirilen orijinal ölçeğin faktör yapısıyla uyumlu olmak ile birlikte, daha büyük bir örneklem üzerinde çalışılması durumunda sonuçların daha da iyileşeceği beklenmektedir. Pilot uygulama neticesinde ölçek maddelerinde anlaşılmayan hususun bulunmadığı tespit edilmiş ve asıl uygulamaya geçilmiştir.

Son olarak üçüncü aşama ölçeğin uyarlama çalışması için asıl uygulamanın yapıldığı aşamadır. İstatistiksel analizlere başlamadan önce ilk olarak veri setinin kontrolü ve analize hazırlanması süreci gerçekleştirilmiştir. Bu sürecin sonunda araştırmacının veri seti büyüklüğü kesinleşmiştir. Kesinleşen veri seti üzerinde geçerlilik testi için Açıklayıcı ve Doğrulayıcı faktör analizleri yapılmış ve daha sonra güvenilirlik testi için Cronbach Alfa katsayıları hesaplanmıştır. Ayrıca Pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Elde edilen araştırma bulgularının sağlıklı olması için istatistiksel analizlere başlamadan önce veri setinin incelenmesi ve analizlere hazır hale getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından önerilen aşamalar dikkate alınmıştır. Bu aşamalar veri setinin doğruluğu, eksik veri analizi, normallik testi ve çoklu bağlantı analizi olmak üzere dört aşamadan oluşmaktadır.

İlk aşamada, veri setinin doğruluğu incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, ölçeklerin 5'li Likert tipi göz önünde bulundurulduğunda her bir ölçek maddesinin minimum ve maksimum değerinin 1 ile 5 arasında değiştiği, veri setinde beklenmedik değerler (örn, 5'li Likert tipi ölçekte, 6 değeri gibi) olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada tüm ortalamaların standart sapmalardan büyük olduğu tespit edilmiştir. Hesaplanan “z” değerleri incelendiğinde, hiçbir maddede aykırı değere rastlanılmamıştır. İkinci aşamada, veri setinde eksik veri tespit edilmemiştir. Üçüncü aşamada, her madde için hesaplanan basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) değerleri incelendiğinde normal dağılıma aykırı basıklık ve çarpıklık değeri saptanmamıştır. Son aşamada her katılımcı için “Mahalanobis Uzaklık” değerleri hesaplanmış; Mahalanobis değeri, 124,34'ten yani kritik değerden büyük bir katılımcı tespit edilmiştir ve bu katılımcı analizden çıkartılmıştır. Böylece araştırmanın veri seti büyüklüğü 652'den 651'e düşmüştür.

Ön analizlerin ardından, katılımcılara ilişkin betimsel bulgulara yer verilmektedir. Daha sonra Açıklayıcı faktör analizi, Doğrulayıcı faktör analizi ve Güvenilirlik analizi yapılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan analizlerde, IBM SPSS v.24 ve IBM SPSS AMOS v.24 istatistiksel programları kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Katılımcılara İlişkin Betimsel Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin detaylı bilgi Tablo 1'de sunulmuştur. Katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde, çalışmaya katılan kadın (% 55.5) ve erkeklerin (% 44.5) oranlarının birbirine yakın olduğu söylenebilir. Yaş dağılımına göre 21 - 30 yaş (% 48.2) aralığındaki katılımcıların diğerlerine göre oransal olarak daha fazla olduğu, medeni duruma göre katılımcıların çoğunun bekar olduğu (% 56.1) görülmektedir. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde büyük bir kısmının lisans mezunu olduğu

(% 56.1), gelir durumuna bakıldığında ise 1500 - 3000 TL (% 26.6) ile 3001 - 4500 TL (% 26.0) arası geliri olanların oranlarının birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	<i>Sıklık</i>	<i>Yüzde</i>
Cinsiyet		
Kadın	361	55.5
Erkek	290	44.5
Yaş		
20 den az	88	13.5
21-30	314	48.2
31-40	112	17.2
41-50	88	13.5
51-60	41	6.3
61 ve üzeri	8	1.2
Medeni Durum		
Evli	286	43.9
Bekar	365	56.1
Eğitim		
İlköğretim	45	6.9
Lise	120	18.4
Lisans	365	56.1
Ön Lisans	61	9.4
Lisans Üstü	60	9.2
Gelir Durumu (Aylık / TL)		
1500 ve az	92	14.1
1500 - 3000	173	26.6
3001 - 4500	169	26.0
4501 - 6000	102	15.7
6001 - 7500	57	8.8
7501 - 9000	20	3.1
9001 ve üzeri	38	5.8

3.2. Yapı Geçerliliği

Yapı geçerliliğini test etmek için Açımlayıcı faktör analizi ve Doğrulayıcı faktör analizi uygulanmadan önce, örneklem büyüklüğünün yeterli olup olmadığının değerlendirilmesi gerekmektedir. Açımlayıcı faktör analizinde geçerli faktörler çıkartmak için 200 kişilik örneklemin genellikle yeterli olacağı, faktör yapısının açık ve az sayıda olduğu durumlarda ise bu rakamın 100'e kadar indirilebileceği, ancak daha iyi sonuçlar için daha büyük örneklem üzerinde çalışmanın yararlı olacağı vurgulanmaktadır (Büyüköztürk, 2002, s. 480). Doğrulayıcı faktör analizi için ise örneklem büyüklüğünün en az 200 olması önerilmiştir (Hu & Bentler,

1995; Kline, 2005'ten aktaran Wong, Laschinger & Cummings, 2010, s. 893). Bu çalışmanın veri setinde 651 katılımcı bulunmaktadır. Bu kapsamda, Açıklayıcı faktör analizi ve Doğrulayıcı faktör analizi için minimum örneklem büyüklüğüne ilişkin söz konusu öneriler dikkate alındığında, çalışmadaki katılımcı sayısının faktör analizi için yeterli olduğu söylenebilir.

Açıklayıcı faktör analizi uygulanmadan önce, örneklem büyüklüğünün yanı sıra, veri setinin faktör analizine uygunluğunun da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla “Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)” ve “Bartlett” testlerinden yararlanılmıştır. “Bartlett” testinde, χ^2 değerinin anlamlı çıkması, veri setine Açıklayıcı faktör analizi uygulanabileceğini göstermektedir. KMO testinde ise indeks değerine bakılarak, indeks değeri 0.50'den büyükse veri setine açıklayıcı faktör analizi uygulanabileceği sonucuna varılmaktadır (Kalaycı, 2010, s. 322).

Tablo 2. KMO ve Bartlett's Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi	0.951	
	Ki-kare	9640.986
Bartlett Testi	Serbestlik derecesi	231
	Anlamlılık Düz. (P)	0.000

Tablo 2’de KMO ve Bartlett testlerinin sonuçları görülmektedir. “Paydaş Temelli KSS” ölçeği için hesaplanan KMO indeksinin, Kalaycı (2010) tarafından kabul edilen 0.50 kritik değerden büyük olması (KMO İndeksi = 0.95), bu ölçeğe Açıklayıcı faktör analizi uygulanabileceğini göstermektedir. Bartlett testi sonucunda χ^2 değeri beklenildiği gibi anlamlı bulunmuştur ($\chi^2 (231) = 9640.986$; $p < 0.000$). Bu bulgu veri setinin faktör analizi için uygun olduğunu bir kez daha göstermiştir.

“Paydaş Temelli KSS” ölçeğine ilişkin yapılan Açıklayıcı faktör analizi sonucunda, analize dahil edilen 22 madde için öz değeri (eigen value) 1’den büyük olan beş bileşen (faktör) saptanmıştır. Bu faktörler toplam varyansın % 72’sini açıklamaktadır. Tablo 3’te görüldüğü üzere, faktör yükü değerleri müşteriler boyutunun maddeleri için 0.59 - 0.75, hissedarlar boyutunun maddeleri için 0.78 - 0.85, iş görenler boyutunun maddeleri için 0.49 - 0.76, toplum boyutunun maddeleri için 0.64 - 0.81, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyutun maddeleri için 0.65 - 0.76 arasında değişmektedir. Faktör yükleri incelendiğinde; 22 maddeye ait tüm faktör yükü değerlerinin, Hair, Black, Babin ve Anderson (2010) tarafından önerilen minimum faktör yükü değerinden yani 0.40’dan yüksek olduğu görülmektedir. Bu sonuç göz

önünde bulundurulduğunda, söz konusu maddelerin ilgili oldukları bileşenleri (faktörleri) ölçtüğü söylenebilir.

Tablo 3¹. “Paydaş Temelli KSS” Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

<i>Maddeler</i>	<i>F1^a</i>	<i>F2^b</i>	<i>F3^c</i>	<i>F4^d</i>	<i>F5^e</i>
1. Bankam müşteri şikâyetlerini gidermeye yönelik prosedürler oluşturur.	0.668				
2. Bankam müşterilerine dürüst davranır.	0.747				
3. Bankam müşterilerine ürünleri ile ilgili tam bilgi veren çalışanlara sahiptir.	0.751				
4. Bankam müşterilerinin tatminini ürünlerinin pazarlamasını geliştirmek için bir gösterge olarak kullanır.	0.592				
5. Bankam müşterilerinin ihtiyaçlarını anlamak için çaba gösterir.	0.720				
6. Bankam karını arttırmak için uğraşır.		0.858			
7. Bankam maliyetleri üzerinde kesin olarak kontrol sağlar.		0.784			
8. Bankam ayakta kalmak ve uzun dönemde başarı elde etmeyi garantilemek için uğraşır.		0.797			
9. Bankam çalışanlarına adil ücret öder.			0.769		
10. Bankam işyerinde çalışanlarına güvenli bir iş ortamı sunar.			0.709		
11. Bankam çalışanlarına herhangi bir ayrımcılık veya istismar olmayacak biçimde tarafsız davranır.			0.760		
12. Bankam çalışanlarına eğitim ve kariyer imkânı sunar.			0.496		
13. Bankam çalışanlarına hoş bir çalışma ortamı sunar.			0.607		
14. Bankam sosyal sorunların çözülmesine yardım eder.				0.642	
15. Bankam bütçesinin bir kısmını toplumdaki en dezavantajlı grupların durumlarını iyileştirmek amacıyla bağış ve sosyal projeler için kullanır.				0.776	
16. Bankam kültürel ve sosyal etkinliklere maddi katkılar sağlar.				0.814	
17. Bankam toplumda ekonomik yararlar üretmeninötesinde bir rol oynar.				0.813	
18. Bankam toplumun genel refahını geliştirmeye ilgi duyar.				0.754	
19. Bankam doğaya saygı gösterilmesine ve korumaya ilgi duyar.				0.661	
20. Bankam yasalarla belirlenen kural ve düzenlemelere daima riayet eder.					0.761

¹ Bkz. “Sonnotlar”.

<i>Maddeler</i>	<i>F1^a</i>	<i>F2^b</i>	<i>F3^c</i>	<i>F4^d</i>	<i>F5^e</i>
21. Bankam ortaklar, tedarikçiler ve ilgili tüm taraflara dair zorunlulukların yerine getirilmesi konusuna ilgi duyar.					0.688
22. Bankam kendini iyi kurgulanmış etik ilkelere adanmıştır.					0.657

^aMüşteriler, ^bHissedarlar, ^cİş Görenler, ^dToplum, ^eYasal ve Etik Meselelere İlişkin Genel Bir Boyut

Yapı geçerliliğinin test edilmesi amacıyla Doğrulayıcı faktör analizi de yapılmıştır. Meydan ve Şeşen'in (2011) çalışmasında önerdiği gibi bu çalışmada da 3 farklı model test edilip, faktör yüklerine ve uyum indeks değerlerine bakılarak en uygun modelin hangisi olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Birinci model; 22 maddenin tek bir KSS faktörünü gösterdiği tek faktörlü modeldir. İkinci model; maddelerin sadece kendi faktörlerine yüklenebilecekleri birinci düzey çok faktörlü modeli temsil etmektedir. Üçüncü model ise hem maddelerin ait oldukları faktörlere hem de beş faktörün ikinci derece örtük KSS faktörüne yüklendiği ikinci düzey çok faktörlü modeldir. Söz konusu modeller test edilirken modifikasyon yapılmamış ve hiçbir madde analizden çıkarılmamıştır. Elde edilen bulgular, Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. “Paydaş Temelli KSS” Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	<i>Uyum İndeksleri</i>	<i>$\Delta\chi^2/sd$</i>	<i>RMSEA</i>	<i>CFI</i>	<i>TLI</i>	<i>GFI</i>	<i>SRMR</i>
	Eşik Değerler	< 5.0*	< 0.10**	≥ 0.90***	≥ 0.90****	≥ 0.85*****	< 0.10*****
MODEL	1. Tek faktörlü model	12.351	0.132	0.751	0.725	0.661	0.089
	2. Birinci düzey çok faktörlü model	4.038	0.068	0.937	0.926	0.893	0.051
	3. İkinci düzey çok faktörlü model	4.263	0.071	0.930	0.921	0.886	0.060

*Bentler ve Bonett (1980), **Browne ve Cudeck (1993), ***Hu ve Bentler (1999), ****Meydan ve Şeşen (2011), *****Meydan ve Şeşen (2011), *****Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller (2003)

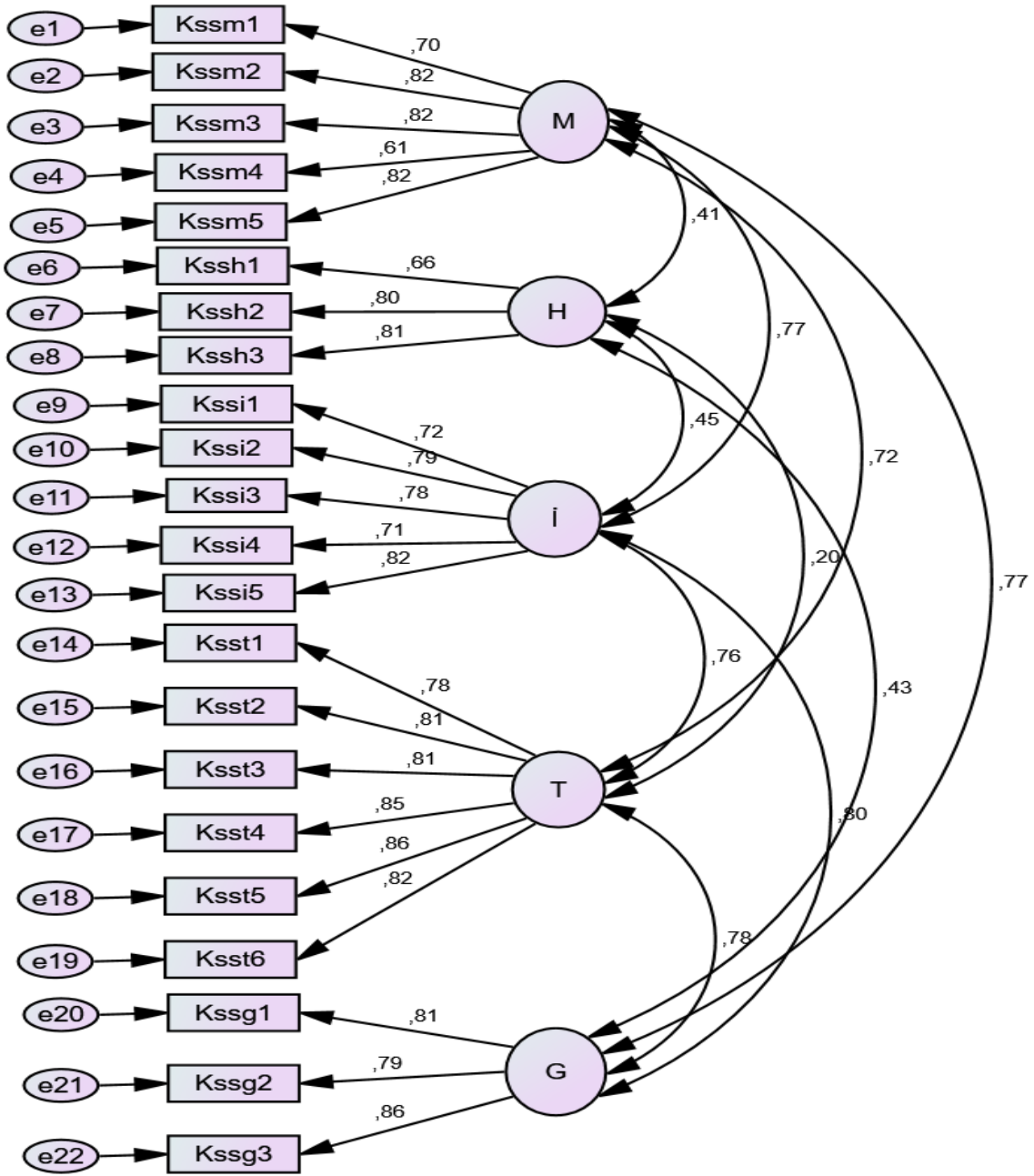
Şekil 1’de görüldüğü üzere, “Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin standardize edilmiş yol katsayıları (standardize edilmiş β katsayısı; faktör yükü) müşteriler boyutunun maddeleri için 0.61 - 0.82, hissedarlar boyutunun maddeleri için 0.66 - 0.81, iş görenler boyutunun maddeleri için 0.71 - 0.82, toplum boyutunun maddeleri için 0.78 - 0.86, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyutun maddeleri için 0.79 - 0.86 arasında değişmektedir. Şekil 2’de görüldüğü üzere, “Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin standardize edilmiş yol katsayıları KSS’nin alt boyutları için 0.43 - 0.91, müşteriler boyutunun maddeleri için 0.61 - 0.82, hissedarlar boyutunun maddeleri için 0.66 - 0.80, iş görenler boyutunun maddeleri için 0.70 - 0.83, toplum boyutunun maddeleri için 0.78 - 0.86, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyutun

maddeleri için 0.79 - 0.86 arasında değişmektedir. Hem birinci düzey çok faktörlü modelde hem de ikinci düzey çok faktörlü modelde bütün yol katsayıları yani faktör yükleri Hair vd. (2010) tarafından tavsiye edilen minimum değerden yani 0.40'dan büyüktür. Bu nedenle faktör yüklerinin tamamı yeterli düzeydedir.

Tablo 4'te de görüldüğü üzere, uyum indeks değerlerine ilişkin çalışma kapsamında kabul edilen eşik değerler ile modellere ilişkin değerler incelendiğinde; tek faktörlü modelin veri setine uyum sağlamadığı açıktır. Birinci ve ikinci düzey çok faktörlü modellerin uyum indeks değerleri ise kabul edilebilir uyum göstermektedir. Bu iki modele ilişkin faktör yükleri de dikkate alındığında her iki modelin de yapı geçerliliğinin sağlandığı görülmektedir. Birinci ve ikinci düzey çok faktörlü modeller karşılaştırıldığında; birinci düzey çok faktörlü modelin ($\Delta\chi^2 / sd = 4.038$, RMSEA = 0.068, CFI = 0.937, TLI = 0.926, GFI = 0.893, SRMR = 0.051), ikinci düzey çok faktörlü modele ($\Delta\chi^2 / sd = 4.263$, RMSEA = 0.071, CFI = 0.930, TLI = 0.921, GFI = 0.886, SRMR = 0.060) göre veri setine az bir farkla daha iyi uyum sağladığı tespit edilmiştir. Ancak ölçülen KSS kavramına ilişkin teorik yapı ve ampirik çalışmalar (Perez vd., 2013a; Perez & Rodriguez del Bosque, 2013; Perez & Rodriguez del Bosque, 2014; Perez & Rodriguez del Bosque, 2015; Perez & Rodriguez del Bosque, 2017) göz önünde bulundurulduğunda ve ayrıca birinci düzey çok faktörlü modelin düzeltilmiş hatalara açıklama getirerek faktörler arasında ilişkili varyasyona olanak vermesi nedeniyle ikinci düzey çok faktörlü model de tercih edilebilir (Gerbing & Anderson, 1984'ten aktaran Walumbwa, Avolio, Gardner, Wernsing ve Peterson, 2008, s. 98). Bu bilgiler ışığında her iki modelden elde edilen uyum indeks değerlerinin birbirlerine yakın olması da dikkate alınarak, ölçeğin hem birinci düzey çok faktörlü hem de ikinci düzey çok faktörlü bir yapıya uygun olduğu söylenebilir.

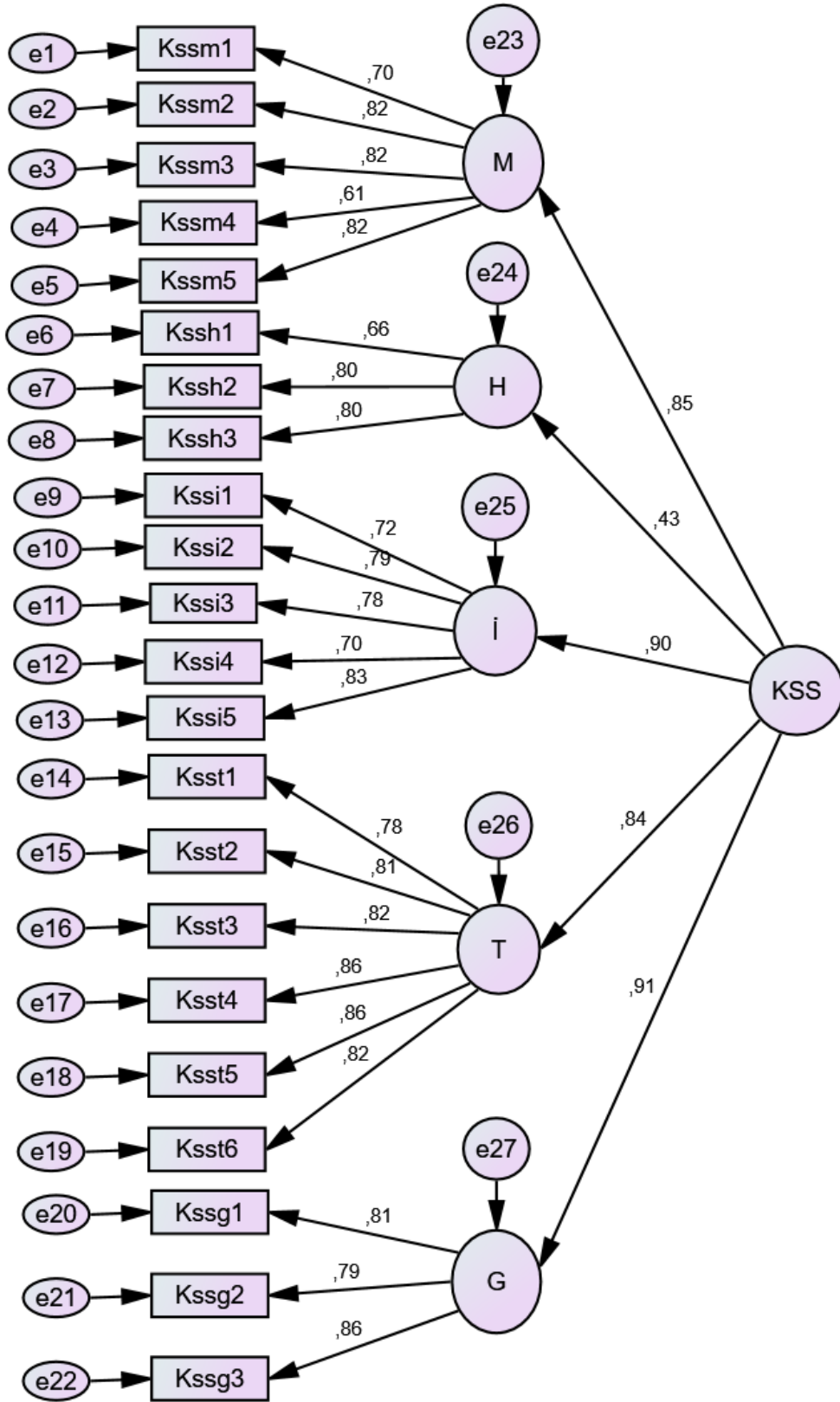
Şekil 1. Birinci Düzey Çok Faktörlü Model

Not 1: M = Müşteriler, H = Hissedarlar, İ = İş görenler, T = Toplum, G = Yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut

Not 2: Şekilde KSS boyutlarından ölçek maddelerine doğru gösterilen okların üzerindeki sayılar standardize edilmiş regresyon katsayılarını (β katsayılarını) göstermektedir.

Şekil 2. İkinci Düzey Çok Faktörlü Model

Not 1: M = Müşteriler, H = Hissedarlar, İ = İş görenler, T = Toplum, G = Yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut

Not 2: Şekilde KSS değişkeninden boyutlara ve boyutlardan ölçek maddelerine doğru gösterilen okların üzerindeki sayılar standardize edilmiş regresyon katsayılarını (β katsayılarını) göstermektedir.

3.3. Tanımlayıcı İstatistikler ve Güvenilirlik Analizi

Güvenilirlik göstergeleri olan Cronbach alfa katsayılarının 0.60 ve üzeri olması ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Kalaycı, 2010, s. 405). “Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin güvenilirliğini test etmek amacıyla ölçeğin her bir boyutu ve tüm ölçek için iç tutarlılık katsayısı (Cronbach Alfa değeri) hesaplanmıştır. Güvenilirlik analizi sonucunda; Cronbach alfa değerleri Tablo 5’te de görüldüğü üzere müşteriler boyutu için 0.86, hissedarlar boyutu için 0.79, iş görenler boyutu için 0.87, toplum boyutu için 0.92, yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut için 0.85 ve tüm ölçek için 0.94 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuca göre; ölçek güveniliridir.

Tablo 5. Tanımlayıcı İstatistikler ve “Paydaş Temelli KSS” Ölçeği için Gerçekleştirilen Güvenilirlik ve Korelasyon Analizi Sonuçları

<i>Ölçek Boyutları</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1. Müşteriler	(0.86)					
2. Hissedarlar	0.33**	(0.79)				
3. İş Görenler	0.67**	0.34**	(0.87)			
4. Toplum	0.65**	0.14**	0.69**	(0.92)		
5. Yasal ve Etik Meselelere İlişkin Genel Bir Boyut	0.67**	0.33**	0.68**	0.69**	(0.85)	
6. Paydaş Temelli KSS	0.86**	0.45**	0.87**	0.86**	0.84**	(0.94)
Ortalama	3.53	3.98	3.50	3.24	3.55	3.51
Standart Sapma	0.87	0.85	0.82	0.92	0.89	0.71

Not 1: **p < 0.01; Not 2: Parantez içindeki değerler Cronbach alfa iç tutarlılık katsayılarıdır.

Gerçekleştirilen geçerlilik ve güvenilirlik analizleri sonucunda; “Paydaş Temelli KSS” ölçeğinin orijinal ölçekle uyumlu bir şekilde 22 maddeli ve 5 boyutlu bir ölçek olarak Türkiye’de kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5’te görülen Pearson korelasyon analizi sonucunda; KSS ve onun alt boyutları arasında beklenildiği gibi anlamlı ve pozitif ikili ilişkiler tespit edilmiştir (r değerleri 0.14 ile 0.87 arasında değişmektedir, p < 0.01).

4. Sonuç ve Öneriler

KSS, işletme biliminin disiplinler arası bir konudur; ancak çalışma kapsamında bu konu sürdürülebilirlik, kurumsal yönetim ve stratejik yönetim gibi kavramlarla ilişkileri bağlamında açıklanarak “yönetim ve strateji” alanına daha yakın bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu bakış açısına göre; üst yönetimin KSS’ye ilişkin uygulayacağı stratejiler, toplumsal fayda üzerinde etkilidir. Dolayısıyla işletmenin sürdürülebilirliği bağlamında hayati bir öneme sahiptir.

Çalışma kapsamında; Perez vd. (2013a) tarafından geliştirilen “Paydaş Temelli KSS” ölçeği İngilizce’den Türkçe’ye uyarlanmıştır. Bu çalışmada; bankaların KSS düzeyi banka müşterilerinin alguları üzerinden ölçülmüştür. Araştırmanın veri setini oluşturan 651 banka müşterisinin verdikleri cevaplardan elde edilen bulgulara göre; 22 maddelik “Paydaş Temelli KSS” adlı ölçeğin orijinal ölçekle uyumlu bir şekilde “müşteriler”, “hissedarlar”, “iş görenler”, “toplum” ve “yasal ve etik meselelere ilişkin genel bir boyut” olmak üzere 5 boyuttan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca ölçeğin hem birinci hem de ikinci düzey çok faktörlü bir yapıya uygun olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada; “Paydaş Temelli KSS” ölçeği Türkçe’ye uyarlanarak, ölçeğin gelecekteki çalışmalarda araştırmacılar tarafından Türkiye’deki çeşitli sektörlerde (örn.: bankacılık, inşaat ve turizm sektörleri) farklı örneklemeler (örn.: banka ve yapı kooperatifi müşterileri / çalışanları, yerli turistler ve turizm sektöründeki çalışanlar) üzerinde uygulanması ve ayrıca hem paydaş temelli KSS’nin hem de onun alt boyutlarının bazı değişkenlerle (örn.: müşterilerin sadakati ve çalışanların iş yerindeki olumlu duyguları) ilişkilerinin incelenmesi suretiyle işletme bilimi alan yazınına katkı sağlanması hedeflenmiştir. İşletme biliminin özellikle “yönetim ve strateji”, “pazarlama”, “muhasabe” ve “finansman” alanlarında araştırmacılar tarafından KSS hakkında Türkiye örneklemeleri üzerinde ampirik bir çalışma yapılması düşünüldüğünde, ilgili ölçeğin Türkçe anket formundan yararlanılabilir.

Sonnotlar

¹Bu çalışmada; İngilizce’den Türkçe’ye uyarlanarak işletme bilimi alan yazınına kazandırılan “Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk (Stakeholder-Based Corporate Social Responsibility)” adlı ölçeğin, araştırmacılar tarafından bilimsel çalışmalarda kullanılması için yazarlardan izin alınması gerekmektedir. Bu çalışmaya atıfta bulunularak kaynakçada yer verilmesi yeterlidir. Ölçek Tablo 3’te sunulmuştur.

Kaynakça

- Avrupa Komisyonu (Commission of the European Communities-EC) (2001). *Promoting a european framework for corporate social responsibilities*, COM (2001) 366 final, Brüksel, Belçika.
- Avrupa Komisyonu (Commission of the European Communities-EC) (2011). *Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions*, 25.10.2011, COM (2011) 681 final, Brüksel, Belçika.
- Bentler, P.M. ve Bonett, D.G. (1980). Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures, *Psychological Bulletin*, 88(3), 588 - 606.
- Boal, K.B. ve Peery, N. (1985). The cognitive structure of corporate social responsibility, *Journal of Managment*, 11(3), 71 - 83.
- Browne, M. W. ve Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. K. A. Bollen and J. S. Long (Eds.), *Testing structural equation models* (pp. 136 - 162). Newbury Park, CA: Sage.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32, 470 - 483.
- Can, H. ve Güney, S. (2011). *Genel işletme (2. Baskı)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review*, 4(4), 497 - 505.
- Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders, *Business Horizons*, 34(4), 39 - 48.
- Dahlsrud, A. (2008). How corporate social responsibility is defined: An analysis of 37 definitions, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15, 1 - 13.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pittman.
- Freeman, R. E., Harrison, J. S., Wicks, A. C., Parmar, B. L. ve De Colle, S. (2010). *Stakeholder theory: The state of the art*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Fu, H., Ye, B. H. ve Law, R. (2014). You do well and I do well? The behavioral consequences of corporate social responsibility, *International Journal of Hospitality Management*, 40, 62 - 70.

Garcia de Los Salmones, M.M., Herrero, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2005). Influence of corporate social responsibility on loyalty and valuation of services, *Journal of Business Ethics*, 61(4), 369 - 385.

Gürlek, M. (2018). *Kurumsal sosyal sorumluluğun işe adanma üzerindeki etkisinde algılanan dışsal prestijin ve örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü: Otel işletmelerinde bir araştırma (Doktora Tezi)*. Gazi Üniversitesi, Ankara.

Gürlek, M., Düzgün, E. ve Meydan Uygur, S. (2017). How does corporate social responsibility create customer loyalty? The role of corporate image, *Social Responsibility Journal*, 13(3), 409 - 427.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis (7. Baskı)*. Upper Saddle River: Pearson Prentice Hall.

Hu, L. ve Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1 - 55.

Kalaycı, Ş. (2010). *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri (5. Baskı)*. Ankara: Asil Yayınevi.

Maignan, I. (2001). Consumer's perceptions of corporate social responsibilities: A cross-cultural comparison. *Journal of Business Ethics*, 30, 57 - 72.

Maignan, I., Ferrell, O.C. ve Hult, G.T. (1999). Corporate citizenship: Cultural antecedents and business benefits. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 27(4), 455 - 469.

Martinez, P., Perez, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2013). Measuring corporate social responsibility in tourism: Development and validation of an efficient measurement scale in the hospitality industry. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30(4), 365 - 385.

Mercer, J.J. (2003). *Corporate social responsibility and its importance to consumers (Ph.D. Thesis)*, Claremont Graduate University, Claremont.

Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi: AMOS uygulamaları (1. Baskı)*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Mirze, S. K. (2016). *İşletme (4. Baskı)*. İstanbul: Literatür.

Özdemir, H.Ö. (2007). *Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algulamalarının örgütsel özdeşleşme, örgütsel bağlılık ve iş tatminine etkisi: Opet çalışanlarına yönelik uygulama (Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Parıltı, N. ve Aydınlan, B. (2011). İşletmecilik ile ilgili genel bilgiler. M. Mithat Üner (Ed.), *Genel işletmecilik (ss. 1 - 45)* (2. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Park, S. Y ve Levy, S. E. (2014). Corporate social responsibility: perspectives of hotel frontline employees. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 26(3), 332 - 348.

Perez, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2013). Customer personal features as determinants of the formation process of corporate social responsibility perceptions, *Psychology and Marketing*, 30(10), 903 - 917.

Perez, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2014). Customer CSR expectations in the banking industry, *International Journal of Bank Marketing*, 32(3), 223 - 244.

Perez, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2015). An integrative framework to understand how CSR affects customer loyalty through identification, emotions and satisfaction, *Journal of Business Ethics*, 129(3), 571 - 584.

Perez, A. ve Rodriguez del Bosque, I. (2017). Personal traits and customer responses to CSR perceptions in the banking sector, *International Journal of Bank Marketing*, 35(1), 128 - 146.

Perez, A., Garcia de los Salmones, M. M. ve Rodriguez del Bosque, I. (2013b). The effect of corporate associations on consumer behaviour, *European Journal of Marketing*, 47(1/2), 218 - 238.

Perez, A., Martinez, P. ve Rodriguez del Bosque, I. (2013a). The development of a stakeholder-based scale for measuring corporate social responsibility in the banking industry, *Service Business*, 7(3), 459 - 481.

Puci, J. ve Guxholli, S. (2018). Business internal auditing-an effective approach in developing sustainable management systems, *European Journal of Sustainable Development*, 7(2), 101 - 112.

Sayılğan, G. (2011). *İşletme finansmanı (5. Baskı)*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures, *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23 - 74.

- Song, H. J., Lee, H. M., Lee, C. K. ve Song, S. J. (2014). The role of CSR and responsible gambling in casino employees' organizational commitment, job satisfaction, and customer orientation, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 20(4), 455 - 471.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics (6. Baskı)*. Boston: Allyn & Bacon.
- Türker, D. (2009). Measuring corporate social responsibility: A scale development study, *Journal of Business Ethics*, 85(4), 411 - 427.
- Ülgen, H. ve Mirze, S.K. (2010). *İşletmelerde stratejik yönetim (5. Baskı)*. İstanbul: Beta.
- Walumbwa, F. O., Avolio, B.J., Gardner, W.L., Wernsing, T.S. ve Peterson, S.J. (2008). Authentic leadership: development and validation of a theory-based measure, *Journal of Management*, 34(1), 89 - 126.
- Weiss, J. W. (2009). *Business ethics: A stakeholder and issues management approach (5. Edition)*. ABD: South-Western Cengage Learning.
- Wong, C.A., Laschinger, H.K.S. ve Cummings, G.G. (2010). Authentic leadership and nurses' voice behaviour and perceptions of care quality, *Journal of Nursing Management*, 18(8), 889 - 900.

**Etik Liderliğin Duygusal Emek Üzerine Etkisi:
Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma**

Gökçen ŞENEL*

Enver AYDOĞAN**

Geliş Tarihi (Received): 22.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 21.06.2019

Öz

Bu çalışmada, etik liderlik davranışlarının sağlık çalışanlarının sergilediği duygusal emek ve boyutları üzerine etkisini araştırmak amaçlanmıştır. Çalışanların örgütlerde olumlu duygusal iklim oluşturabilmeleri için kendilerine ait rolleri yerine getirmeleri ve karşılıklı etkileşim içerisinde olmaları büyük önem taşımaktadır. Lider, bir yandan liderlik tarzlarını geliştirmek diğer yandan ise örgütsel çabaları ahlaki bir süzgeçten geçirerek doğru karar vermek durumundadır. Etik liderlerin, örgütsel amaçlara ulaşmak için çalışanların duygularını etkilemek ve yönetmek stratejisini uygulaması önemlidir. Bu amaçla etik liderliğin duygusal emek üzerine etkisine yönelik olarak yapılan literatür çalışması ışığında geliştirilen hipotezler bir alan araştırmasıyla test edilmiştir. Amasya ilinde gerçekleştirilen çalışmanın örneklemi, 343 sağlık çalışanından oluşmaktadır. Elde edilen bulgulara göre algılanan etik liderliğin duygusal emek ve boyutları üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Etik, Etik Liderlik, Duygu, Duygusal Emek

*Öğr.Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu, Sigortacılık Bölümü, Ankara, E-mail: gokcen.senel@hbv.gov.tr

**Prof.Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ankara, E-mail: enver.aydogan@hbv.gov.tr

Effect Of Ethics Leadership On Emotional Labor: A Research On Health Workers

Abstract

The aim is to investigate the effects of ethical leadership behaviors on emotional labor and dimensions of health workers in this study. It is significantly important that employees perform their role and interact between each other in order to create a positive emotional climate in the organizations. The leader is both to develop leadership styles and to make the right decision by conducting a moral filtering of organizational efforts. Within the study, it is handled that the effect of ethical leaders on emotional labor, which means the organization's strategy to influence and manage others' emotions in order to achieve their goals. With this aim, as a result of the study conducted to the literature on ethical leadership and the concept of emotional labor, the hypothesis are developed and tested with a field study. The sample of the study conducted in Amasya consists of 343 health workers. The findings show that, perceived ethical leadership has a significant effect on emotional labor and dimensions.

Keywords: Leadership, Ethics, Ethics Leadership, Emotion, Emotional Labor

Giriş

Etik kelimesi, Grek kökenli bir kelime olup “ethos” ve “mores” kelimelerinden türemiştir. Etik; doğru ve yanlış gibi kavramları inceleyerek hayatımızda doğruya nasıl ulaşacağımızı sorgulayan felsefenin alt disiplini olarak tanımlanmaktadır (Sabuncuoğlu, 2011, s. 67). Örgüt yönetiminde etik kavramının ön plana çıkması ve 21. yüzyılın başlarında buna şiddetle ihtiyaç duyulması, kendiliğinden gerçekleşen bir durum değildir. Yönetim alanındaki toplumsal değerlere aykırı davranış ve uygulamaların yaygınlaşması; yolsuzluk ve yozlaşmalarla doğrudan ilgili olarak her meslekte olduğu gibi yönetim kuram ve uygulamalarında da bir etik boyutun gerekliliğini tüm açıklığıyla hissettirmiştir (Kızıldağ & Sayılı, 2007, s. 232). Etik, bireyin sosyal yaşamında davranışlarını ve eylemlerini şekillendiren, bunları denetleyen ve toplumun bütününe içine alan, toplumda genel kabul gören tutum, norm ve değer yargıları olarak tanımlanabilir (Haban, 2018, s. 9). İnsan faktörünün vazgeçilmezi olan örgütler açısından yaşanan ahlaki ve etik sorunlar düşünüldüğünde de etik liderliğin örgütler için önemi anlaşılacaktır (Brown & Trevino, 2006, s. 596).

Diğer insanları etkileme yeteneği olan liderlik, önemli kişilik özellikleri ister. Bu özellikler, tüm zamanlarda geçerli olan etik değerlerle kuşatılmalıdır (Calabrese, 1988, s. 3). Tarihi süreçte etik değerler; birlikte yaşamanın, doğru işler yapmanın, kaliteli insan olmanın ve çevresindeki insanları etkilemenin en başarılı aracı olmuştur (Yılmaz, 2006: 28). Son yıllarda yönetim alanında yaşanan olumsuz olayların ve etik olmayan davranışların artması örgütlerde liderlik sorununu gündeme getirmiştir. Bir örgütün, etik kültürünün en belirleyici özelliği liderlik olduğu için, etiği örgütlerin gündemine taşıyacak olanlar da ancak liderlerdir (Trevino, Hartman & Brown, 2000, s. 135). Etik liderlikte; dürüstlük, güvenilirlik, adil olma ve nezaket gösterme kişilik özellikleri kapsamına girerken, astlarla iletişim kurma, ödüllendirme, cezalandırma, rol model olma gibi özellikler yönetsel beceriler olarak tanımlanmaktadır (Mayer, Kuenzi & Greenbaum, 2010, s. 8). Bir kişinin yalnızca ahlaki olarak üstün özelliklere sahip olması o kişinin etik bir lider olması için yeterli değildir, hem kişisel hemde yönetsel becerileri tam sağlamalıdır (van den Akker, Heres, Lasthuizen & Six, 2009, s. 103).

İşgörenlerin duygusal emek davranışı sergilemeleri, bir anlamda örgütün nihai amaçlarına ulaşmak için başkalarının duygularını etkilemek anlamına gelmektedir. Bireylerin müşteriler karşısında örgüt tarafından belirlenmiş olan birtakım davranış kurallarına uymak zorunda kalmaları yani duygusal emek sarf etmeleri gerekebilir. Duygusal emeğin, özellikle müşteriye yönelen etki ile şekillenen bu niteliğinde önemli olan bir başka unsur da sürecin örgüt yönetiminin isteği ve kontrolü altında gerçekleşiyor olmasıdır (Seçer, 2005, s. 827). Özellikle

1800'lü yılların sonu itibariyle sıklıkla çalışılan ve geniş bir kullanım alanına sahip olan duygu kavramı, farklı türde görüşlerin çalışma süreçleri üzerinden aksettirildiği bir olgudur. Günümüzde insanların duyguyu en yoğun hissettikleri yerlerden biri de örgütleridir. Örgüt içerisinde yöneticiler, takım arkadaşları ve müşteriler arasında farklı duygusal bağların olduğu bir gerçektir (Seçer, 2005, s. 821). Sağlık sektöründe olması gereken en önemli kriterlerden biri hizmet kalitesidir. Dolayısıyla duygular karşı tarafla etkileşimde son derece önemlidir ve işgörenlerden duygularını kullanmak suretiyle, karşı tarafın memnuniyetini arttırmaları beklenmektedir (Basım & Beğenirbaş, 2012, s. 77). Hastalar tarafından algılanan hizmet kalitesinin yüksek olması için, yönetim süreçlerinde duygulara özel bir önem gösterilmesi gereklidir. Bu anlamda duygusal emek kullanımı, hizmet kalitesini sağlamanın temel koşullarından biri olarak görülmekte (Seçer & Tınar, 2004, s. 272) ve duygusal emek davranış stratejilerine daha bir kontrolcü yaklaşılmaktadır. Özellikle hizmet süreçlerinde işgören-hasta etkileşimi çok yoğun yaşanmakta, örgütün işgörenlerden işlerine duygularını da dâhil etmeleri beklentisi artmakta ve hizmetle ilgili süreçlerde duygusal emeğin rolü ön plana çıkmaktadır (Özdemir, Yalçın & Akbıyık, 2013, s. 302).

Post Modern endüstri döneminde hizmet sektörünün genişlemesiyle birlikte, sektörde çoğu işin gerekliliği olarak ortaya çıkan müşteriyle doğrudan iletişim, çalışanların iş ortamında uygun duygular sergileyebilmek için duygularını yönetmeleri zorunluluğunu doğurmuştur. Örgütsel yaşamda gerçekleşen duygu yönetimi, özel yaşamda gerçekleşen duygu yönetiminden farklı olarak, örgütün müşterilerle ilişkisi, kurumsal verimliliği ve imajı için de önemli olmakta, örgütün yönetimi ve denetimi altında gerçekleştirilmektedir. Örgütün kontrolünde, bir ücret karşılığında, işgörenlerin karşı tarafı etkilemek amacıyla sergiledikleri ve çoğu zaman gerçek duygularıyla uyuşmayan duygu gösterimleri “duygusal emek” adı altında kavramsallaştırılmakta ve günümüzde emeğin yoğun biçimde tartışılan bir boyutunu oluşturmaktadır (Karaman, 2017, s. 31).

Günümüz çalışma hayatının yoğun temposu işgörenleri yorgun, stresli, mutsuz yapmakta iken bu koşullar altında işgörenden örgütteki görevini başarılı bir şekilde yapması istenmektedir. Aslında işgörenden istenen, örgütte çalışırken hissettiği olumsuz duyguları karşı tarafa yansıtmaması olabildiğince hissettiğinden tamamen farklı duygular sergilemesidir. Hayatın her döneminde ulaşılmak istenen hedefler için çaba sarf edilir. Bu çaba bazen fiziksel bazende zihinseldir. İnsan ise duygusal bir varlıktır, bu yüzden çoğu zaman duygu olarak verilen çaba daha kıymetlidir. Çalışma yaşamında duygulara olan ilgi son yıllarda hızlı bir şekilde artış göstermiş olup duyguların etkisini göstermediği bir çalışma yaşamı düşünülememektedir. Eğitim kurumları ve sağlık sektörü gibi duygusal emek ağırlıklı, yüz yüze

ilişkilerin ve etkileşimin daha fazla olduğu örgütlerde bu etki daha da yüksektir. Çalışma hayatında insanlar zamanının çoğunu örgütte geçirmekte ve duygusal bir bağ kurabilmektedir. İşgörenin performansı ve davranışları üzerinde hem liderlerinin sergilemiş olduğu davranışlar hem de işgörenin sergilemiş olduğu duygusal emek etkilidir. Bu sebeple, çalışma, etik liderliğin duygusal emek davranışına etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Etik Liderlik

Lider ve etik arasındaki ilişki çok eskiye dayanmaktadır. Etik liderlik genellikle normatif iş etiği açısından tanımlanmıştır (Brown, 2007, s. 141). Normatif etik, bireye hayatı sırasında rehber olur ve kullanması gereken normları sağlar, yaşamımızı nasıl sürdürmemiz gerektiğini bildiren ahlaki ilkeleri araştırır, adil bir toplumun hangi unsurları içermesi gerektiğini gözler önüne sererek, bir insanı ahlaken iyi olarak tanımlayan şeylerin neler olduğunu sorgular (Cevizci, 2008, s. 7). Etik liderlik “bireysel davranışlar ve bireyler arası ilişkiler yoluyla normatif açıdan uygun olan davranışların sergilenmesi, bu türlü davranışların karar alma ve iki yönlü iletişim süreçleriyle işgörenler tarafından da sergilenmesinin teşvik edilmesi” şeklinde tanımlanmıştır (Brown vd. 2005, s. 120). Brown ve arkadaşları (2005) etik liderliği Bandura’nın (1986) sosyal öğrenme kuramı doğrultusunda açıklamışlardır. Bu kuram, etik liderlerin izleyicileri üzerinde nasıl etki bıraktığını ve onları neden etkilediğini açıklamakta yol göstermektedir (Brown & Trevino, 2006, s. 597). Liderin gösterdiği davranışlar ve bu davranışların sonuçları ancak gözlemlenerek öğrenilebilir. Bu yaklaşıma uygun olarak liderler çalışanların gözünde birer rol model olabilir (Mayer vd., 2012).

Etik liderlik yaklaşımında, izleyici davranışlarının etkilenme süreci öğrenme sürecinin önemini vurgulamaktadır. Sosyal öğrenme süreci, örgüt içerisinde etik davranışın yaygınlaştırılması ve olumlu sosyal davranışların sergilenmesinde ayrı bir önem kazanmaktadır. Böylelikle işgören, örgüt içerisinde kabul gören etik değerleri sosyal öğrenme yolu ile benimsemektedir. Etik liderlik de izleyicilerin gözleme yolu ile dolaylı öğrenme sürecini kapsayan bir liderlik yaklaşımıdır. Lider, etik yönlendirmeler ile izleyicilere rehberlik yaparak, izleyicilerin kendi deneyimlerinden öğrenmelerini sağlamaktadır. Bu çerçevede lider, rol model olarak örgüt içerisinde etik değerlerin oluşmasına ve kabul görmesine öncülük etmektedir (Brown, 2007, s. 145). Etik liderler; işgörelere karşı şefkatli ve yardımsever davranışlar sergileyerek, adil bir çalışma ortamı oluşturarak, etik erdemini merkezi haline gelerek, izleyenler tarafından taklit edilmektedirler (Bandura, 1986, s. 207). Bu nedenle etik liderlik; kişisel davranış, tutum, söylemler ve kişilerarası ilişkiler aracılığı ile etik yönetim

uygulamalarının gösterilmesi, hayata geçirilmesi, işgörenler ile kurulan ikili ilişkilerle bu tür tutum ve davranışların teşvik edilmesi ve güçlendirilmesi olarak tanımlanmıştır (Brown vd. 2005, s. 120). Etik liderlik; işgörenlerin davranışlarını yönlendirmek için etik standartlar geliştiren, değerlerle etik standartları bütünleştiren ve bu etik standartları etkili şekilde uygulayan bir liderlik biçimidir (Connack & Johns, 1995, s. 2).

Trevino ve arkadaşları etik liderliğin doğasını açıklamak için iki boyutlu bir yaklaşım benimsemiştir. İlk boyutunda, liderin sahip olduğu özellikler, davranışlar ve karar verme süreci tanımlanmıştır. *Ahlaki insan* olarak adlandırılan ilk boyut; liderin bireye özgü karakteristik özellikleri, davranışları ve karar verme sürecinin bütünü ifade etmektedir. Etik bir lider ise öncelikle dürüstlük, adalet, doğruluk ve güvenilirlik özelliklerine sahip olan ahlaklı bir kişidir. Ahlaklı bir kişinin davranışı, söylediklerinin de bir aynasıdır. İnsanlar söylemlerden çok eylemlere inanırlar. Ahlaklı bir kişi daima doğru olanı yapar ve etrafındakilerin saygısını, itibarını ve güvenini de düşünür. Ahlaklı bir kişi son derece iyi bir dinleyicidir ve kişiliğinin ahlaki olup olmadığı tartışması söz konusu bile değildir. *Ahlaklı yönetici* olarak adlandırılan ikinci boyut, bireyin etik liderlik özelliklerini geliştirmek için gösterdiği liderlik davranışını ifade etmektedir. Bunlar; sergilediği davranışlarla örnek olmak, ödüllendirmek, bireyleri takdir etmek ve etik değerler aracılığıyla iletişim kurmaktır. Bu bağlamda, kişilik özelliklerinin açıkça ifade edilmesi ve davranışlar ile takipçilere gösterilmesi de gerekmektedir. Böylelikle onlar da bu özellikleri görüp öğrenebilir, kendileri de bunları edinebilirler. Sağlam bir ödül ve takdir etme sistemi de bu bireyleri doğru olanı yapmaya, etrafındakilere önem vermeye ve kişisel olarak ne denli ahlaklı olduklarını göstermeye motive edecektir. Benzer biçimde, etik değerlerin ve etik karar verme ilkelerinin de uygun iletişim aracılığı ile karar verme süreçlerine dahil edilmesi, etik liderliğin teşvik edilmesine yardımcı olacaktır (Trevino vd., 2000, ss. 129-135).

2. Duygusal Emek

Alan yazına ilk olarak Amerikalı Sosyolog Arlie Hochschild'in 1983 yılında "Yönetilen Kalp: İnsan Duygularının Ticarileştirilmesi" isimli kitabın yayınlanmasıyla giren "Duygusal Emek" kavramı, bu tarihten itibaren giderek artan bir ilgi görmüştür. Hochschild'in hostesler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, hizmet sektöründe fiziksel ve zihinsel emeğe ek olarak, duyguların da bir emek-gücü faktörü olduğu üzerinde durulmuş, duygusal emek toplumsal yapıda açık bir şekilde görülebilen yüz ifadeleri ve bedensel gösterimleri düzenleme şeklinde ifade edilmiştir (Hochschild, 1983, s.7).

Duygusal emek kavramı, konuya yapılan çalışmalarda benzer yaklaşımlar doğrultusunda tanımlanmıştır. Duygusal emeği, sosyal kimlik kuramı çerçevesinde inceleyen Ashforth ve Humphrey'e göre duygusal emek, uygun duyguyu sergileme eylemi olarak ifade edilmiştir (Ashforth & Humphrey, 1993, s. 89). Wharton (1999), duygusal emeği, işleri müşterilerle yakından etkileşim halinde olmayı gerektiren işgörenlerin örgüt tarafından kabul edilmiş duyguları gösterme çabası olarak tanımlamaktadır (s.160). Bir başka tanıma göre ise duygusal emek, "kişiler arası iş süreçlerinde, örgütün arzu ettiği duygusal davranışları yansıtmada gösterilen çaba, planlama ve kontrol" bütünüdür (Morris & Feldman, 1996, s. 987). Başbuğ ve arkadaşları (2010) da duygusal emeği en genel biçimde, "işgörenin işini yaparken duygularını düzenlemesi" olarak tanımlamışlardır.

Duygusal emek kişilerarası ilişkiler süresince örgüt yönetimi tarafından istenen duyguların gösterilmesidir (Morris & Feldman, 1996, s. 987). Bireyler duygusal gösterimlerini, çalışırken üstlendikleri rollerine özgü örgütsel beklentileri karşılamak için düzenlediklerinde, duygusal emek sergilemiş olurlar (Brotheridge & Lee, 2003, s. 365). İşörenlerin, müşteriler ya da çalışma arkadaşları gibi diğer insanların duygularını etkilemek için duygusal emek sergilemeleri sayesinde örgütsel hedeflere ulaşmak mümkün olduğundan (Diefendorf & Gosserand, 2003, s. 945), örgütler duygusal gösterimlerine ilişkin bazı beklentilere sahiptirler.

Alan yazın incelendiğinde araştırmacıların duygusal emeği farklı boyutlarda ele aldıkları görülmektedir. Hochschild (1983) tarafından yapılan çalışmada duygusal emek yüzeysel rol yapma ve derinlemesine rol yapma olarak ele alınırken, Ashforth ve Humphrey (1993) bu boyutlara samimi davranışları da eklemiştir. Basım ve Beğenirbaş'ın (2012) yapmış olduğu çalışma yaşamında duygusal emeğe yönelik bir ölçek uyarlama çalışmasında; yüzeysel rol yapma, derinlemesine rol yapma ve samimi duygular olmak üzere üç boyut belirlenmiştir.

2.1.Yüzeysel Rol Yapma

Yüzeysel rol yapma; gerçekte hissedilmeyen duyguların, duygusal davranış kurallarına uymak için, hissediliyormuş gibi yapılması ve duyguya uygun davranışların sergilenmesidir (Hochschild, 1979, s. 569). Yüzeysel rol yapma boyutunda işgörenin, işin gerektirdiği duygulardan farklı duygular hissederek istenilen davranışı içselleştirmeksizin göstermesi söz konusudur (Başbuğ vd., 2010, s. 257). Bu türden bir davranışta işgörenlerin sergiledikleri duygu gösterimleri, sözlü ve/veya sözsüz iletişim unsurlarını (yüz ifadeleri, mimik, duruş) barındırmaktadır (Özgen, 2010, s. 33). Bu boyutta, bireyler gerçek hislerini değiştirmedikleri halde, duygu gösterimlerini kontrol ederek beklentilere uyumlu hale getirmektedirler (Grandey,

2003, s. 87; Brotheridge & Grandey, 2002, s. 21). Brotheridge ve Lee'nin (2003) yapmış oldukları çalışmada, sahte duygularla sergilenen yüzeysel rol boyutunda müşteriler işgörenlerin duygularını kolaylıkla fark ettiklerinden tatmin olma duygusu daha azdır (s. 59).

2.2. Derinden Rol Yapma

Derinden rol yapma boyutu Kruml ve Geddes (2000) tarafından, duygusal emek olgusunun temeli olarak kabul edilmektedir (s. 12). Çünkü işgören bu davranış şeklinde duygusal olarak yoğun bir emek gücü harcamaktadır. Derinlemesine rol yapmada işgören, hissettiği duyguları gözden geçirip işin gereklilikleriyle uyumlaştırmaya çalışmaktadır. İşgören, mevcut duygularını gözden geçirme sonrasında, göstermekle yükümlü olduğu duyguları bizzat yaşayarak ve içselleştirerek duygu kontrolünde bulunmaktadır (Hochschild, 1983). Bu durum, işgörenin bir süre sonra işin gerektirdiği duygusal davranış kurallarını kendi doğal hisleriyle yüksek düzeyde çelişkiye düşmeksizin yansıtmalarını sağlayabilmektedir.

2.3. Samimi Duygular

Ashforth ve Humphrey (1993) tarafından geliştirilmiş olmakla birlikte sonrasında Diefendorff, Croyle ve Gosserland (2005) tarafından tartışılan bir boyuttur. Samimi duygular alt boyutu Basım ve Beğenirbaş (2012) tarafından Türkçeye de uyarlanan anket çalışmasında da üçüncü boyut olarak ele alınmış ve son zamanlardaki çalışmalarda da sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Yüzeysel rol yapma ve derinden rol yapma boyutlarında hislerin açıkça veya stratejik olarak manipüle edilmesine odaklanmış iken, doğal olarak hissedilen duygu kendiliğinden olan ve gerçek duygulara dayanmaktadır (Anderson, 2014, s. 22). Ashforth ve Humphrey (1993)'e göre, Hochschild, işgörenlerin kendiliğinden oluşan ya da doğal tecrübelerle göstermiş oldukları davranışları görmezden gelmektedir. Hochschild'e göre işgörenler, kendiliğinden oluşan duygular için fazladan bir çaba sarf etmektedir (Anderson, 2014, s. 21). Morris ve Feldman (1996)'da işgörenlerin örgütün istediği davranışları gösterebilirler bile bu davranışları örgütün istediği davranışlarla örtüştürmek için yine çaba göstermek zorunda olduklarını vurgulamıştır (s. 995). Ashforth ve Humphrey (1993) ve Diefendorff, Croyle ve Gosserand (2005) ise, işgörenlerin herhangi bir çaba göstermeden ve gerçekten hissettikleri belirli davranışları, sergileyebileceklerini ifade etmektedir.

3. Etik Liderliğin Duygusal Emek Üzerine Etkisi

İş dünyasının artan karmaşık yapısı, bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ve verimlilik artışı için işgörenler üzerinde yaratılan baskılar, işletmeleri belirli zorluklar ile yüz yüze bırakmıştır (Toor & Ofari, 2009). Son çeyrek yıl içerisinde yaşanan, WorldCom, Enron gibi etik skandallar ve etkileri pek çok zeminde gündemi meşgul etmektedir. Evrensel boyutta yaşanan bu krizler, liderlerin yönetsel kararlarda etik değerlerden saptıklarını; görevlerini yerine getirirken etik değerlerden uzaklaştıklarını ortaya koymaktadır (Palmer, 2009, s. 525). Liderlik çalışmalarında etik boyut ön plana çıkmış, etik liderlik kavramı alan yazında daha fazla ele alınır olmuştur. Brown vd. (2005) tarafından yapılan etik liderlik tanımı “eylemlerinde ve kişilerarası ilişkilerinde normatif uygunluk dâhilinde yönetim sergileyen; izleyicilere iki yönlü iletişim, pekiştirme ve karar almada ahlaki düşünce yapısını teşvik eden bir liderlik yaklaşımı” şeklindedir.

Yaşamın her döneminde hedeflere ulaşmak için belli bir emek verilir. Bu emek bazen bedensel bazen zihinseldir. İnsan ise duygusu olan bir varlıktır. Bu yüzden çoğu zaman duygu olarak verdiğimiz emekler daha kıymetlidir. Çalışma hayatı olan insanlar zamanının çoğunu iş yerinde geçirmekte ve çalışma hayatıyla duygusal bir bağ kurmaktadır. Yani çalışan iş yerinde duygusal bir emek harcamaktadır. Duygusal emek, işgörenlerin duygularını, çalışmakta olduğu örgütün isteklerine ve işin gerekliliklerine göre yönlendirerek yapmasıdır. Yani duygusal emek insanların duygularını yönetmeleri ve bu yönetim sonucunda gösterdikleri çabadır (Kafadar & Kaygın; 2017, s. 78). Özellikle insan unsurunun ön planda olduğu işlerde duyguların yoğunluğu daha da fazla hissedilmektedir. Eğitim kurumları ve sağlık sektörü gibi insan ağırlıklı ve yüz yüze ilişkilerin ve etkileşimin daha fazla olduğu örgütlerde bu beklentinin daha da üst seviyelerde olduğu bilinmektedir (Akçay & Çoruk, 2012).

Alan yazında duygusal emeğin sonuçlarının lider davranışları ile ilişkilendirildiğine yönelik çalışmalarla karşılaşmak mümkündür. Gardner, Fitcher ve Hunt (2009), yaptıkları çalışmada duygusal emeğin liderlerin özgünlüğüne etkisini incelemiştir. Araştırmada, algılanan ve lider tarafından hissedilen özgünlüğün yüzeysel rol yapma boyutu ile düşük, derinden rol yapma boyutu ile orta düzeyde ve samimi duyguların sergilenmesi ile yüksek düzeyde ilişkili olduğu yönünde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Humprey (2012) ise liderlerin işgörenlerle ilişkilerinde samimi ve derinden rol yapma davranışı sergilemelerinin, işgörenlerin güvenini arttıracakını söylemektedir. Her iki araştırmada da lider davranışlarının samimi duygulara yönelmesi yolunda sonuçlar elde ettiği söylenebilir (Keleş, 2014, s. 73).

Tang, Gu ve Cui (2017) çalışmalarında duygusal emek kavramının liderlik yönünü incelemişler ve duygusal emeğin hizmet odaklı işletmeler için önemini vurgulayarak, liderin duygusal emeğinin işgörenler tarafından algılanışı ve hizmet performansına yansımalarına bakmışlardır. Gardner vd. (2016), liderin duygusal emeği üzerinde çalışmış ve yüzeysel rol ve derinden rol yapma yanında üçüncü bir rol olarak “samimi duygusal rol” boyutunu ortaya koymuşlardır. Liderin içten davranışlarının işgörenlerin içten davranışlarını ve hizmet performansını olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır. Bunlara ek, liderin örgütsel uygulamalarının samimi duygularıyla tutarlı olması halinde beklenen örgütsel performansına yine olumlu katkı sunabileceğini savunmuşlardır.

Araştırmanın örneklem grubu olan sağlık sektöründe yapılan araştırmalar incelendiğinde, algılanan etik liderliğin, duygusal emek üzerindeki etkisinin yeterince araştırılmadığı görülmüştür. Alan yazın taraması sonucu elde edilen bulgulardan yola çıkarak, algılanan etik liderliğin duygusal emek üzerine etkisine yönelik aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotez₁: Algılanan etik liderliğin, duygusal emek üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Hipotez_{1a}: Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin yüzeysel rol yapma boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

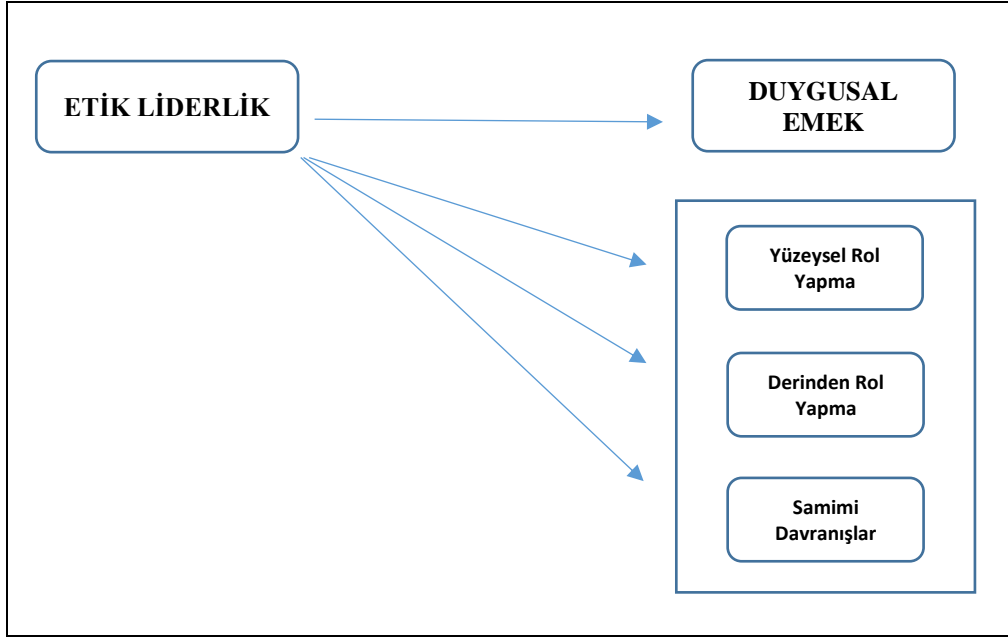
Hipotez_{1b}: Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin derinden rol yapma boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Hipotez_{1c}: Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin samimi duygular boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

4. Araştırmanın Yöntemi

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, algılanan etik liderliğin duygusal emek üzerine olan etkisini ortaya koymaktır. Çalışma, Amasya ilindeki sağlık kurumlarında hizmet gösteren sağlık çalışanlarının algıladığı etik liderliğin duygusal emek üzerine etkisi incelenme konusu yapılmıştır. Ayrıca, çalışmada etik liderliğin, duygusal emeğin ve alt boyutlarına yönelik etkilerini tespit etmek de ikincil amaçlar arasında yer almaktadır. Araştırma modeli aşağıdaki gibidir:

4.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Sağlık çalışanlarının, etik liderlik ve duygusal emekle ilgili oluşturulan ifadeler hakkında değerlendirme yapması istenilen bu araştırmada sektör, duygusal emeğin yoğun olarak kullanıldığı sağlık sektörü olarak sınırlandırılmıştır. Türkiye genelinde sağlık sektöründe faaliyet gösteren sağlık çalışanlarının tamamına ulaşmanın güç olması, çalışmanın zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle Amasya ilindeki sağlık kurumlarında uygulanması, araştırmanın temel kısıtını oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında ulaşılmak istenen doktor ve hemşirelerin yoğun bir iş temposunda çalışmaları nedeniyle, ankete zaman ayıramamaları ve buna bağlı olarak geri dönüş oranının düşük olması da bir diğer kısıtlılıktır.

4.3. Araştırma Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Amasya ilinde sağlık sektöründe faaliyet göstermekte olan Sabuncuoğlu Şerafettin Etiğim ve Araştırma Hastanesi ile Amasya Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi sağlık çalışanlarından oluşmaktadır (N=1480). Araştırmaya yönelik veriler Haziran- Eylül 2018 tarihleri arasında toplanmıştır. Veri toplama aşamasında evrenin tamamına ulaşılması hedeflenmiş olmasına rağmen, tam sayıda katılım sağlanamamış, eksik doldurulan anket formları analiz dışında bırakılmıştır. İstatistiki değerlendirmeye alınabilecek olan veri sayısı 323 olarak gerçekleşmiştir.

4.4. Veri Toplama Araçları

Araştırmada verileri toplamak için oluşturulan anket formu üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışanların demografik bilgilerine ilişkin sorular, ikinci bölümde algılanan etik liderlik, üçüncü bölümde ise duygusal emek ve boyutlarına ilişkin sorular yer almaktadır. Araştırma verileri için uygulanan anket, çalışanlara elden dağıtılıp yüz yüze yapılmıştır.

Etik Liderlik Ölçeği: Yöneticilerin etik liderlik özelliklerini ölçmek için Brown vd. (2005) tarafından geliştirilen, toplam 10 ifadeden oluşan etik liderlik ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçeye çevirisi, geçerliliği ve güvenilirliği Tuna, Bircan ve Yeşiltaş (2012) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğine ilişkin olarak Cronbach Alfa (α) katsayısı 0.92 şeklinde hesaplanmıştır. Soruların ölçülmesinde, (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılıyorum, (5) Kesinlikle Katılıyorum yargılarından oluşan 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

Duygusal Emek Ölçeği: İşgörenlerin duygusal emek davranışlarını ölçebilmek için, Kruml ve Geddes (2000) ile Grandey'in (2003) ölçeklerinden uyarlanarak Diefendorff vd. (2005) tarafından geliştirilen; Türkçe çevirisi Basım ve Beğenirbaş (2012) tarafından yapılan yüzeysel, derin ve samimi davranış boyutlarını içeren ve 13 ifadeden oluşan duygusal emek ölçeği kullanılmıştır.

Anket formu 7'si demografik bilgilere yönelik olmak üzere toplam 30 sorudan oluşmaktadır. Anket çalışması yüzyüze gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Güvenirlikleri İçin Cronbach's Alpha Katsayısı Bulguları

	Madde sayısı	α _
Yüzeysel rol	6	,926
Derinden rol	4	,849
Samimi duygular	3	,872
Duygusal emek ölçeği	13	,855
Etik liderlik ölçeği	10	,945

Ankette kullanılan ölçeklerin alt boyutlarıyla birlikte güvenilirlik analizi bulguları Tablo 1'de verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre ölçeklerin güvenilirlikleri “Geliştirilen ölçek/test yüksek güvenilirliğe sahiptir” olarak bulunmuştur.

5. Analiz ve Bulgular

5.1. Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmaya katılan işgörenler yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, görev, kıdem, hastanede çalışılan birim değişkenleri esas alınarak istatistiksel açıdan değerlendirilmiştir. Tablo 2, katılımcıların demografik değişkenlere göre dağılımını göstermektedir.

Tablo 2: Ankete Katılan Çalışanların Demografik Bilgilerinin Frekans Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	Yüzde	Görev	Sayı	Yüzde
Kadın	185	53,9	Doktor	40	11,7
Erkek	158	46,1	Hemşire-ebe	92	26,8
Medeni durum	Sayı	Yüzde	Memur	53	15,5
Evli	242	70,6	Şef	10	2,9
Bekar	101	29,4	Teknisyen	32	9,3
Yaş grupları	Sayı	Yüzde	Tekniker	40	11,7
18-25 yaş	46	13,4	Sekreter	20	5,8
26-35 yaş	104	30,3	Diğer	56	16,3
36-45 yaş	116	33,8	Birim	Sayı	Yüzde
46-55 yaş	69	20,1	Poliklinik/Klinik	139	40,5
56 yaş ve üstü	8	2,3	Laboratuvar	16	4,7
Kıdem	Sayı	Yüzde	İdari birim	94	27,4
1-5 yıl	74	21,6	Diğer	94	27,4
6-10 yıl	75	21,9	Eğitim	Sayı	Yüzde
11-15 yıl	62	18,1	İlköğretim	12	3,5
16-20 yıl	44	12,8	Lise	96	28,0
21-25 yıl	47	13,7	Lisans	206	60,1
26 yıl ve üstü	41	12,0	Lisansüstü	29	8,5
Toplam	343	100,0	Toplam	343	100,0

Tablo 2’de görüldüğü üzere, işgörenlerin %33,8’i 36-45 yaş aralığında, %53,9’u kadın, %60,1’i lisans mezunudur. Katılımcıların %21,9’u kurumda 6-10 yıl arası bir tecrübeye sahiptir. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunu hemşireler oluşturmaktadır.

5.2. Anketlerin Geçerlilik Testi

Duyusal Emek ölçeği maddelerinin ve Etik Liderlik ölçeği maddelerinin geçerlilik testi Doğrulayıcı Faktör Analizi ile yapılmıştır.

Yüzeysel rol boyutu maddelerinin, duygusal emek ölçeğinin yüzeysel rol yapma boyutu üzerindeki etkileri Tablo 3’de verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre maddelerin hepsinin de yüzeysel rol yapma boyutu üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Standart etki katsayılarına göre en yüksek etki “de5- Mesleğimin gerektirdiği duyguları sergileyebilmek için sanki bir maske takarım” maddesine, en düşük etki “de1- Hastalarla uygun şekilde ilgilenebilmek için rol yaparım” maddesine ait olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Yüzeysel Rol Boyutu Maddelerinin Boyut Üzerindeki Etkileri

YROL	Birinci düzey DFA				İkinci düzey DFA				P
	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	
de1	1	0,739			1	0,85			
de2	1,021	0,849	0,052	19,5	0,933	0,89	0,045	20,686	***
de3	0,891	0,752	0,065	13,748	0,768	0,744	0,049	15,838	***
de4	1,03	0,840	0,067	15,477	0,864	0,815	0,049	17,566	***
de5	1,111	0,890	0,07	15,872	0,843	0,776	0,05	16,792	***
de6	0,994	0,791	0,06	16,463	0,846	0,773	0,051	16,747	***

Derinden rol boyutu maddelerinin, duygusal emek ölçeğinin derinden rol boyutu üzerindeki etkileri Tablo 4’de verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre maddelerin hepsinin de derinden rol yapma boyutu üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Standart etki katsayılarına göre en yüksek etki “de8- Göstermem gereken duyguları gerçekte de hissetmek için çaba harcarım” maddesine, en düşük etki “de7- Hastalarla ilgilenirken göstermek zorunda olduğum duyguları gerçekten yaşamaya çalışırım” maddesine ait olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Derinden Rol Boyutu Maddelerinin Boyut Üzerindeki Etkileri

DROL	Birinci düzey DFA				İkinci düzey DFA				P
	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	
de7	1	0,684			1	0,565			
de8	1,097	0,861	0,085	12,867	1,213	0,787	0,103	11,78	***
de9	1,037	0,788	0,084	12,296	1,401	0,877	0,133	10,532	***
de10	0,888	0,704	0,08	11,117	1,216	0,798	0,118	10,281	***

Samimi duygular boyutu maddelerinin duygusal emek ölçeğinin samimi duygular boyutu üzerindeki etkileri Tablo 5’de verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre maddelerin hepsinin de samimi duygular boyutu üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Standart etki katsayılarına göre en yüksek etki “de12- Hastalara gösterdiğim

duygular kendiliğinden ortaya çıkar” maddesine, en düşük etki “de11- Hastalara gösterdiğim duygular samimidir” maddesine ait olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Samimi Duygular Boyutu Maddelerinin Boyut Üzerindeki Etkileri

DDUY	Birinci düzey DFA				İkinci düzey DFA				P
	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	
de11	1	0,710			1	0,708			
de12	1,255	0,917	0,082	15,331	1,242	0,916	0,082	15,195	***
de13	1,258	0,886	0,083	15,219	1,256	0,882	0,083	15,18	***

Etik liderlik ölçeği maddelerinin ölçek üzerindeki etkileri Tablo 6’da verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre maddelerin hepsinin de ölçek üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Standart etki katsayılarına göre en yüksek etki “et4- Bu kurumda yöneticiler, işgörenlerin fikirleriyle yakından ilgilendirirler” maddesine, en düşük etki “et2- Bu kurumda yöneticiler, etik standartları ihlalden işgörelere yaptırım uygularlar” maddesine ait olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Etik Liderlik Ölçeği Maddelerinin Ölçek Üzerindeki Etkileri

E_LDR	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik değer	P
et1	1	0,854			
et2	0,613	0,558	0,055	11,167	***
et3	0,643	0,651	0,047	13,581	***
et4	0,978	0,888	0,044	22,237	***
et5	0,921	0,832	0,047	19,707	***
et6	0,847	0,811	0,045	18,843	***
et7	0,874	0,83	0,045	19,569	***
et8	0,862	0,846	0,043	20,241	***
et9	0,864	0,83	0,044	19,62	***
et10	0,907	0,84	0,045	20,029	***

5.3. Korelasyon Analizi

Duygusal emek ölçeği boyutlarının birinci düzey faktör analizine göre kendi aralarındaki korelasyon katsayıları Tablo 7’de verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre tüm ikili korelasyon katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. En yüksek ilişki derinden rol boyutu ile samimi duygular boyutu arasında, en düşük ilişki ise yüzeysel rol ile samimi duygular boyutu arasında ortaya çıkmıştır. Ayrıca yüzeysel rol ile samimi duygular arasında negatif korelasyon olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Duygusal Emek Ölçeği Boyutlarının Kendi Aralarındaki Korelasyonları

	YROL	DROL	SDUY
YROL	1	0,345	-0,118
DROL	0,345	1	0,401
DDUY	-0,118	0,401	1

5.4. Regrasyon Analizi

Açıklayıcı değişken (bağımsız değişken) etik liderlik, açıklanan değişken (bağımlı değişken) duygusal emek alınarak oluşturulan doğrusal regresyon modeli Tablo 8’de verilmiştir. Yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca modelin belirleme katsayısı (düzeltilmiş) 0,113 olarak hesaplanmıştır. Buna göre duygusal emek değişkenindeki değişkenliğin %11,3’ü doğrusal regresyon modeli aracılığıyla etik liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Regresyon modelinin katsayılarının anlamlılığı için yapılan student-t testine göre her iki katsayı da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgulara göre duygusal emek DEMK ve etik liderlik ETLD olmak üzere regresyon doğrusunun tahmini olarak elde edilir. Standart regresyon katsayısına göre etik liderlik değişkenindeki 1 birim artışın duygusal emek değişkeninde 0,341 birim artışa neden olması beklenir.

$$DEMK = 2,280 + 0,245 \times ETLD$$

Tablo 8: Algılanan Etik Liderliğin Duygusal Emek Üzerindeki Etkisi İçin Doğrusal Regresyon Bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	2,280		18,808	0,000
Etik Liderlik	0,245	0,341	6,690	0,000
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
,341	0,116	0,113	44,752	,000

Tablo 9: Algılanan Etik Liderlik Ve Duygusal Emek İlişisine Yönelik Hipotez Sonuçları

Hipotez		Sonuç
Hipotez ₁	Algılanan etik liderliğin, duygusal emek üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL

Açıklayıcı değişken (bağımsız değişken) etik liderlik, açıklanan değişken (bağımlı değişken) yüzeysel rol yapma boyutu alınarak oluşturulan doğrusal regresyon modeli Tablo 10’da verilmiştir. Yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca modelin belirleme katsayısı (düzeltilmiş) 0,051 olarak hesaplanmıştır. Buna göre yüzeysel rol değişkenindeki değişkenliğin %5,1’i doğrusal regresyon modeli aracılığıyla etik

liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Regresyon modelinin katsayılarının anlamlılığı için yapılan student-t testine göre her iki katsayı da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgulara göre yüzeysel rol YROL ve etik liderlik ETLD olmak üzere regresyon doğrusunun tahmini olarak elde edilir. Standart regresyon katsayısına göre etik liderlik değişkenindeki 1 birim artışın yüzeysel rol değişkeninde 0,233 birim artışa neden olması beklenir.

$$YROL = 1,634 + 0,257 \times ETLD$$

Tablo 10: Etik Liderliğin Yüzeysel Rol Üzerindeki Etkisi İçin Doğrusal Regresyon Bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	1,634		8,507	0,000
Etik Liderlik	0,257	0,233	4,418	0,000
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
,233	0,054	0,051	19,516	,000

Tablo 11: Algılanan Etik Liderlik Ve Yüzeysel Rol Yapma Boyutuna Yönelik Hipotez Sonuçları

Hipotez		Sonuç
Hipotez _{1a}	Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin yüzeysel rol yapma boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL

Açıklayıcı değişken (bağımsız değişken) etik liderlik, açıklanan değişken (bağımlı değişken) derinden rol yapma boyutu alınarak oluşturulan doğrusal regresyon modelinin Tablo 12’de verilmiştir. Yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca modelin belirleme katsayısı (düzeltilmiş) 0,09 olarak hesaplanmıştır. Buna göre derinden rol değişkenindeki değişkenliğin %9’u doğrusal regresyon modeli aracılığıyla etik liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Regresyon modelinin katsayılarının anlamlılığı için yapılan student-t testine göre her iki katsayı da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgulara göre yüzeysel rol DROL ve etik liderlik ETLD olmak üzere regresyon doğrusunun tahmini olarak elde edilir. Standart regresyon katsayısına göre etik liderlik değişkenindeki 1 birim artışın derinden rol değişkeninde 0,305 birim artışa neden olması beklenir.

$$DROL = 2,353 + 0,301 \times ETL D$$

Tablo 12: Algılanan Etik Liderliğin Derinden Rol Üzerindeki Etkisi İçin Doğrusal Regresyon Bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	2,353		13,980	0,000
Etik Liderlik	0,301	0,305	5,917	0,000
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
,305	0,093	0,090	35,005	,000

Tablo 13: Algılanan Etik Liderlik Ve Derinden Rol Yapma Boyutuna Yönelik Hipotez Sonuçları

Hipotez		Sonuç
Hipotez _{1b}	Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin derinden rol yapma boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL

Açıklayıcı değişken (bağımsız değişken) etik liderlik, açıklanan değişken (bağımlı değişken) samimi duygular alınarak oluşturulan doğrusal regresyon modelinin Tablo 14’de verilmiştir. Yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca modelin belirleme katsayısı (düzeltilmiş) 0,026 olarak hesaplanmıştır. Buna göre samimi duygular değişkenindeki değişkenliğin %2,6’sı doğrusal regresyon modeli aracılığıyla etik liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Regresyon modelinin katsayılarının anlamlılığı için yapılan student-t testine göre her iki katsayı da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgulara göre doğal duygular DDUY ve etik liderlik ETL D olmak üzere regresyon doğrusunun tahmini olarak elde edilir. Standart regresyon katsayısına göre etik liderlik değişkenindeki 1 birim artışın samimi duygular değişkeninde 0,170 birim artışa neden olması beklenir.

$$DDUY = 3,475 + 0,147 \times ETL D$$

Tablo 14: Algılanan Etik Liderliğin Samimi Duygular Üzerindeki Etkisi İçin Doğrusal Regresyon Bulguları

	Regresyon katsayıları	Standard regresyon katsayıları	t	p
Sabit	3,475		22,711	0,000
Etik Liderlik	0,147	0,170	3,186	0,002
R	R kare	Düzeltilmiş R kare	F	p
,170	0,029	0,026	10,149	,002

Tablo 15: Algılanan Etik Liderlik ve Samimi Duygular Boyutuna Yönelik Hipotez Sonuçları

Hipotez		Sonuç
Hipotez _{1c}	Algılanan etik liderliğin, duygusal emeğin samimi duygular boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	KABUL

SONUÇ

Amasya ili sağlık sektöründe çalışan 343 sağlık çalışanını içeren araştırmada yapılan Pearson korelasyon analizi sonucunda algılanan etik liderlik ve duygusal emek arasında pozitif yönde anlamlı bir etki olduğu görülmüştür. Bu sonuç literatürdeki çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Gardner vd., 2009; Humprey, 2012; Kafadar ve Kaygın, 2017; Çetin, 2018). Çalışmanın ampirik kısmı için öncelikle Faktör ve Güvenilirlik Analizi uygulanmıştır. Doğrulamalı Faktör Analizi sonucunda, faktör yükü 0,500'ün altında olan ifadeye rastlanmamıştır. Duygusal emek değişkeni 3 alt boyut altında yoğunlaşmıştır. Bu boyutlar Yüzeysel Rol Yapma, Derinden Rol Yapma ve Samimi duygular olarak isimlendirilmiştir. Çalışmada, Yüzeysel Davranış boyutu için 5; Derinlemesine davranış boyutu için 4; Samimi duygular boyutu için 3; Algılanan etik liderlik için 10 ifade ile güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Demografik ve sosyo-ekonomik veriler değerlendirildikten sonra SPSS 18 Modeli kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

Yapılan Pearson korelasyon analizine göre etik liderliğin duygusal emekle pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Buna göre duygusal emek değişkenindeki değişkenliğin %11,3'ü doğrusal regresyon modeli aracılığıyla algılanan etik liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Algılanan etik liderlikteki bir birim artış duygusal emek değişkenini 0,341 birim arttıracaktır. Buna ek olarak etik liderliğin duygusal emeğin alt boyutu olan yüzeysel rol yapma boyutu ile model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Etik liderliğin yüzeysel rol yapma boyutu üzerindeki etkisi 0,051 olarak çıkmıştır. Algılanan etik liderlikteki bir birim artış duygusal emek değişkenini 0,233 birim arttıracaktır. Yüzeysel rol yapma boyutunda işgören örgütün istediği davranışları karşı tarafa sunmak için duygusal emek harcamaktadır. İşgören yüzeysel rol yaparken ona etkileyen birçok neden olabilir bunlardan biri de etik liderliktir. Algılanan etik liderlik, duygusal emeğin derinden rol yapma boyutunu yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Etik liderliğin derinden rol yapma davranışı üzerindeki etkisi 0,090 olarak çıkmıştır. Algılanan etik liderlikteki bir birim artış derinden rol yapma değişkenini 0,305 birim arttıracaktır. Derin davranışta bulunan işgören, duygularını işin gerektirdiği şekilde hissedebilmek için çaba harcamaktadır. Algılanan etik

liderlik, duygusal emeğin samimi duygular boyutunu yapılan ANOVA testine göre model istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Samimi duygular değişkenindeki değişkenliğin %2,6'sı doğrusal regresyon modeli aracılığıyla etik liderlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Algılanan etik liderlik bir birim arttığında işgörenlerin samimi duygular sergileme düzeyi 0,170 artmaktadır. Örgütte bir hizmet verirken işgörenlerin sergilemiş oldukları davranışları gerçekten hissederek sergiledikleri davranışlardır.

Yapılan araştırmanın Amasya ili ile sınırlı kalması nedeniyle elde edilen sonuçların genellenbilmesi için, benzer çalışmaların farklı şehirlerde ve farklı kurumlarda da yapılması gerekmektedir. Bu sayede çalışmanın geçerlilik ve güvenilirliği daha doğru bir şekilde ortaya çıkabilir. Araştırmayı devlet ve özel hastaneler karşılaştırması ile yapılması etik liderliğin sınırların belirlenmesi açısından önemli olacaktır. Kamuya ait sağlık kurumlarında ve özel sağlık kurumlarında yapılması aralarındaki duygusal emek ve algılanan etik liderlik boyutlarının araştırılması açısından önemli bulgular sağlayacaktır. Etik liderliğin etkileri konusunda büyük ölçekli araştırmalar sağlık hizmetleri yönetimi konusunda önemli adım olabilir. Literatürde etik liderlik ve duygusal emek konularında yapılan ampirik çalışmalar oldukça yetersiz sayıdadır. Bu nedenle bu çalışmanın gelecekte bu konuyla ilgili çalışma yapacak olan araştırmacılara yardımcı olacağına inanılmaktadır. Bu kapsamda gelecekte yapılacak çalışmalarda daha geniş bir örnekleme kapsayacak şekilde farklı sektörlerde ve şehirlerde yapılmasının literatürü zenginleştireceği düşünülmektedir. Ayrıca etik liderlik ve duygusal emeğin farklı bağımlı değişkenler (Örneğin; iş performansı, iş tatmini, tükenmişlik, örgütsel bağlılık vb.) ile ilişkisinin incelenebileceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

Akçay, C. ve Çoruk, A. (2012). Çalışma yaşamında duygular ve yönetimi: Kavramsal bir inceleme. *Eğitimde Politika Analizi Dergisi*, 1 (1), 3-25.

Anderson, L. B. (2014). “There goes another little chip of your heart”: Exploring the intersections of communication, emotional Labor, and age. Doctoral Dissertation. Purdue University. West Lafayette, Indiana.

Ashforth, B. E. and Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: The Influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1). 88-115.

Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action*. Englewood Cliff- NJ: Prentice-Hall.

Basım, H. N., ve Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma yaşamında duygusal emek: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1). 77-90.

Başbuğ, G., Ballı, E. ve Oktuğ, Z. (2010). Duygusal emeğin iş memnuniyetine etkisi: Çağrı merkezi çalışanlarına yönelik bir çalışma”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 58. 253-274.

Brotheridge, C. and Grandey, A. (2002), Emotional labor and burnout: Comparing two perspectives of people work. *Journal of Vocational Behavior*. 60. 17-39.

Brotheridge, C. and Lee, R. (2003). Development and validation of the emotional labour scale. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 76. 365-379.

Brown, M.E. (2007), Misconceptions of ethical leadership: How to avoid potential pitfalls. *Organizational Dynamics*. 36(2). 140-155.

Brown, M.E. and Trevino, L.K. (2006). Ethical leadership: A review and future directions. *The leadership quarterly*. 17(6). 595-616.

Brown, M.E., Trevino, L.K., and Harrison, D.A. (2005), Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 97. 117- 134.

Calabrese, R.L. (1988.). Ethical leadership: A prerequisite for effective schools. *NASSP Bulletin*, 7(512). 1-4.

Cevizci, A. (2008). *Etiğe giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Connock, S. and Johns, T. (1995). *Ethical leadership*. London: Institute of Personnel and Development.

Diefendorff J.M., Croyle M.H. and Gosserand R.H. (2005). The dimensionality and antecedents of emotional labor strategies. *Journal Of Vocational Behavior*. 66(2). 339– 357.

Diefendorff, J.M. and Gosserand, R.H. (2003). Understanding the emotional labor process: A control theory perspective”. *Journal of Organizational Behavior*. 24(8). 945-959.

Gardner, W.L., Fitcher, D., and Hunt, J.G. (J). (2009). Emotional labor and leadership: A threat to authenticity?. *The Leadership Quarterly*. 20. 466-482.

Grandey, A.A. (2003). “When the show must go on”: Surface acting and deep acting as determinants of emotional exhaustion and peer-rated service delivery. *Academy of Management Journal*. 46(1). 86-96.

Haban, M.M. (2018). *Ortaöğretim kurum yöneticilerinin etik liderlik davranışlarına ilişkin bir karma yöntem çalışması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. T.C. Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı. Gaziantep.

Hochschild, A R. (1983). *The managed heart: Commercialism of human feeling*. Berkeley: Los Angeles University of California Press.

Hochschild, A.R. (1979). Emotion work, feeling rules and social structure. *American Journal of Sociology*. 85(3). 551-575.

Humprey, R.H (2012). How do leaders use emotional labor?. *Journal of Organizational Behavior*. 33. 740-744.

Kafadar B.S. ve Kaygın, E., (2017). Liderlik ve duygusal emek ilişkisi: Kafkas Üniversitesi örneği. *Çukurova Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*. 21(2). 77-96.

Karaman, N. (2017). Çalışma yaşamında duygusal emek. *İş ve Hayat Dergisi*. 3(1), 30-56.

Keleş, Y. (2014). *Örgütsel adaletin duygusal emek üzerindeki etkisi: Antalya'daki beş yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara.

Kızıldağ, D. ve Sayılı, H. (2007). Yönetmel etik ve yönetmel etiğın oluşmasında insan kaynakları yönetiminin rolünü belirlemeye yönelik bir analiz. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(9). 231-251.

Kruml, S.M. and Geddes, D. (2000). Exploring the dimensions of emotional labor the heart of hochschild's work. *Management Communication Quarterly*. 14(1). 8-49.

Mayer, D.M., Aquino, K., Greenbaum, R.L. and Kuenzi, M. (2012). Who displays ethical leadership, and why does it matter? An examination of antecedents and consequences of ethical leadership. *Academy of Management Journal*. 55(1). 151-171.

Mayer, D.M., Kuenzi, M. and Greenbaum, R.L. (2010). Examining the link between ethical leadership and employee misconduct: The mediating role of ethical climate. *Journal of Business Ethics*. 95. 7-16.

Morris, J.A. and Feldman, D.C. (1996). The dimensions, antecedents and consequences of emotional labor. *Academy of Management Review*. 21(4). 906-1010.

Özdemir, G., Yalçın, M. ve Akbıyık, M. (2013). Hizmet sektöründe duygusal emek davranışlarının müşteri ilişkileri üzerindeki etkisi: Boyner örneği. *e-Journal of New World Sciences Academy*. 8(3). 301-320.

Özgen, I. (2010). *Turizm işletmelerinde duygusal emek*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Palmer, D.E. (2009). Business leadership: Three levels of ethical analysis. *Journal of Business Ethics*. 88. 525- 536.

Sabuncuoğlu, Z. (2011). *İşletme Etiği* (1. Baskı). İstanbul: Beta Basım.

Seçer, Ş. ve Tinar, M. Y. (2004). *İş yerinde tükenmişlik kaynağı olarak duygusal emek: hemşireler üzerinde yapılan bir araştırma*. 9. Ulusal Ergonomi Kongresi Bildiriler Kitabı. 814-830.

Seçer, Ş., (2005). Çalışma yaşamında duygular ve duygusal emek: sosyoloji, psikoloji ve örgüt teorisi açısından bir değerlendirme. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 50. 813-834.

Tang, X.-L., Gu, Y.-K. and Cui, L. (2017). Influence of leader and employee emotional labor on service performance: A hierarchical linear modeling approach. *Social Behavior And Personality: An International Journal*. 45(8). 1233-1244.

Toor, S. T. and Ofori, G. (2009). Ethical leadership: Examining the relationships with full range leadership model, employee outcomes, and organizational culture. *Journal of Business Ethics*. 90(4). 533.

Trevino, L. K., Hartman, L. P., & Brown, M. (2000). Moral person and moral manager: How executives develop a reputation for ethical leadership. *California Management Review*. 42(4). 128-142.

Tuna, M., Bircan, H., ve Yeşiltaş, M. (2012). Etik liderlik ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Antalya örneği.” *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*. 26 (2). 143-156.

Van den Akker, L., Heres, L., Lasthuizen, K. And Six, F. (2009). Ethical leadership and trust: It’s all about meeting expectations. *International Journal of Leadership Studies*. 5(2). 102-122.

Wharton, A. S. (1999). The psychological consequences of emotional labour. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*. 561. 158–176.

Yılmaz, E. (2006). *Okullardaki örgütsel güven düzeyinin okul yöneticilerinin etik liderlik özellikleri ve bazı değişkenler açısından incelenmesi*. Doktora Tezi, (189460). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

OECD Ülkeleri İçin Refah Ölçümü: Gri İlişkisel Analiz Uygulaması

Hasan TÜRE*

Geliş Tarihi (Received): 21.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.07.2019

Öz

Son yıllarda refah değerlendirmesine olan ilginin artması, bölgesel ve ulusal düzeyde refahın ölçülmesinde çok çeşitli istatistiksel ve optimizasyon tekniklerinin kullanılmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, gri ilişkisel analizini (GİA) entropy formülü ile birleştiren metodolojik bir yaklaşım kullanılarak, 34 OECD ülkesinin refah düzeyi skorlarının hesaplanması amaçlanmıştır. Refah ölçümü OECD'nin iki boyutlu çerçevesi göz önüne alınarak incelenmiştir. Bu boyutlardan ilki olan yaşam kalitesi boyutu sağlık durumu, iş - yaşam dengesi, eğitim - beceriler, sosyal bağlantılar, sivil katılım - yönetim, çevresel kalite, kişisel güvenlik, öznel refah gibi göstergeleri ile incelenmektedir. Diğer boyut olan fiziki durum ise gelir - servet, iş - kazanç ve barınma göstergelerini kapsamaktadır. OECD Bölgesel Refah Veri tabanından toplanan, yaşam kalitesi ve fiziki duruma ilişkin göstergeler 15 yıllık dönem (2000-2014) içerisindeki en güncel verilerden oluşmaktadır. Sonuç olarak, İzlanda, Avustralya, Norveç ve İsviçre'nin en yüksek refah seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir. Sıralamanın diğer ucunda yer alan Macaristan, Yunanistan, Türkiye ve Meksika'nın ise nispeten daha düşük refah seviyesine sahip oldukları gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Refah seviyesi, entropy, OECD, çok amaçlı karar verme, gri ilişkisel analiz

---

* Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Ekonometri Bölümü, hasan.ture@hbv.edu.tr

Measuring Wellbeing in OECD: An Application of Grey Relational Analysis

Abstract

There has been growing interest in the assessment of well-being in recent years and a wide range of statistical and optimization techniques have been used to measure well-being at regional and national level. This paper aims at computing the well-being scores of 34 OECD countries, using a methodological approach that combines grey relational analysis (GRA) with entropy formula. The measurement of well-being process was examined by considering the two-dimensional framework of the OECD. The dimension of quality of life is examined by the indicators such as health status, work – life balance, education – skills, social connections, civic engagement – governance, environmental quality, personal security, subjective well-being. And the dimension of material living and conditions covers income – wealth, jobs – earnings and housing indicators. The data were collected from the OECD Regional Well-Being Database. The data used in this study refer to last available year in 15-year period (2000–2014), belonging to various quality of life and material conditions. Consequently, it was revealed that Iceland, Australia, Norway and Switzerland have achieved the highest level of well-being. At the other end of ranking, Hungary, Greece, Turkey, and Mexico have been observed to have relatively lower well-being level.

Keywords: *Well-being, entropy, OECD, multi-objective optimization, grey relational analysis*

Giriş

Sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturan refahın toplumun geneline adil bir şekilde yayılmaması ülkelerin sosyal dokularına büyük zararlar vermektedir. Refah seviyesindeki dengesizlikler sonucu meydana gelen bu durum, uzun yıllardır iktisatçılar ve politika yapımcılar arasında tartışma konusu olmuştur. Bu durum ise refah seviyesinin ölçülmesinde birçok gösterge belirlenmesini, yöntem uygulanmasını ve indeks geliştirilmesini sağlayarak farklı ölçeklerdeki karar birimlerinin (ülke, şehir, bölge, vb.) değerlendirilmesine olanak tanımıştır.

Refah seviyesinin ölçülmesi amacıyla 1960'larda tek başına gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH) bir gösterge olarak kullanılmaktayken (Pukeliene ve Starkauskiene 2011) günümüzde birçok araştırmacı (Osberg ve Sharpe, 2002; Nordhaus and Tobin 1972; Khan 1991; Stewart 2005; Stiglitz vd. 2009; Costanza vd. 2009, Ivaldi vd. 2016, Balazentis vd. 2011, Fleurbaey, 2009; Ginevičius, Podvezko, 2009; Boarini et al. 2014; OECD 2015) refah seviyesinin ölçümü için sadece kişi başına GSYİH'nin kullanılmasının yetersiz olacağı görüşünü paylaşmaktadır. Bu düşünceye paralel olarak Sen (1985)'de ise refahın; sağlık, eğitim, çevresel kalite vb. gibi birçok faktörlere bağlı olduğu ve bu faktörlerin GSYİH ile ölçülemediği vurgulanmıştır.

Cloninger (2004)'de, mutlu bir yaşam için biyolojik, psikolojik, sosyal ve manevi süreçlerin birbirleriyle uyum içerisinde olması gerektiği vurgulanmakta iken önceki birçok çalışmada bu süreçlerin birbirlerinden ayrı bir şekilde ele alındığı aktarılmaktadır. Son yıllarda yapılan birçok çalışma incelendiğinde, refah seviyesinin ölçümünde etkili olan göstergelerin birlikte ele alındığı gözlenmektedir. Bu çalışmalardan, Durand (2015)'de refah düzeyinin ölçümü için kullanılan mevcut göstergelerin geliştirilmesi ve yenilerinin önerilmesi adına istatistiksel bir çerçeve oluşturularak, OECD refah düzeyi (well-being) ve OECD daha iyi yaşam (Better Life Initiative) göstergelerine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme sunulmuştur.

Osberg ve Sharpe (2002)'de, 1980-1999 dönem aralığında bazı OECD ülkeleri (ABD, B.K., Kanada, Avustralya, Norveç ve İsveç) için ekonomik refah seviyesi indeksi geliştirmiş ve refaftaki büyümenin kişi başına GSYİH'daki büyümeden daha düşük düzeyde (farklı ülkelerde farklı düzeylerde) bulunduğu ortaya konulmuştur.

Yukarıda refah seviyesinin ölçülmesine ilişkin yapılmış olan çalışmalarda, kompozit indeksler, çok değişkenli istatistiksel yöntemler (faktör analizi, temel bileşenler analizi), optimizasyon teknikleri (çok kriterli karar verme analizi, veri zarflama analizi) gibi tekniklerin sıklıkla kullanıldığı görülmekle birlikte farklı birçok yöntemin tercih edildiği de bilinmektedir. Örneğin, Mazziotta ve Pareto (2019)'da, Temel Bileşenler Analizi (TBA) kullanılarak İtalya'nın bölgelerine ilişkin refah düzeyi karşılaştırılması yapılmıştır. Gerçek verilerin kullanıldığı bu çalışmada, TBA'nın bir indeks oluşturma yöntemi olarak doğru ve yanlış kullanılmasına değinilmiştir. Pinar (2018)'de Avrupa ülkeleri genelleştirilmiş ortalama toplama yöntemi ile refah seviyelerine göre sıralanmıştır. Ivaldi vd. (2016) çalışmasında ise faktör analizi kullanılarak Avrupa Birliği ülkelerinin refah düzeyini değerlendirilmiştir. Sonuç olarak kültürel, ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri ortaya koymayı amaçlayan kompozit bir indeks elde edilmiştir. Bazı çalışmalarda ise çok değişkenli istatistiksel yöntemlerle birlikte yöneylem araştırması yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Bu çalışmalardan Peiro-Palomino ve Picazo-Tadeo (2018)'de, Güney Afrika, Rusya ve Brezilya'nın yanı sıra 35 OECD ülkesi için 2013-2016 dönemine ilişkin kompozit refah göstergesi önerilmiştir. Çalışmanın ilk aşamasında refah göstergeleri temel alınarak veri zarflama analizi ile benefif-of-the-doubt prensibi ve çok kriterli karar verme tekniklerinin birlikte kullanılması ile ülkeler sıralanmış, ikinci aşamada ise hiyerarşik kümeleme analizi kullanılarak refah düzeyine ilişkin gruplar belirlenmiştir. Nissi ve Sarra (2018)'de ise VZA-Shannon Entropy yaklaşımı entegre edilerek kullanılmıştır. Balazentis vd. (2011) çalışmasında ise son yıllarda araştırmacılar arasında sıklıkla tercih edilen

çok kriterli karar verme tekniklerinden MULTIMOORA kullanılarak Avrupa Birliği'ne üye ülkeler refah düzeylerine göre sıralanmıştır.

İncelenen bu çalışmalarda ortak olarak refah düzeyini etkilediği düşünülen birçok değişken birlikte ele alındığı ve değişkenlerden bazılarının birbirleriyle pozitif korelasyona sahipken bazılarının ise negatif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Örneğin sağlık ve eğitim GSYİH ile pozitif ilişkili iken işsizlik ve hava kirliliği gibi değişkenler negatif ya da zayıf ilişki içerisindedir. Bu şekilde birbirleriyle pozitif ve negatif ilişki içerisinde olan çok sayıda göstergenin bulunduğu modellerde performans değerlendirmesi yapılmasında çok kriterli karar verme yöntemlerine başvurulmaktadır (Türe vd. 2016; Türe vd. 2019). Literatürde sıklıkla başvurulan bu yöntemlerin başarılı sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu çalışmada ise birden fazla göstergenin eşzamanlı kullanılmasıyla OECD ülkelerinin refah düzeylerinin sıralanması amacıyla Gri İlişkisel Analiz'e (GİA) başvurulmuştur. Farklı birçok alanda başarılı uygulamaları bulunan GİA'da alternatifler (seçenekler, adaylar, politikalar, davranışlar veya ülkeler) ve alternatiflere ilişkin kriterler kümesi (hedefler veya nitelikler) bilgi matrisi şeklinde ele alınarak, bu matris karşılaştırılabilir düzeyde bir diziye dönüştürülmekte ve dönüşüm sonucunda ilgili adımlar uygulanmaktadır. Bu çalışma kapsamında ayrıca GİA'da eşit ağırlıklı ve entropy yöntemi ile belirlenen ağırlıklara göre farklı çözümler yapılmış ve bu çözümler sonucunda elde edilen refah düzeyi sıralamaları arasındaki farklılıklar da incelenmiştir. OECD ülkelerinin performans skorlarına ilaveten Türkiye'nin elde etmiş olduğu performans göstergeler bazında incelenmiş ve OECD ortalamasıyla karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak ülkemizin OECD ülkeleri ile refah yönünden rekabet içerisinde olabilmesi için birçok gösterge yönünden gelişim kaydetmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

Bu çalışma dört bölümden oluşacak şekilde düzenlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümde refah kavramı detaylı bir şekilde açıklanmış ve refahın ölçümü için gerekli kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan değişkenler ve karar birimleri tanımlanmıştır. Son bölümde ise çalışmada elde edilen sonuçlar sunulmuş ve çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Refah Düzeyi

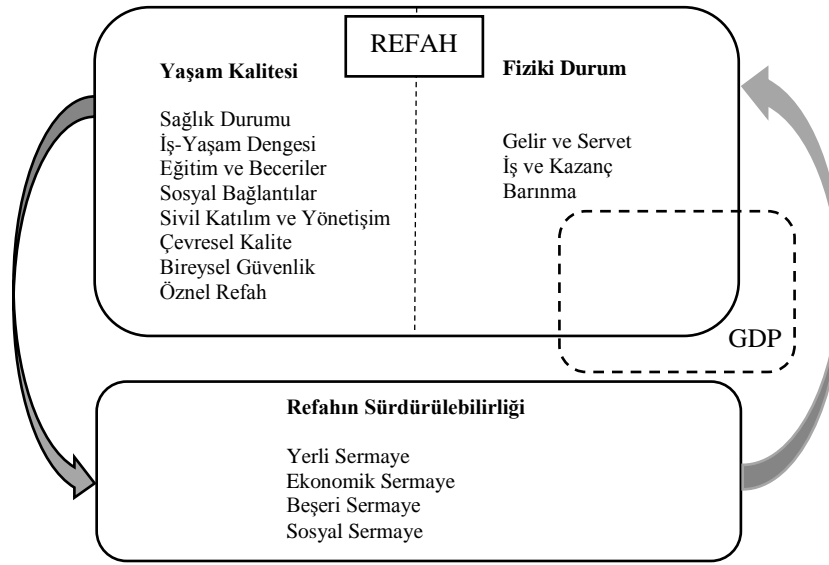
Ülkelerin refah düzeyi açısından performanslarına ilişkin bir değerlendirme yapabilmek için refah kavramının ifade ettiği anlamın açık bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Bu amaçla birçok araştırmacı ve kurum bu kavram için kavramsal bir çerçeve oluşturmaya çalışmıştır. Headey vd. (1985)'de refah kavramı detaylı olarak incelenmiş ve sosyal bilimcilerin araştırmalarında refah ölçümü ile ilgili çalışmalarında mutluluk (happiness) ve mutsuzluk (unhappiness) kavramlarını kullanmaya çekindikleri belirtilmiştir. Ancak çalışmalarda dışlanan bu mutluluk kavramı, filozoflar tarafından insan eylemlerindeki en yüksek ve en iyi motivasyon olarak görülmektedir (Diener, 1984).

Literatür incelendiğinde refah kavramının farklı bilim dallarında farklı şekillerde adlandırıldığı da görülmektedir. Örneğin, psikologlar ve psikiyatristler geçmişte akıl sağlığı (mental health) kavramını kullanmaktalarken, şimdilerde “psikolojik refah”, “psikolojik sıkıntı” ve “adaptasyon” kavramlarını kullanmaktadırlar. Diğer taraftan sosyologlar ve sosyal psikologlar hayat kalitesi (the quality of life) kavramını kullanmaktalarken; ekonomistler refah (welfare) ve fayda (utility) kavramlarını tercih etmektedirler (Headey vd., 1985). Farklı alanlardaki bu kavramlar incelendiğinde, ilgili kavramların yaklaşık olarak aynı şeyi ifade ettikleri söylenebilir. Balazentis vd. (2011)'de de refah ve mutluluğun, hem birey hem de toplum için hayati öneme sahip olduğu ve ayrıca, tüm bu kavramların, yaşam kalitesi şemsiyesi altında bir araya getirilerek, yukarıda belirtilen konuların sürdürülebilir kalkınma için bir temel oluşturduğu vurgulanmıştır. Bu çalışmada kapsamında ise *well-being* kavramının karşılığı

olarak *refah* kavramı kullanılmış ve bu kavram ekonomik durumlarla birlikte ekonomik olmayan durumları da kapsamaktadır.

Shafer vd. 2000’de, belirli bir bölgedeki hayat kalitesi, topluluk, çevre ve ekonomik alanlar arasındaki ilişkilerin ortaya konulması ile tanımlanmaya çalışılmıştır. Bir topluluk için hayat kalitesinden bahsedebilmek için bu üç temel gereksinimin dengeli bir biçimde sağlanması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bileşenlerden hiçbirinin tek başına bir toplumun hayat kalitesinin oluşmasını tesis edemediği ve hayat kalitesinden söz edebilmek için sağlıklı, üretken ve keyifli olmaları gerektiği açıkça ortaya konulmuştur. Bu durumun mümkün olabilmesi ise insanların ekonomik olarak yeterli imkânlarla sahip olmasının gerekliliğiyle birlikte onların sağlıklı bir yaşam sürebilmelerinde çevresel şartlarının da uygun olmasını gerektirmektedir.

OECD’nin refah göstergeleri için oluşturduğu kavramsal çerçeve ise Şekil 1’de verilmiştir. Bu çerçeveye göre refah mevcut yaşam koşulları, yaşam kalitesi ve bu koşulların sürdürülebilirliğine bağlıdır.

Şekil 1. OECD Refah Göstergeleri için Çerçeve†

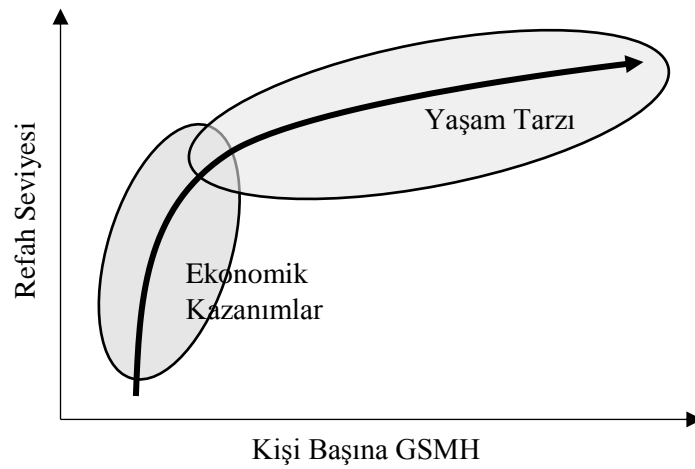
Aşağıda çalışma kapsamında kullanılan, OECD’nin oluşturmuş olduğu bu çerçeveye ilişkin detaylı bilgiler verilmektedir. Bu kapsamda, “maddi yaşam koşulları”, ve “yaşam kalitesi” kavramları alt bileşenleriyle birlikte incelenmiştir.

I. Maddi Yaşam Koşulları

Ekonomik aktivitelerin refah seviyesi ile ilişkili olması varsayımına dayanan gelir ve servet en çok kullanılan refah seviyesi göstergelerinin başında gelmektedir. Tüketim olanakları ve yaşam standartları yüksek seviyede olan bireyler, gerekli durumlarda harcamalarından tasarruf yaparak olumsuz koşullar yaşanması durumunda kendilerini koruma altına alabilirler. Ayrıca bu bireyler kaliteli sağlık hizmetlerinden yararlanma, kaliteli eğitim olanaklarına sahip olma, daha temiz, güvenli ve bir ortamda yaşam sürdürme, yaşam memnuniyetinin yüksek seviyede olması gibi ekonomik olmayan standartlara da sahiptirler (OECD, 2011a). Ancak bu gösterge birçok araştırmacı (Nordhaus and Tobin 1972; Khan 1991; Stewart 2005; Stiglitz et al. 2009; Costanza vd. 2009, Ivaldi vd. 2016) tarafından toplumsal yapıyı dikkate almayan sadece

† OECD (2011). Compendium of OECD well-being indicators.

ekonomik yönü içeren yapısından dolayı eleştirilmesine rağmen uzun yıllar boyunca bir refah seviyesi göstergesi olarak tek başına kullanılmıştır. Inglehart (1997)'den alınan Şekil 2 incelendiğinde GSYİH'nın düşük seviyelerinde meydana gelen küçük artışlarda refah seviyesindeki yüksek artışlar görülmekte ve bu durum ekonomik kazanımları temsil etmektedir. Ancak GSYİH belirli bir eşik seviyesinin üzerine geldiğinde GSYİH'da meydana gelen artışların refah düzeyi üzerindeki etkisi oldukça azalmakta ve bu durum ise yaşam tarzını temsil etmektedir. Bu iki farklı durum ekonomik kazanımlardaki eğilimin belirli bir eşik seviyesinin üzerinde refah seviyesindeki artışlarla bir ilişkisinin olmadığını göstermektedir (Costanza vd., 2009). Aynı zamanda refah düzeyi ölçümünde GSYİH'nın tek başına yetersiz bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır. Hussain (2016)'da ise kişi başına GSMH'nın refah seviyesinin en basit ve temel göstergesi olduğu vurgulanmış ve sürekli güncellenen ve kolay ulaşılabilen bir gösterge olduğu için sıklıkla tercih edildiği belirtilmiştir.

Şekil 2. GSYİH - Refah Seviyesi[‡]

İş ve ücretin refah seviyesi üzerindeki pozitif etkisi tartışılmazdır. İnsanların kişisel zevk ve isteklerini yerine getirebilmelerine, becerilerini geliştirebilmelerine, topluma yararlı olduklarını hissedebilmelerine ve böylece öz saygı duygularını pekiştirmelerine imkân sağlamaktadır. Clark (2009)'da işgücü piyasasının refah açısından en önemli yönlerinden birinin, bireylerin iş bulup bulamayacaklarını düşünmeleri olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca yüksek istihdam oranına sahip ülkelerin daha zengin ve istikrarlı bir politik yapıya sahip oldukları bilinmektedir (OECD, 2011a). Çalışmalar işsizliğin subjektif refah seviyesi (subjective well-being) üzerinde yüksek düzeyde negatif bir etkisi olduğunu da göstermektedir (Dolan vd, 2008; Clark, 2009).

Hanehalkı harcamalarının en büyük kalemini teşkil eden uygun ve yeterli bir barınma imkânı, insanoğlunun fiziksel ihtiyaçlar hiyerarşisinin başında yer almaktadır (OECD, 2011a). Kötü konut koşulları sağlık durumunu olumsuz etkileyeceği gibi eve misafir davet edilmesi gibi sosyal faaliyetlerin yürütülebilmesini de kısıtlayacaktır. Evans vd. (2002)'de ise, ekonomik ve güvenilir olmayan, sürdürülebilirlik konusunda kaygıları bulunan, yetersiz mahremiyete sahip, çocuk oyun olanakları kısıtlı olan barınma ortamlarının ruh sağlığını ve dolayısıyla refahı olumsuz etkilediği vurgulanmıştır. Ayrıca bu ortamların kişilerde sosyal damgalama endişesi yarattığı da belirtilmektedir.

[‡] Inglehart, 1997.

II. Yaşam Kalitesi

Sağlığın insan hayatındaki en değerli şey olması herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Böyle bir durumda sağlık durumunun refah düzeyinin belirlenmesi noktasında önemli bir bileşen olması da kaçınılmazdır. Birçok farklı ülkede yapılan araştırmalar insanların yaşam standartlarını en çok etkileyen etmenler arasında en başa sağlık durumları ve iş durumlarını koydukları bilinmektedir (OECD, 2011a). Helliwell (2004)'de sağlık durumu ile refah arasında (beklendiği gibi) çok güçlü bir korelasyonun olduğu aktarılmaktadır.

Gröpel ve Kuhl (2009)'de insanların iş hayatına başladıklarında iş ve sosyal rollerini dengelemekte gösterdikleri başarının kişinin kendini iyi hissetmesinde güçlü bir etkisi olduğu vurgulanmıştır. İş yaşamına fazla ağırlık veren kişilerin sağlık durumları ve sosyal ilişkileri zarar görmekteyken, özel hayatlarına daha fazla ağırlık veren kişiler arzu ettikleri yaşamı sürebilecekleri kazancı elde edememektedirler (OECD, 2011b). Greenhaus vd. (2003) çalışmasında ise iş-aile dengesinin; zaman (aileye ve işe eşit sürede zaman ayırmak), bağlılık (aileye ve işe eşit düzeyde bağlılık) ve memnuniyet (aileyi ve işi eşit düzeyde memnun etme) şeklinde üç denge bileşenine sahip olduğu vurgulanmıştır.

Eğitim, insan yaşamındaki en temel ihtiyaç ve en büyük amaçlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan eğitimin iş ve kazanç ile pozitif bir korelasyona sahip olduğu bilinmektedir (OECD, 2001). Refah üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan kaliteli eğitim ise, insanların daha iyi işlerde çalışarak daha yüksek ücretler kazanabilmesine olanak sağlamaktadır (OECD, 2011a). Çünkü eğitimin pozitif etkileri hayatın her alanında görülmesini sağlamaktadır. İyi eğitilmiş bireyler üretkenlikleri sayesinde ülkeye sağladıkları katma değer ile GSYİH'nın büyümesine, ülkenin daha yüksek vergi geliri elde etmesine ve daha düşük sosyal harcama yapmasına destek olmaktadır. Ayrıca toplumda daha az suçun işlenmesi, çevrenin daha az kirletilmesi, insan ilişkilerinin daha sorunsuz olması da eğitimin sosyal anlamdaki pozitif katkılarından biridir.

Sosyal bir varlık olan insan, diğer insanlarla etkileşime girdiği sürece daha mutlu, sağlıklı ve başarılı olabilecektir. İnsanın ailesiyle, arkadaşlarıyla iletişim halinde olması, sosyal olarak vakit geçirmesi ya da bir şeyler paylaşması duygusal olarak pozitif bir katkı sağlayacaktır. Bu durum kişiyi olumlu yönde motive etmekte iken sağlık açısından da pozitif etkilemektedir. Bu noktada sosyal bağlantıların refah üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (OECD, 2011).

Siyasal fikir topluma katılma anlamında bireysel refah için önemli bir bileşendir. Yalnızca temel özgürlüklerin ve hakların bir parçası olarak değil aynı zamanda kamu politikasının hesap verebilirliğini ve etkinliğini artırıcı bir unsur olarak görülen siyasal fikir, tüm insanlar için faydalı kabul edilmektedir. Toplum hayatına katılım bireylerin topluma ait olma ve güven duyma duygularının da geliştirmesine olanak tanımaktadır (OECD, 2011).

Hayat kalitesinin bir diğer önemli bileşeninin de çevre kalitesi olduğu (Hills, 1995; Benzeval vd. 1995) birçok çalışmada vurgulanmaktadır. Olumsuz çevre koşullarının birçok hastalığın ortaya çıkmasına ve yayılmasına zemin hazırladığı bilinmekle birlikte küresel hastalık yükünün dörtte birinin çevresel koşulların etkisiyle oluştuğu ortaya konmuştur (OECD, 2011).

Suç, toplumun sahip olduğu refah algısı üzerinde maddi ve manevi yönden büyük bir etkiye sahip olan bir diğer bileşendir. Maddi açıdan bakıldığında fiziksel sonuçlar (mal ve can kaybı, yaralanma) doğuran suç, gibi manevi açıdan bakıldığında ise psikolojik travma, stres ve kaygı gibi birçok sonuç meydana getirerek verimsizlik, sosyal yaşamda isteksizlik, özgürlük kısıtlanması gibi durumlara yol açacaktır. Mutluluğun insan eylemi için en iyi ve nihai motivasyon aracı olduğunu kabul eden filozoflar, refahı, erdemli olmak ya da kutsallık gibi dış

faktörlerle açıklamaya çalışmışlardır. Ayrıca, insanların yaşamlarını olumlu olarak değerlendirmelerine neyin sebep olduğu sorusu üzerine de odaklanmışlardır (Diener, 1984).

2. Veri ve Yöntem

2.1. Veri

Çalışmanın veri seti, OECD'nin bölgesel refah düzeyi veri tabanından (OECD Regional Well-Being Database) alınmıştır. OECD'nin derlemiş olduğu bu veri seti 34 ülkeyi kapsamaktadır. Her bir ülkeye ilişkin veri kaynağı ve dönemi farklılık göstermekle birlikte, tüm verilere OECD'nin resmi sitesinden * detaylı olarak erişilebilir. Tablo 1'de 34 ülkenin (EU21 ülkeleri toplu olarak verilmiştir) ilgili göstergelere ilişkin veri dönemi sunulmuştur. Bu çalışma kapsamında veri setinde yer alan en güncel veriler kullanılmıştır. Tabloda yer almayan algılanan sosyal ağ desteği ve yaşam memnuniyeti öz değerlendirmesi göstergelerinin veri zaman aralığı tüm ülkeler için 2006-2014, hava kirliliği göstergesi için 2003-2013 ve ölüm oranı göstergesi için 2000-2013 yıllarıdır. Ayrıca tabloda işsizlik ve istihdam oranı aynı sütunda verilmiştir.

Tablo 1. Veri Dönemi

	En Az Orta Öğretime Sahip İşgücü	İşsizlik ve İstihdam Oranı	Hane Halkı Geliri (Kişi Başı)	Beklenen Yaşam Süresi	Geniş Bant Erişim	Cinayet Oranı	Seçime Katılım Oranı	Oda Sayısı (Kişi Başı)
EU21 Ülkeleri	2000-14	2000-14	2000-13	2000-13	2006-14	2000-13	2000-15	2000-14
Avustralya	2010-14	2000-14	2000-13	2001-13	2006-13	2000-13	2001-13	2006-11
Kanada	2000-13	2000-14	2000-13	2000-11	2006-13	2000-12	2000-15	2001-11
Şili	2010-14	2000-14	2000-12	2000-12	2008-12	2005-12	2001-13	2002
İzlanda	2003-12	2000-14	2000-12	2000-12	2008-12	2005-12	2003-13	2005-12
İsrail	2000-13	2000-14	2000-11	2000-13	2006-13	2000-13	2009-13	2000-13
Japonya	2000-10	2000-14	2001-12	2000-10	2006-12	2000-14	2000-14	2003-13
Kore	2000-14	2000-14	2010-13	2005-14	2006-14	2007-13	2000-12	2010
Meksika	2000-10	2000-14	2008-14	2000-14	2010-14	2000-13	2000-12	2000-10
Yeni Zelanda	2000-12	2000-14	2000-13	2001-13	2006-12	2000-14	2002-11	2013
Norveç	2000-14	2000-14	...-2012	2000-13	2006-14	2002-13	2001-13	2005-12
İsviçre	2000-14	2000-14	2007-10	2000-13	2006-14	2000-13	2003-15	2000-13
Türkiye	2006-14	2004-14	...-2014	...-2013	...- 2013	2005-13	2002-11	2003-12
ABD	2000-13	2000-14	2000-13	2000-10	2007-13	2000-13	2000-12	2005-12

* <https://www.oecdregionalwellbeing.org/>

Refahın ölçümü için belirlenmiş olan bu göstergeler farklı birimlerde ölçülmektedir. Örneğin işsizlik oranı % ile ölçülmekte iken, yaşam memnuniyeti 0-10 indeksi ile ölçülmektedir. Diğer taraftan bu göstergelerin yönleri de farklılık göstermektedir. Örneğin işsizlik oranının minimum seviyede olması istenilen bir durum iken, en az orta öğretime sahip işgücü oranının maksimum seviye olması tercih edilmektedir. Tablo 2’de ise çalışma kapsamında kullanılan göstergeler, ölçükleri ve yönleri ile detaylı olarak sunulmuştur.

Tablo 2. Göstergelere İlişkin Ölçü Birimleri ve Gösterge Yönleri

Gösterge	Ölçek	Gösterge Yönü
En az orta öğretime sahip işgücü	%	maks
İşsizlik oranı	%	min
İstihdam oranı	%	maks
Cinayet oranı	100000 kişi başına	min
Ölüm oranı	100000 kişi başına	min
Beklenen yaşam süresi	Yıl	maks
Hava kirliliği [PM2.5 düzeyi]	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	min
Seçime katılım oranı	%	maks
Geniş bant erişim	% hane	maks
Algılanan sosyal ağ desteği	%	maks
Yaşam memnuniyeti öz değerlendirmesi	İndeks 0-10	maks
Kişi başına düşen hane halkı geliri	Sabit \$ PPP	maks
Kişi başına düşen oda sayısı	Adet	maks

2.2. Gri İlişkisel Analiz

Deng tarafından 1982 yılında ortaya atılan Gri İlişkisel Analiz (GİA), ekonomi, işletme, meteoroloji, hidroloji, tıp gibi birçok farklı alana uygulanabilen bir analizdir. GİA’da alternatifler (seçenekler, adaylar, politikalar veya davranışlar) ile bu alternatiflere ilişkin kriterlerden (göstergeler) oluşan bilgi matrisinin karşılaştırılabilir bir diziye dönüştürülmesi amaçlanmaktadır (Kuo vd. 2008). Eşitlik (1)’deki gibi gösterilen bilgi matrisinde, satırlar karar birimlerini ($i = 1, 2, \dots, m$) ve sütunlar ise kriterleri ($j = 1, 2, \dots, n$) bulundurmaktadır.

$$X_i = \begin{bmatrix} x_1(1) & x_1(2) & \dots & x_1(n) \\ x_2(1) & x_2(2) & \dots & x_2(n) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_m(1) & x_m(2) & \dots & x_m(n) \end{bmatrix} \quad (1)$$

GİA, temel olarak gri ilişkisel üretme, referans dizisi tanımlama, gri ilişkisel katsayıların hesaplanması ve gri ilişkisel derecenin hesaplanması şeklinde sıralanan adımlardan oluşmaktadır. Bu adımlar ise aşağıda sunulmaktadır:

i- Gri İlişkisel Üretme

Gri ilişkisel üretme olarak adlandırılan bu adımda, bilgi matrisinde yer alan alternatifler performansları açısından karşılaştırılabilecekleri bir diziye dönüştürülmektedir. Bu adımda karar vericiler tarafından belirlenen kriterlerin farklı ölçü birimlerine ya da farklı yönlerde sahip olması ile çok geniş bir aralıkla (range) değişim göstermesi, ilgili kriterlerin ihmal edilmesine ya da analizin hatalı sonuçlar vermesine neden olmaktadır (Kuo vd., 2008; Huang & Liao, 2003). Bu nedenle, her alternatif için tüm performans değerleri, normalizasyona benzer bir işlem ile karşılaştırılabilir bir dizi halinde dönüştürülmektedir.

m ($i = 1, 2, \dots, m$) alternatif ve n ($j = 1, 2, \dots, n$) kriter'den oluşan bir modelde, y_{ij} , i . alternatifin j . kritere ilişkin performans değerini göstermektedir. y_{ij} 'lerin karşılaştırılabilir dizi haline dönüştürülmesi ise (2), (3) ve (4) numaralı eşitlikler yardımıyla olmaktadır. Burada (2) numaralı eşitlik ilgili kritere göre büyük değerlerin (max) performans açısından daha iyi olduğu durumlarda kullanılması gerektiğini, (3) numaralı eşitlik küçük değerlerin (min) daha iyi olduğu durumlarda kullanılması gerektiğini göstermektedir. (4) numaralı eşitlik ise istenen y_j^* değerine daha yakın olan değerlerin iyi olduğu durumlarda kullanılması gerektiğini göstermektedir.

- Büyük değerlerin tercih edildiği durumlar (the larger the better):

$$x_{ij} = \frac{y_{ij} - \text{Min}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\}}{\text{Max}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\} - \text{Min}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\}} \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

- Küçük değerlerin tercih edildiği durumlar (the smaller the better):

$$x_{ij} = \frac{\text{Max}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\} - y_{ij}}{\text{Max}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\} - \text{Min}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\}} \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

- İstenilen y_j^* değerine daha yakın olmanın tercih edildiği durumlar: (the closer to the desired value):

$$x_{ij} = 1 - \frac{|y_{ij} - y_j^*|}{\text{Max}\{\text{Max}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\} - y_j^*, y_j^* - \text{Min}\{y_{ij}, i=1, 2, \dots, m\}\}} \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

ii- Referans Dizisinin Tanımlanması

Gri ilişkisel üretim sürecinin ardından tüm alternatiflere ilişkin performans değerleri $[0, 1]$ aralığına dönüştürülmektedir. Bu dönüşüm neticesinde performans değeri 1'e yakın olan alternatifler başarılı; 1'e uzak olanlar ise başarısız olarak nitelendirilmektedir. Burada referans dizisi, X_0 , ise $(x_{01}, x_{01}, \dots, x_{01}, \dots, x_{01}) = (1, 1, \dots, 1, \dots, 1)$ şeklinde tanımlanmaktadır (Kuo vd., 2008; Tang ve Young, 2013).

iii-Gri İlişkisel Katsayıların Hesaplanması

Bu adımda karşılaştırılabilir diziler ve referans diziler arasındaki gri ilişkisel katsayısı hesaplanmaktadır. Gri ilişkisel katsayılar x_{ij} ile x_{0j} arasındaki uzaklıkların ortaya konulması için hesaplanmaktadır. Bu hesaplama neticesinde hesaplanan büyük katsayılar x_{ij} lerin x_{0j} lere yakın olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda katsayı büyüdükçe yaklaşma da artmaktadır. Eşitlik (5)'de gri ilişkisel katsayıların hesaplanmasına ilişkin formül verilmiştir (Kuo vd., 2008; Koçak ve Türe, 2018).

$$\gamma(x_{0j}, x_{ij}) = \frac{\Delta_{min} + \xi \Delta_{max}}{\Delta_{ij} + \xi \Delta_{max}} \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Burada,

$$\begin{aligned} \Delta_{ij} &= |x_{0j} - x_{ij}| \\ \Delta_{min} &= \text{Min}\{\Delta_{ij}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n\} \\ \Delta_{max} &= \text{Max}\{\Delta_{ij}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n\} \end{aligned} \quad (6)$$

olmak üzere $\xi \in [0, 1]$ ayırt edicilik katsayısını ifade etmektedir.

iv- Gri İlişkisel Derecenin Hesaplanması

Referans dizisi ile karşılaştırılabilirlik dizisi arasındaki korelasyon seviyesi olan $\Gamma(X_0, X_i)$ ise X_i ve X_0 arasındaki gri ilişkisel dereceyi ifade etmektedir (Kuo vd., 2008). w_j , karar vericiler tarafından belirlenen j . kriterin ağırlığı ve $\sum_{j=1}^n w_j = 1$ olmak üzere, gri ilişkisel derece (7) eşitliği ile hesaplanmaktadır:

$$\Gamma(X_0, X_i) = \sum_{j=1}^n w_j \gamma(x_{0j}, x_{ij}) \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (7)$$

v- Entropy Yöntemiyle Ağırlıkların Belirlenmesi

Çok kriterli karar verme problemlerinde kriter ağırlıklarının belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu amaçla çalışmalarda, uzman görüşü, entropy yöntemi, öz vektör yöntemi, ağırlıklandırılmış en küçük kareler yöntemi, analitik hiyerarşi süreci ve doğrusal programlama gibi farklı birçok yöntemden faydalanılmaktadır (Tzeng ve Huang, 2011). Eşitlik (7)'de yer alan w_j ağırlık katsayısının Entropy yöntemi ile hesaplanmasına ilişkin adımlar ise aşağıda verilmektedir (Li vd., 2011; Mon vd., 1994):

Adım 1: j . faktöre ilişkin entropy çıktısı (ölçüsü) (e_j)

$$e_j = -k \sum_{i=1}^m T_{ij} \ln T_{ij}, \quad (1 \leq j \leq n) \quad (8)$$

$$T_{ij} = \frac{y_{ij}}{\sum_{i=1}^m y_{ij}}, \quad (1 \leq i \leq m, 1 \leq j \leq n)$$

$$k = \frac{1}{(\ln m)}$$

Adım 2: j . kriter için değişim katsayısının (d_j) hesaplanması

$$d_j = |1 - e_j|, \quad (1 \leq j \leq n) \quad (9)$$

Adım 3. Entropy ağırlığının (w_j) hesaplanması

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}, \quad (1 \leq j \leq n) \quad (10)$$

$$0 \leq w_j \leq 1 \quad \text{ve} \quad \sum_{j=1}^n w_j = 1$$

2.3. OECD ülkelerin GİA ile Performanslarının Değerlendirilmesi

Otuz dört OECD ülkesinin on üç refah göstergesi kapsamında GİA kullanılarak yapılmış olan performans sıralamaları Tablo 3’de sunulmaktadır. Çalışmanın uygulama aşamasında GİA analizi iki kere uygulanmış olup, bu uygulamalardan ilkinde göstergelere ilişkin ağırlıkların eşit olduğu varsayılmakta iken, ikincisinde ise gösterge ağırlıkları entropy yöntemiyle belirlenmektedir.

Tablo 3. Eşit Ağırlıklı ve Entropy ile Ağırlıklandırılmış Sıralamalar

No	Ülke	Ağırlıklı GİA*	Eşit Ağırlıklı GİA	No	Ülke	Ağırlıklı GİA	Eşit Ağırlıklı GİA
1	Avustralya (AUS)	0.820 (2)	0.790 (1)	18	Japonya (JPN)	0.749 (5)	0.723 (7)
2	Avusturya (AUT)	0.701 (15)	0.663 (17)	19	Kore (KOR)	0.677 (18)	0.634 (20)
3	Belçika (BEL)	0.657 (20)	0.649 (18)	20	Lüksemburg (LUX)	0.742 (7)	0.707 (9)
4	Kanada (CAN)	0.745 (6)	0.728 (6)	21	Meksika (MEX)	0.483 (34)	0.445 (34)
5	Şili (CHL)	0.617 (24)	0.524 (29)	22	Hollanda (NLD)	0.695 (16)	0.689 (14)
6	Çekya (CZE)	0.623 (23)	0.573 (24)	23	Yeni Zelanda (NZL)	0.786 (4)	0.730 (5)
7	Danimarka (DNK)	0.724 (12)	0.704 (10)	24	Norveç (NOR)	0.806 (3)	0.754 (3)
8	Estonya (EST)	0.591 (28)	0.544 (26)	25	Polonya (POL)	0.582 (29)	0.527 (28)
9	Finlandiya (FIN)	0.721 (13)	0.692 (12)	26	Portekiz (PRT)	0.605 (25)	0.537 (27)
10	Fransa (FRA)	0.665 (19)	0.645 (19)	27	Slovak Cum. (SVK)	0.571 (31)	0.522 (30)
11	Almanya (DEU)	0.725 (11)	0.691 (13)	28	Slovenya (SVN)	0.601 (27)	0.564 (25)
12	Yunanistan (GRC)	0.508 (33)	0.493 (32)	29	İspanya (ESP)	0.623 (22)	0.616 (22)
13	Macaristan (HUN)	0.580 (30)	0.506 (31)	30	İsveç (SWE)	0.734 (9)	0.716 (8)
14	İzlanda (ISL)	0.822 (1)	0.773 (2)	31	İsviçre (CHE)	0.741 (8)	0.741 (4)
15	İrlanda (IRL)	0.687 (17)	0.665 (16)	32	Türkiye (TUR)	0.537 (32)	0.460 (33)
16	İsrail (ISR)	0.644 (21)	0.625 (21)	33	Birleşik Krallık (GBR)	0.714 (14)	0.672 (15)
17	İtalya (ITA)	0.603 (26)	0.585 (23)	34	ABD (USA)	0.730 (10)	0.697 (11)

Sıralama sonuçları incelendiğinde İzlanda, Avustralya, Norveç, Yeni Zelanda ve İsviçre gibi ülkelerin refah düzeyi yönünden ön sıralarda yer aldıkları görülmektedir. Böyle bir sıralama önsel bilgiler ışığında beklentilerle örtüşmektedir. Son sıralar incelendiğinde ise Meksika, Yunanistan ve Türkiye gibi ülkelerin refah düzeyine göre performanslarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. AB’ye üye Slovak Cumhuriyeti ve Macaristan gibi ülkelerin ise bu ülkeler üzerinde yer aldıkları da tablodan görülebilmektedir. Diğer taraftan Avustralya ve Yeni Zelanda gibi iki Okyanusya ülkesinin refah düzeyi yönünden AB ülkeleri ile büyük bir yarış içerisinde oldukları ve hatta bu yarış önde götürdükleri de rahatlıkla söylenebilmektedir. Performans değerlendirmesinin ülkemiz açısından detaylı incelemesinin ortaya konması amacıyla Tablo 4’de modelde yer alan refah düzeyi göstergelerine ilişkin OECD ülkelerinin

* Parantez içerisindeki sayılar ilgili ülkenin sıralamadaki yerini göstermektedir.

ortalaması, maksimum ve minimum değerleriyle birlikte Türkiye'ye ilişkin değerler sunulmuştur.

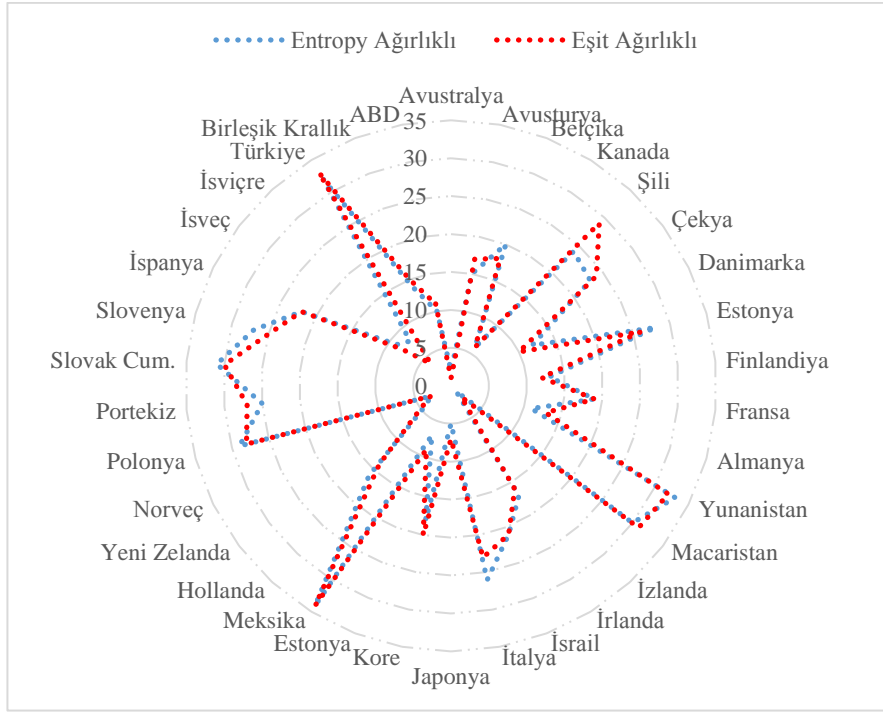
Tablo 4. Göstergelere İlişkin Betimleyici İstatistikler

Gösterge	Kriter	OECD Ort.	Maks.	Min.	Türkiye
En az orta öğretime sahip işgücü (%)	maks	80.2	95 (CZE)	40 (TUR)	40*
İşsizlik oranı (%)	min	8.5	26.2 (GRC)	3.3 (KOR)	9.9
İstihdam oranı (100000 kişi başına)	maks	68.4	82.9 (JPN)	49.6 (TUR)	49.6*
Cinayet oranı (100000 kişi başına)	min	1.5	4.5 (USA)	0.3 (ISL)	2.4
Ölüm oranı (%)	min	8	11.5 (HUN)	6 (JPN)	9.2
Beklenen yaşam süresi (yıl sayısı)	maks	80.6	83 (JPN)	75.7 (HUN)	77
Hava kirliliği [PM2.5 düzeyi] ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	min	11.1	23.7 (KOR)	1.8 (ISL)	15.7
Seçime katılım oranı (%)	maks	69.8	93.9 (AUS)	43.4 (SVK)	87.3
Geniş bant erişim (% hane)	maks	78	98.5 (KOR)	36 (CHL)	46
Algılanan sosyal ağ desteği	maks	90.6	96.9 (ISL)	76 (TUR)	76*
Yaşam memnuniyeti öz değerlendirmesi	maks	6.7	7.7 (DNK)	5 (HUN)	5.3
Kişi başına düşen hanehalkı gelirleri	maks	17819	37263 (USA)	5779 (TUR)	5779*
Kişi başına düşen oda sayısı	maks	1.7	2.4 (USA)	1 (TUR)	1*

Tablo 4’de göstergelere ilişkin verilen betimleyici istatistikler incelendiğinde, Türkiye’nin toplam 13 gösterge arasından 5 göstergede en düşük değeri aldığı görülmektedir. Örneğin “en az ortaöğretime sahip işgücü” göstergesinde OECD ortalaması % 80.2 iken, Türkiye %40 oranı ile ilgili göstergede en düşük değere sahip olan ülke konumundadır. Bu gösterge bakımından Çekya ise %95 oranı ile en başarılı ülke konumundadır. Benzer şekilde, “istihdam oranı”, “algılanan sosyal ağ desteği”, “kişi başına düşen hanehalkı gelirleri” ve “kişi başına düşen oda sayısı” göstergeleri dikkate alındığında da Türkiye’nin OECD ülkeleri arasında son sırada yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra “seçime katılım oranı” göstergesinde OECD ortalaması %69.8 iken, Türkiye %87.3 oranı ile OECD ortalamasının üzerinde bir değere sahiptir.

Eşit ağırlıklı ve entropy yöntemi ile ağırlıklandırılmış çözümler sonucunda elde edilen verilerin karşılaştırılması için Şekil 43de radar grafiği sunulmuştur. Bu grafik ile iki farklı çözümün örtüşüp örtüşmediği kolayca gözlenebilmektedir.

* Türkiye’nin OECD ülkeleri arasında en düşük değere sahip olduğu gösterge

Şekil 3. Radar Grafiği ile Sonuçların Karşılaştırılması

Şekil 3 incelendiğinde Şili, İsviçre ve İtalya gibi ülkelerin farklı çözümlerden elde edilen sıralama sonuçları arasında farklılık olduğu görülmektedir. Örneğin Şili entropi ağırlıklı çözüm sıralamasında 24. sırada yer almakta iken, eşit ağırlıklı çözüm sıralamasında 29. sırada yer almaktadır.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Refah seviyesi ölçümü uzun yıllardır araştırmacıların ilgisini çeken bir konu olmuştur. Bu kapsamda refah seviyesi ölçümü için teorik çerçeveyi oluşturacak çalışmalar yapılmış ve bu çerçeve doğrultusunda bölgesel ya da ulusal düzeyde ölçümler yapılmıştır. Yapılan bu çalışma ve ölçümlerde ise kompozit indeksler, çok değişkenli istatistiksel yöntemler (faktör analizi, temel bileşenler analizi) ve optimizasyon teknikleri (çok kriterli karar verme analizi, veri zarflama analizi) başta olmak üzere farklı birçok yöntem tercih edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında 35 OECD ülkesinin 13 refah göstergesi kapsamında GİA kullanımı ile performans sıralamaları yapılmıştır. Sıralama sonucunda İzlanda, Avustralya, Norveç, Yeni Zelanda ve İsviçre gibi ülkelerin refah düzeyi yönünden başarılı oldukları gözlenmiştir. Türkiye ile birlikte Yunanistan, Macaristan ve Meksika gibi ülkelerin ise refah düzeyi yönünden son sıralarda yer aldıkları gözlenmiştir. Ülkemizin son sırada yer almasına rağmen son yıllarda refah düzeyi bakımında ilerleme kaydettiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Ancak bu ilerlemenin yeterli olup olmadığının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın uygulama aşamasında ülkemizin diğer ülkeler ve OECD ortalaması ile kıyaslanması, ülkemizin eksik ve yeterli yönlerinin ortaya konulmasını sağlamıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda ise ülkemizin refah ölçümü kapsamında kullanılan bazı göstergeler açısından yetersiz olduğu görülmüştür. OECD ortalaması ile Türkiye arasındaki farklılığın yüksek olduğu göstergelerin başında ise “ortalama hanehalkı geliri” göstergesi

gelmektedir. Paranın tek başına refahın kaynağı olmadığı bilincinin yanı sıra, yüksek yaşam standartlarına ulaşma noktasında da en temel gereksinimlerden biri olduğu aşikârdır. Bu bakış açısıyla OECD ortalaması 17819 dolar olan kişi başına düşen hanehalkı geliri, Türkiye’de 5779 dolar olarak ölçülmüştür. Ortalamanın oldukça altında yer alan bu istatistiğin geliştirilmesi ise refah düzeyinin artması açısından oldukça önem arz etmektedir. OECD ortalamasına göre başarısız olduğumuz bir diğer gösterge ise “en az orta öğretime sahip işgücü yüzdesi” göstergesidir. Bu gösterge için OECD ortalaması %80.2 iken Türkiye’de bu seviye %40’tır. OECD ortalamasının yarısı düzeyinde olan bu gösterge ise sıralamadaki başarısızlığımıza sebep olan göstergelerin başında gelmektedir. Toplumun genelinin sahip olduğu refah açısından oldukça önemli olan bu gösterge aynı zamanda bireysel refah açısından da önemlidir. Çünkü toplum açısından düşünüldüğünde, eğitilmiş işgücünün daha yüksek katma değere sahip ürünler üretip ülke ekonomisine katkı sağlaması genel refahı pozitif yönde artırmakta iken, bireysel açıdan düşünüldüğünde ise eğitilmiş bireylerin daha iyi işlere sahip olmaları ve daha iyi ücretler almaları bireysel refahı olumlu şekilde artıracaktır.

OECD ortalaması ile Türkiye’nin yakın olduğu göstergelerden bir diğeri ise “işsizlik oranı” göstergesidir. Bu gösterge incelendiğinde ise OECD ortalamasının % 8.5 seviyelerinde Türkiye’nin ise %9.9 seviyesinde olduğu görülmektedir. OECD ortalamasının ilgili göstergede yüksek bir değere sahip olmasının nedeni ise Yunanistan (%26.2) ve İspanya (%25.0) gibi ülkelerdeki yüksek işsizlik oranlarıdır.

“Yaşam beklentisi” göstergesi kapsamında bakıldığında, ülkemizin OECD ortalamasına yakın bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu göstergede Türkiye’de ortalama yaşam beklentisi 77 yıl iken, OECD ortalaması 80.6 yıl olup, ülkemizin OECD ortalamasının birkaç yıl altında olduğu görülebilmektedir. Diğer taraftan “hava kirliliği” göstergesinde ülkemiz 15.7 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ ile OECD ortalaması olan 11.1’in biraz üzerinde yer almaktadır. “Cinayet oranı” göstergesinde ülkemiz 2.3 değeri ile OECD ortalaması olan 1.5’in üzerinde, “ölüm oranı” göstergesinde ise ülkemiz 9.2 değeri ile OECD ortalaması olan 8’in biraz üzerinde yer almaktadır.

Yukarıda verilen detaylı performans sonuçları bir arada değerlendirildiğinde ele alınan göstergeler kapsamında Türkiye’nin OECD ülkelerine kıyasla düşük bir refah seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Ülkemizin daha iyi bir refah seviyesine sahip olması için birçok gösterge açısından pozitif anlamda gelişme göstermesi zorunlu olmakla birlikte, gelir ve eğitim gibi konulara daha çok önem vermesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Balazentis, T., Balazentis, A., & Brauers, W. K. M. (2011). Multi-Objective Optimization of Well-Being in the European Union Member States, *Ekonomika Istraživanja*, Vol. 24(4), 1-15.
- Benzeval, M., Judge, K., & Whitehead, M. (1995). *Tackling Inequalities in Health*. Kings Fund, London.
- Boarini, R., Kolev, A., & McGregor, A. (2014). Measuring Well-Being and Progress in Countries at Different Stages of Development: Towards a More Universal Conceptual Framework. *Working Paper No. 325*. OECD Development Centre.
- Clark, A. E. (2009). Work, Jobs and Well-Being across the Millennium, *IZA Discussion Paper*, No. 3940.
- Cloninger, C. R. (2004). *Feeling good: The Science of Well-Being*. Oxford University Press.
- Costanza R., Hart M., Posner S., & Talberth J. (2009). Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress, *The Pardee Papers*, No: 4, January, Boston University The Frederick S. Pardee Center for the Study of the Longer-Range Future.
- Deng, J-L. (1982). Control Problems of Grey Systems. *Systems & Control Letters*, 1(5), 288-294.
- Diener, E. (1984). Subjective Well-Being, *Psychological Bulletin*, 95(3), 542-575.
- Dolan, P., Peasgood, T., & White, M. (2008). Do We Really Know What Makes us Happy? A Review of The Economic Literature on The Factors Associated With Subjective Well-Being, *Journal of Economic Psychology*, 29, 94–122.
- Durand, M. (2015). The OECD Better Life Initiative: How's Life? And The Measurement of Well-Being, *Review of Income and Wealth*, 61(1), 4-17.
- Evans, G., W., Kantrowitz, E., & Eshelman, P. (2002). Housing Quality and Psychological Well-Being among the Elderly Population, *The Journals of Gerontology: Series B*, 57(4), 381–383.
- Fleurbaey, M. (2009). Beyond GDP: The Quest for a Measure of Social Welfare. *Journal of Economic Literature*, 47 (4), 1029-75.
- Ginevičius, R., Podvezko, V. (2009). Evaluating the Changes in Economic and Social Development of Lithuanian Counties by Multiple Criteria Methods, *Technological and Economic Development of Economy* 15(3), 418–436.
- Greenhaus, J. H., Collins, K. M., & Shaw, J. D. (2003). The Relation between Work-Family Balance and Quality of Life. *Journal of Vocational Behavior*, 63, 510–531.
- Gröpel, P., & Kuhl, J. (2009). Work-Life Balance and Subjective Well-Being: The Mediating Role of Need Fulfilment. *The British Journal of Psychology*, 100, 365-375.
- Headey, B., Holmstrom, E., & Wearing, A. (1985). Models of Well-Being and Ill-Being, *Social Indicator Research*, 17 (3), 211-234.
- Helliwell, J. F., & Putnam, R. D. (2004). *The Social Context of Well-Being*, The Royal Society Publishing, Published online 31 August 2004. e.t. 22. 10.2018.
- Hills, J. (1995). Inquiry into Income and Wealth, vol. 2. *Joseph Rowntree Foundation*, York.

- Huang, J. T. & Liao, Y. S. (2003). Optimization of Machining Parameters of Wire-EDM Based on Grey Relational and Statistical Analyses. *International Journal of Production Research*, 41 (8), 1707–1720
- Hussain, M. A. (2016). EU Country Rankings' Sensitivity to the Choice of Welfare Indicators, *Social Indicators Research*, 125, 1–17
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Ivaldi, E., Bonatti, G., & Soliani, R. (2016) The Construction of a Synthetic Index Comparing Multidimensional Well-Being in the European Union, *Social Indicators Research*, 125, 397–430.
- Khan, H. (1991). Measurement and Determinants of Socioeconomic Development: A Critical Conspectus. *Social Indicators Research*, 24, 153–175.
- Koçak, D., & Türe, H. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 4 Gündemi Doğrultusunda Ülkelerin Değerlendirilmesi. Türe, H. (Ed.), *Nicel Karar Yöntemlerinde Güncel Konular: Teori ve Uygulama*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kuo, Y., Yang, T., & Huang, G. W. (2008). The Use of Grey Relational Analysis in Solving Multiple Attribute Decision-Making Problems. *Computers & Industrial Engineering*, 55, 80-93.
- Li, X., Wang, K., Liu, L. & Xin, J. (2011). Application of the Entropy Weight and TOPSIS Method in Safety Evaluation of Coal Mines, *Procedia Engineering*, 26, 2085-2091.
- Mazziotta, M., & Pareto, A. (2019). Use and Misuse of PCA for Measuring Well-Being, *Social Indicators Research*, 142, 451-475.
- Mon, D. L., Cheng, C. H., & Lin, J. C. (1994). Evaluating Weapon System Using Fuzzy Analytic Hierarchy Process Based on Entropy Weight, *Fuzzy Sets and Systems*, 62, 227-134.
- Nissi, E., & Sarra, A. (2018). A Measure of Well-Being across the Italian Urban Areas: An Integrated DEA-Entropy Approach, *Social Indicators Research*, 136, 1183–1209.
- Nordhaus, W. D., & Tobin, J. (1972). Is growth obsolete? In *Economic research: Retrospect and prospect*, NBER, 5, 1–80.
- OECD. (2001). The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital, <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>.
- OECD. (2011), *Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators*, OECD, Paris.
- OECD. (2011a). Compendium of OECD well-being indicators, <http://www.oecd.org/sdd/47917288.pdf>, e.t. 21.10.2018
- OECD. (2011b). Doing Better for Families, OECD, Paris. www.oecd.org/social/family/doingbetter
- OECD. (2015). *How's life? 2015: Measuring Well-Being*. Paris: OECD Publishing.
- Osberg, L., & Sharpe, A. (2002). An Index of Economic Well-Being for Selected OECD Countries, *Review of Income and Wealth*, 48(3), 291- 316.
- Peiro'-Palomino, J., & Picazo-Tadeo, A., J. (2018). OECD: One or Many? Ranking Countries with a Composite Well-Being Indicator, *Social Indicators Research*, 139, 847–869.

- Pinar, M. (2018). Multidimensional Well-Being and Inequality across the European Regions with Alternative Interactions between the Well-Being Dimensions, *Social Indicators Research*, <https://doi.org/10.1007/s11205-018-2047-4>
- Pukeliene, V., & Starkauskiene, V. (2011). Quality of Life: Factors Determining its Measurement Complexity, *Inžinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 22(2), 147-156.
- Sen, A. (1985). *Commodities and Capabilities*. Oxford: Oxford University Press.
- Shafer, S. S., Lee, B. K., & Turner, S. (2000). *A Tale of Three Greenway Trails: User Perceptions Related to Quality Of Life Landscape Urban Plan*, 49, 163-178.
- Stewart, K. (2005). Dimensions of Well-Being in EU Regions: Do GDP and Unemployment Tell Us All We Need To Know? *Social Indicators Research*, 73, 221-246.
- Stiglitz, J., Sen, A. K. & Fitoussi, J. P. (2009). *Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
- Tang, C-W., & Young, H-T. (2013). Using Grey Relational Analysis to Determine Wet Chemical Etching Parameters in Through-Silicon-Via Etching Application, *Materials Science in Semiconductor Processing*, 16, 403–409.
- Tzeng, G. H., & Huang, J.J. (2011). *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, CRC Press Taylor&Francis Group, FL.
- Türe, H., Koçak, D., & Doğan, S. (2016). MULTIMOORA Yöntemi ile Ülke Riski Değerlendirmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(3), 824–844.
- Ture, H., Dogan, S., & Kocak, D. (2019). Assessing Euro 2020 Strategy Using Multi criteria Decision Making Methods: VIKOR and TOPSIS. *Social Indicators Research*, 142, 645-665.

Ahmed Midhat'ın Eserlerinde İktisadi Kavramların Yeri ve Önemi

Metin SARAÇOĞLU*

Ahmet Deniz BOZKURT**

Geliş Tarihi (Received): 06.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 11.06.2019

Öz

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş Osmanlı düşünürlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nin çöküş ve dağılma sürecine tanık olan Ahmed Midhat Efendi, her aydın gibi bu durum karşısında yapılması gerekenler üzerinde kafa yormuş ve kendine göre birtakım çözüm yolları önermiştir. İktisat eğitimi almamasına karşın iktisadi meseleler üzerinde çok düşünmüş ve *Ekonomi Politik* ve *Sevda-yı Sa'y ü Amel* adlı eserlerinde doğrudan iktisat temelli görüş ve düşüncelerine yer vermiş ve bu eserlerinde himayecilik görüşünü ortaya koymuştur. Ahmed Midhat Efendi, yalnızca bu eserlerinde ve gazetelerde yayımladığı düşünce yazılarında değil, anı, gezi yazısı, roman ve hikâye gibi edebi türlerde de iktisadi görüşlerini ortaya koymuş, birçok hikâye ve romanının arka planında iktisadi meseleleri irdelemiştir. Kimi kez olayların akışı içinde doğrudan devreye girerek, kimi kez de kahramanların ağzından devletin kurtuluşu için alınması gereken mali ve ekonomik tedbirlerin neler olduğunu "himayecilik" kuramı doğrultusunda göstermeye çalışmıştır. Ahmed Midhat'ın böyle bir yolu seçmesinin nedeni, geniş halk kitlelerini temel mali ve ekonomik konularda bilgilendirmek, onlara yol göstermektir. Bu çalışmada, Ahmed Midhat Efendi'nin daha çok edebi eserlerindeki iktisadi kavramları ve bunların günlük yaşamda nasıl kullanılmaları ve algılandıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, iktisat ve edebiyat arasındaki ilişkinin Ahmed Midhat üzerinden saptanması yer almakta; ikinci bölümde ise Ahmed Midhat Efendi'nin hikâye ve romanlarında yer alan iktisadi kavramları ve bunların hikâye ve roman türüyle nasıl bütünleştirildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ahmed Midhat Efendi, Ekonomi Politik, Osmanlı İmparatorluğu, On Dokuzuncu Yüzyıl.*

---

* Emekli Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, metinsaracoglu1@gmail.com

** Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ahmet.bozkurt@hbv.edu.tr

The Place and the Importance of Economic Concepts in Ahmed Midhat Efendi's Works

Abstract

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), is one of the Ottoman intellectual who marked the second half of the nineteenth century. Ahmed Midhat Efendi, who witnessed the collapse and disintegration process of the Ottoman Empire, pondered on what should be done in the face of this situation and suggested some solutions. Although he did not receive an education in economics, he thought very much about economic issues and included direct economic views and ideas in *Ekonomi Politik* and *Sevda-yı Sa'y ü Amel* and he put forward his protectionist views in these works. Ahmed Midhat Efendi, not only in his writings and in his articles, published his economic views in literary genres such as memoir, travel inscription, novel and story, and he examined economic issues in the background of many stories and novels. He tried to show the financial and economic measures that must be taken for the salvation of the state with the protectionist theory from the discourses of the characters, sometimes he drew line in with the characters. The reason why Ahmed Midhat chose such a path is to inform and guide the masses of people on basic financial and economic issues. In this study, it is tried to show the economic concepts of Ahmed Midhat Efendi in his literary works and how they are used and perceived in daily life. The study consists of two parts. In the first part, the relationship between economics and literature is determined through Ahmed Midhat; in the second part, the economic concepts in Ahmed Midhat Efendi's stories and novels and how they are integrated into the story and novel genre.

Keywords: *Ahmed Midhat Efendi, Political Economy, Ottoman Empire, Nineteenth Century.*

Giriş

Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet'e Osmanlı toplumundaki yenileşme, modernleşme ve Batı medeniyetlerine eklenme sürecini bilim insanlarından ziyade gazeteci ve edebiyatçılar üstlenmiş, sorunların çözümünü daha çok onlar tartışmış, bu alanda önemli fikirler ortaya atarak çözüm yolları önermişlerdir. Bunlar içinde en tipik örnek de Ahmed Midhat Efendi'dir. Hiçbir alanda köklü bir eğitim almamış olmasına karşın devletin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarıyla ilgili sorunlarını ele almış; kaleme aldığı tüm eserlerinde bunlar üzerinde önemle durmuştur. Bunu yaparken de bir "aydın" olarak halka yönelmiş, onların anlayabileceği bir basitlikle düşüncelerini ortaya koymuştur. Ahmed Midhat'ın düşüncesinin temelini iktisadiyat oluşturmuş, yalnızca bilimsel kitapları olan *Ekonomi Politik* ve *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'de değil, tüm eserlerinde hatta hikâye ve romanlarında dahi doğrudan ya da dolaylı bir biçimde iktisadi konuları ele almıştır.

1844 yılında dünyaya gelen Ahmed Midhat, çocukluğundan itibaren çalışma hayatının içinde olmuş, Osmanlı toplumunun sosyal yapısını, günlük yaşamını ve toplumu oluşturan etnik gruplar arasındaki ilişkileri yakından görüp gözlemlemiş; esnaflığın, ticaret hayatının, günlük ekonomik meselelerin bizzat içinde yaşamıştır. Ahmed Midhat dünyaya geldiğinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamında önemli değişim ve dönüşümler başlamıştır. Tanzimat edebiyatının öncülerinden olan Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahval* gazetesini çıkarması Ahmed Midhat'ın gençlik dönemine rastlamaktadır. Sağlam ve köklü bir eğitim almayan Ahmed Midhat, kendi imkânları ile Fransızca'yı öğrenmiş, Mithat Paşa'nın koruyuculuğunda İstanbul dışına çıkma imkânı bulmuştur. Devlet bürokrasisinde de çalışma imkânı bulmasına karşın daha çok ticaret hayatının içerisinde bulunmuş, geçimini sağlamak için çok çeşitli işlere girip çıkmıştır. Onun düşünce dünyasını şekillendiren iki büyük etken vardır: Birincisi, Batılılaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullar, ikincisi de hayatın içinde bulunması, hayatın karmaşık yapısını yakından görüp tanınmasıdır.

Ahmed Midhat'ın Batı kültürüyle tanışmasının birinci aşaması Fransızca'yı öğrenmesi ve bu kültür üzerinde edindiği dünya görüşü; ikinci aşaması da Bağdat'a tayin edilen Mithat Paşa'nın onu da mahiyetinde götürmesi ve orada çıkarılacak olan *Zevrâ* gazetesinin başına geçirmesidir. Bağdat'ta geçirdiği zaman içinde Avrupa'yı görmüş, Avrupa kültürünü yakından tanıyan birtakım dostlar edinmiştir. Osman Hamdi Bey ile tanışması sayesinde bazı Batılı yazarların eserlerini okumuş ve tercümelerini yapmıştır. Ayrıca Bağdat'ta bulunduğu sırada Doğu kültürünü yakından tanımış, Doğu ilimlerini ve felsefesini öğrenmiştir (Okay, 2008:24). Ahmed Midhat'ın Batı dünyası ile ilgili bilgiler edindiği bir başka yer de Bağdat dönüşünde çok girip çıktığı Beyoğlu mekânlarıdır. Burada hem dışarıdan gelen hem de Osmanlı içinde yaşayan Hıristiyanların entelektüel insanları ile tanışma ve görüş alışverişinde bulunma imkânı bulur ve Avrupa'nın değişik ülkelerinin yaşam biçimini, kültürünü ve düşünce dünyasını öğrenmeye çalışır. Böylece Ahmed Midhat'ın düşünce dünyasının oluşumunda hem Doğu kültürü hem de Batı kültürü etkisini gösterecektir. Bu nedenle Ahmed Midhat maddi ya da manevi her alanda tüm Osmanlı toplumunun mutluluğunu ön planda tutan "pragmatist" bir anlayışa sahip olacaktır.

Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında Yeni Osmanlılar hareketi içinde var olduğu düşünülerek onlarla beraber sürgüne gönderilmiştir. Oysa Namık Kemal ile görüşmenin ötesinde Yeni Osmanlıların fikir, siyaset, hürriyet ve rejim ile ilgili düşüncelerine katılmamakta, hatta onları çeşitli yönleriyle eleştirmektedir. İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid'in siyasi anlayışına paralel bir çizgi izlemiş, hatta onun desteğiyle *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmıştır. Ahmed Midhat da II. Abdülhamid gibi Batı medeniyetini teknik ve düşünce olmak üzere iki bölüme ayırmış, tekniğinin takdir edilecek kadar gelişmiş olduğunu, Osmanlı'nın ise bu alanda Avrupa'dan en az "yüz yıl geride" olduğunu ifade ederek bu nedenle Batı'nın bütün teknik ilerlemelerinden yararlanılması gerektiğini savunur. Batı düşüncesinin ise Osmanlı toplumunun zihinlerini "zehirleyeceğini" öne sürerek Avrupa'dan gelen yeni düşüncelere kapıları kapatmak gerektiğini öne sürmüştür. Burada dikkati çeken nokta, dönemin yazarları ile bu konuda ayrı düşmesidir. Ahmed Midhat'a göre Osmanlı teknik alanda, bilgi ve kültür seviyesinde Batı'ya ulaştıktan sonra rejim ve hürriyet tartışmalarına girilmelidir (Okay, 2008:31).

Ahmed Midhat, yaşadığı dönem itibarıyla Batı'nın birçok yönüyle Osmanlı'ya karşı üstünlüğünü kabul ettirdiğini görmüştür. Endişesi ise bu üstünlüğün Osmanlı toplumunu bir arada tutan sosyal değerleri erozyona uğratabileceği yönündedir. Din, ahlâk, aile gibi yapıların ortaya koyduğu bu değerleri Batı medeniyetine karşı çok güçlü bir biçimde savunmaya geçmiştir, kaleme aldığı edebi ve ideolojik nitelikteki birçok eserinde de bunun izlerine rastlamak mümkündür.

Ahmed Midhat'ın kısaca özetlediğimiz bu dünya görüşü çerçevesinde himayeci bir iktisadi anlayışa bağlı olması son derece doğaldır. İktisadi anlayışını oluşturan diğer bir unsur da gözen kaçırmamak gerekir. Çocukluğundan beri yaşamın zor koşulları altında çalışma hayatını sürdürmüş, geçimini sağlamak için birçok işle meşgul olmak durumunda kalmıştır. Yaşadığı gerçekler ona "çalışma gayreti", "çalışmanın güzelliği ve önemi"ni, üretime katılmanın zevkini öğretmiştir. Tembelliği, geri kalmışlığın, yoksulluğun ve cahilliğin bir işareti olarak görmüş, tembellikten ve boş durmaktan adeta nefret etmiştir. Ona göre kadın ya da erkek her insan, kendi gücü, yetenekleri ve koşulları çerçevesinde bir işle meşgul olmalı ve topluma hizmet etmelidir. Osmanlı toplumundaki "boşvermişlik", "umutsuzluk"u ve "tembellik"i görerek bunları her fırsatta eleştirmiştir. Doğrudan iktisat bilimi ile ilgili eserlerinde ve yazılarında da "çalışma" kavramına sürekli vurgu yapmış, devletin kalkınmasında ve ilerlemesinde toplumun topyekûn üretime katılmasının önemine değinmiştir.

1.İktisadın Edebiyata Açılan Kapısı

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir toplumsal inceleme alanı olarak sistematik bir yaklaşım sunan iktisat bilimi, ancak 1860'lardan sonra Osmanlı'da iktisat yazını oluşturmuştur. Aynı tarihlerde Osmanlı edebiyatçıları Batılı anlamdaki edebi türleri tanımış, çeviri ve telif eser yoluyla bu yolda ilk örnekleri vermeye başlamışlardır. Osmanlı edebiyatı yüzyıllar boyunca şiir üzerinde yürümüş, nesir (düzyazı) türü daima şiirin gölgesinde kalmıştır. Batı edebiyatı ile tanışmanın neticesinde Türk edebiyatında hiç olmayan roman ve kısa hikâye gibi türler, Türk edebiyatına girmiştir. Kısaca Osmanlı iktisat yazını ile Batı edebiyatı yolundaki Türk yazını paralel bir çizgide ilerlemiştir. Bunlar zaman zaman kesişmekte, Ahmed Midhat

başta olmak üzere birçok yazar dönemin siyasi, sosyal ve iktisadi sorunlarını eserlerine yansıtmışlardır. Ahmed Midhat Efendi çok sayıda yazdığı roman ve hikâyelerinde doğrudan ya da dolaylı olarak iktisat anlayışını ortaya koymuş, edebiyat aracılığı ile iktisadi sorunları ve bunlara çözüm önerilerini okuyucuyla paylaşmıştır. Eserlerine bir bütün olarak bakıldığında, çalışmanın ve çalışkanlığın bireyin ve toplumun ekonomisine katkısı, tutumluluk, biriktirme, israftan kaçınma, Batı'yı yalnızca yaşam biçimi ve giyim-kuşam olarak algılamama, yatırıma yönelme, girişimcilik ruhuna sahip olma, iktisat ile ilgili vurgulamak istediği temel düşüncelerdir. Ayrıca bu eserlerinde Osmanlı'nın yaşadığı iktisadi ve toplumsal dönüşümün yarattığı birçok farklı sorunlara da değinmiştir. Geniş halk kitlelerine ulaşmak amacıyla kaleme aldığı bu eserleri aracılığıyla iktisadi düşünceleri toplum katına yaymayı amaçlayan Ahmed Midhat, aynı zamanda toplumun eğitim, kültür, hukuk, medeniyet gibi kavramları da tanımasını ve öğrenmesini istemiştir (Kılınçoğlu, 2017:232-233).

Ahmed Midhat, eserlerinde iktisadi meselelerin merkezine “insan”ı oturtmuştur. Roman ve hikayelerinde yer alan bütün kahramanlar bu temel etrafında şekillenerek belirli bir misyon üstlenmiştir. Bunu şöyle açıklamak mümkündür: Yazar, kurmaca türündeki eserlerini halkın iktisadi eğitimini sağlama açısından bir araç olarak görmüş, kahramanlarına kendi iktisat teorileri bağlamında bir “kimlik” oluşturmuş ve iktisadi yapının kültürel etkisini ve bu etkinin nasıl bir toplumsal değişime yol açtığını belirttikten sonra bu değişimle ilgili düşünce ve önerilerini ortaya koymuştur. Kahramanlarını yeni düşünceleri ortaya koymada bir araç olarak kullanmış, bunu yaparken de gerçek hayatta yaşanan iktisadi ve kültürel değişimin insan üzerindeki etkilerini ele almıştır. Ayrıca romanları ve hikâyeleri aracılığıyla farklı iktisadi düşünce yapılarını ortaya koyarak kahramanları aracılığıyla bunların düşünsel anlamda tartışılmasını ve pratikte yarattıkları olumlu ve olumsuz tarafları ortaya koymuştur. Örneğin, liberal ekonominin günlük yaşamda insan üzerindeki davranışsal ve ekonomik sonuçlarını irdeleyerek buna karşı bir tavır geliştirmiştir.

Ahmed Midhat, eserlerinde okuyucusunu eğlendirme amacı güderken, aynı zamanda onu bilgilendirme ve aydınlatmadan geri durmaz. Yazar eserlerinde iktisadi meselelerin yanında toplumsal, tarihsel, siyasi, kültürel ve çok ulusluluk gibi kavramlara da yer vermiştir. Aile romanlarında kadın ve çocuk eğitimi, alfrangalık özentisini işlemiş, tarihi romanlarında Yeniçerilerin bozulmalarını ve kaldırılmalarını, Türk-Yunan savaşını, Napolyon dönemi Fransa'sını, Hasan Sabbah dönemini konu almıştır. İmparatorluğu oluşturan etnik uluslarla ilgili romanlar da yazmış, macera romanları ve biyografik romanlar da kaleme almıştır (Enginün, 2014:197-198).

2.Ahmed Midhat'ın Eserlerinde Geçen İktisadi Kavramlar

2.1. Çalışmak ve Üretmek

Ahmed Midhat Efendi, İstanbul'da Mısır Çarşısı'nda bir aktara çıraklık ederek küçük yaşlardan itibaren çalışma hayatına girmiş, hem devlet hizmetinde hem de ticaret hayatında yer almış ve devlet kurumlarıyla serbest çalışma hayatının özelliklerini, sorunlarını, avantaj ve dezavantajlarını bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Aktarın yanında yaptığı çıraklık dönemini, hatıralarında şöyle anlatmıştır:

“Galiba at, kamçılana kamçılana, insan da tokatlana tokatlana yürütülüyor oğlum. Bana ezilmekten, sefaletten, cehaletten kurtulmak arzusunu, bunların acısını çekmek verdi. Eğer çok ezilmeseydim, belki kurtulmak ihtiyacını o derece şiddetle duymaz ve bir aktar çırağı olarak kalır giderdim (...)” (Yazgıç, 1940:7).

Eserlerinde bir toplumun ilerlemesi için çalışmanın önemi üzerinde durmuş, bu yolla insanın hem kendisine hem de devletine ve milletine büyük yararlar sağlayacağını öne sürerek çalışmayı ve çalışkanlığı överek tembelliğin insan üzerinde ne kadar kötü bir etki yarattığından söz etmiştir. Birçok eserinde bu düşüncesini çeşitli kahramanlar aracılığıyla ortaya koymuştur. Örneğin *Müşahadat*'ta Seyyid Mehmed Numan, belli bir işi olmayan insanı insan yerine koymaz, işten kaçanları ve iş hayatından korkanları “adam” bile saymaz, kendini geçindirmeye yetemeyen bir insanın devlete, vatana ve millete hizmet edemeyeceğini belirtir. *Para* adlı eserinde Vahdetî, *Paris'te Bir Türk* romanında Nasuh Efendi karakterleri kendi çabalarıyla bir yerlere gelmiş, çalışkan insan tipine örnektir. Ahmed Midhat her iki eserinde de bu kahramanlar aracılığıyla çok çalışkan ve çalışmaktan yılmayan bir insanın başarıya mutlaka ulaşacağı görüşünü vermeye çalışmıştır. Bu eserlerde paranın önemi ve zenginliğin güzelliğini de ortaya koymakla birlikte paranın “emek” ile kazanılması gerektiğini altını çizerek “havadan” para kazananları ve “mirasyedi”leri eleştirir. Ahmed Midhat'a göre insan hayatında para önemli de olsa çalışkan ve şerefli insanlar parayı ancak iyi yollarda harcamak için bir araç olarak görürler ve paranın esiri olmazlar (Ülgen, 1994:5).

Ahmed Midhat Efendi'nin çalışma hayatı ve çalışkanlığı zaman zaman yazdığı romanlara doğrudan yansımıştır. *Paris'te Bir Türk* eserindeki Nasuh Efendi çalışkanlığı ve yaşayışı yönünden Ahmed Midhat'ın kişiliğine çok benzemektedir. Nasuh Efendi'nin çocukluğundan itibaren sanatın bütün alanlarında çalışması, çeşitli memuriyetlere girip çıkması, operada perdecilikten, tiyatrodaki makinistliğe kadar çeşitli işlerle uğraşması çalışkanlığını ortaya koymakta, çalışması sayesinde yazar olma arzusunu gerçekleştirmek için Paris'e gitmesi, burada da çok çalışarak kültürünü arttırması, hayranlık uyandıracak biçimde okura aktarılmaktadır (Okay, 2008:386-387). Çalışmanın önemini ve gerekliliğini vurgulamak isterken zaman zaman da çalışkanlık ve tembellik kavramlarını kıyaslayan Ahmed Midhat Efendi, yarattığı karakterler ile bu kavramlar arasındaki farkı vurgulamak istemiştir. Örneğin *Felatun Bey ile Rakım Efendi* adlı romanında Felatun Bey, tembel; Rakım Efendi ise çalışkan insan timsali olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Midhat çok açık bir şekilde Felatun Bey'i yermiş, Rakım Efendi'den yana tavır almıştır. *Yine Gürcü Kızı veya İntikam* adlı eserinde çalışmadan yaşamak isteyen tembel insan tipine vurgu yapmak üzere Kalatosof karakterini yaratmıştır.

Ahmed Midhat'ın çalışkan insanlara verdiği değer içerisinde çalışkan kadınlara ayrı bir değer vermesi dönemin toplumsal koşulları içinde önemli bir noktadır. Çalışkan kadınları yüceltir ve onlardan hayranlıkla söz eder. Erkekler kadar kadınların da çalışmasının gerekliliğine inanan Ahmed Midhat, onları çalışkan ve üretken olmaya, kendi başlarına ayakta durarak kimseye muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürmeye davet eder[†]. Ahmed Midhat'a göre kadınlar evlendiklerinde de çalışma hayatını sürdürmeli, aile ekonomisine katkıda bulunmalı ve

[†] “Teehhül” ve “Emanetçi Sıtkı” hikâyelerindeki Sabire Hanım ve Ayşe karakterleri buna örnek teşkil etmektedir.

çocukları için daha iyi bir hayat sağlamalıdır (Ahmed Midhat, 2019:50-51). Karınlarını doyurmak için eşlerinin tahakkümüne boyun eğen kadınları eleştirmekte, çalışmasa bile kendini geliştirmek için uğraşan kadınları bunlara tercih etmektedir. *Müşahedat*'ta çalışan ve çalıştığı için de özgüveni olan Siranuş Hanım kendisini şu şekilde tanıtmaktadır:

“(…) Efendi: Ben mütekebbir ve müteazzim[‡] bir kız değilim. Aç gözlü hiç değilim. Gayet kanaatkârim. Henüz kendimi tecrübe etmedim ise de zannediyorum ki pek de çalışkanım. Kimseye bâr olmamak için kendi sa’y ve gayretimle geçinmek bahtiyarlığımı istihsâl[§] yolunda gece gündüz çalışmaya kendimi pek müstaidd^{**} buluyorum” (Ahmed Midhat, 1891:204).

Ahmed Midhat’ın kadının çalışmasına verdiği önem ve değer yalnızca bu eserlerinde değil, daha birçok hikâye ve romanlarında yarattığı kadın tiplerleriyle dikkati çekmiştir. *Felâtn Bey ile Rakım Efendi, Voltaire Yirmi Yaşında* adlı eserlerinde de çalışan kadın tiplerine yer vermiştir. Ahmed Midhat Efendi, devleti yöneten bürokratların ve padişahların da çalışkan olmalarının önemini ortaya koymakta ve *Sevda-yı Sa’y ü Amel*’de Sultan II. Abdülhamid’i çalışkanlığı ile övmektedir. Buna karşın Osmanlı tarihinde çalışkan padişahların sayıca az, çalışkan olmayanların fazla olmasından yakınmaktadır. Bu konu ile Sultan II. Abdülhamid’den şu sözleri aktarmıştır:

“Dünyada benim devlet ve milletim hıdematı^{††} yolunda çalışmaktan başka hiçbir zevkim yoktur. Zevki başka yerde aramaya zaten ne hacet vardır? Bir hükümdar için tebaasını mesut etmeye çalışarak bu mesaisiyle tebaasının teveccüh ve aferinini kazanmaktan büyük mükâfat olur mu? Her zevk, her sefa asılsızdır. Cihanda tahsin^{‡‡} ve aferin-i umumiye mazhar olmaktan büyük hiçbir mükâfat ve onun zımındaki sefadan başka hiçbir sefa yoktur. Çünkü bu sefa ebedidir. İşte ben şu gayrette olduğumdan daima bu sevda-yı sa’y ü amel^{§§}le çalışacağım. Bu yolda bana peyrev olacak erbab-ı sa’y ü gayreti birer birer bi’t-tecrübe^{***} himayem altına alacağım (…)” (Ahmed Midhat, 2019:43-44).

2.2. Servet

Ahmed Midhat Efendi, eserlerinde hem insanın hem de devletin servetinin boşa harcanması değil, arttırılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Çalışma hayatının sermaye yaratacak ve sermayeyi arttıracak bir nitelik kazanmasıyla insanın mutlu olacağı inancını taşımıştır. Bu nedenle eserlerinde sık sık servet kazanma konusu üzerinde durmuştur. Yeni Osmanlıların benimsediği “sa’y” ilkesini önce kendi hayatına uygulamış ve kişisel hayatının amacı haline getirmiştir (Mardin, 1985:627). Böylece sermayesiz başladığı iş hayatında önemli bir servet sahibi olmuştur. Ahmed Midhat servet kazanmanın kolay olmadığını düşünmekte ve servete ulaşmak için sabır, gayret ve kanaatkâr davranmanın gerekliliğini *Hasan Mellâh* ve *Karnaval*

[‡] Müteazzim: Büyüklük taslamak.

[§] İstihsâl: Elde etmek, üretmek.

^{**} Müstaidd: Yetenekli.

^{††} Hıdemat: Hizmetler.

^{‡‡} Tahsin: Beğenmek.

^{§§} Sevda-yı Sa’y ü Amel: Çalışma Sevdası.

^{***} Bi’t-Tecrübe: Tecrübeyle.

gibi romanlarında ortaya koymaktadır. Servet kazanmanın insanın çok çalışmasına ve yeteneklerine bağlı olduğunu ise *Beşir Fuad* adlı eserinde şu sözlerle ifade etmiştir:

“(…) Açtığı masrafa servetinin kifayet etmeyeceğini gördükte ‘bir senelik yaşayabildiğim müddetçe böyle yaşarım, ve mümkün olmadığı halde intihar elde bir’ demiş. Fuad’ın iddia ettiği ve son nefesine kadar gösterdiği metanet-i âliyyeye nispetle bu ne kadar zaafır? Şu âlemdeki maişeti yalnız parası sayesinde olmak insanı sâil hasâil ve hasâisten tecrid demek olmaz mı? İnsan yalnız parası kadar mı insan olur? Öyle ise en çok parası olanın en büyük insan olması lazım gelir. Hakikat ise bilkülliye onun hilâfindadır. Servet ve sâ mân insanın hüner ve marifetiyle bir de sa’y u gayretinin mükâfat-ı maddiyesidir” (Aktaran: Ülger, 1994:105-106).

Yazar, milletlerin çalışarak zenginleştiklerini, Osmanlı toplumunun ise servetini Avrupa’ya taşınması yüzünden geri kaldığını *Müşahedat* eserindeki Seyyid Mehmed Numan vasıtasıyla şöyle anlatmıştır:

“İhtiyar Arabın ihtarı gibi işte tarih meydandadır. Bizde müşkülât-ı muzîkane servet-i umumiyemizin Avrupa’ya akmaya başlamasından ve binâenaleyh bizde mevcudu azalmasından beri vukûa gelmiştir. Tağşiş-i meşkûkât tedâbirine görülen lüzumları düşünelim. Ulufe arsızlıklarını derhatır eyleyelim. Bu tebbuat bize gösterir ki tehirâtımız, tedenniyâtımız dünkü, evvelki günkü değildir. Bir iki asırlık bir kıdem peyda etmiştir” (Ahmed Midhat, 1891:135).

Ahmed Midhat’a göre Avrupa, yalnızca çağdaş düşünceye sahip olduğu için değil, çalışma sevdasına sahip olduğu için de ileri bir medeniyete ulaşmıştır. Onlar, “sevda-yı sa’y ü amel”e bizden daha çok önem vermişlerdir. Osmanlı’da toprak sahibi olmadan zengin olunamayacağı düşüncesini ise reddederek Avrupa’da toprak sahibi olmayanların küçük ticaret şirketleri ya da fabrikalar kurduklarını, bu yolla ülkelerinin kalkınmasına yardımcı olduklarını belirterek İstanbulluların geleceklerini yalnızca devlet memurluğunda gördüklerini ortaya koymuş ve bu durumu eleştirmiştir. Bunların bırakın serbest ticaret yaparak servetlerini arttırmaları, buldukları mevkiinin gerektirdiği bilgiye bile sahip olmaya çalışmadıklarını öne sürmüş, bunu *Müşahedat* adlı eserinde ele almıştır (Ülgen, 1994:15).

Servet kazanmak kişiler için ne kadar önemli ise devlet için de o kadar önemli olduğunu vurgulayan Ahmed Midhat, bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“(…) Servet denilen şeyin fayda ve değeri içeriyor olması demek, ne demektir? Ortada dönen tartışmalara göre paranın hiçbir kadri kıymeti kalmaması lazım geliyor. Gerçek midir? İç ürünlerimiz himaye edilirse mi biz zengin olacağız, edilmezse mi?” (Ahmed Midhat, 2005:279).

2.3. Harcama

Ahmed Midhat’ın eserlerinde para harcama konusunda iki karakter karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, dengeli, ölçülü ve kazancına göre harcayan tipler, ikincisi de sorumsuz ve hesapsız bir biçimde para harcayanlardır. Yazar, daima ölçülü para harcayan tipleri idealize etmiştir. İkinci karakterler ise parayı kendi emekleriyle kazanmamışlar, çoğu kez bir “mirasyedi” durumundadırlar. Ahmed Midhat ise karakterleri aracılığıyla kişilerin gelir ve giderleri arasında

bir “denge”nin olması gerektiğini, mutlaka bir bütçe planlaması yapılmasını aktarmıştır (Uğurcan, 1987:194). *Diplomalı Kız* adlı romanında romanın başkahramanı olan Julie, kendisine bir yıllık bütçe tanzim etmiştir. Bunun dışında *Para, Çingene, Fatma Aliye Hanım* gibi eserlerinde de yer alan kahramanlar düzenli ve tutumlu insanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Parasını savurgan ve ölçüsüz harcayan karakterler de *Müşahedat, Felatun Bey ile Rakım Efendi, Eski Mektuplar* gibi eserlerinde işlenmiştir. Ayrıca eserlerinde çeşitli vesilelerle halkın özellikle de aydın kesimin harcamalarıyla ilgili Avrupalılar ile karşılaştırmalara gitmiştir.

Yazar, iktisadi meselelere yaklaşırken “yanlış Batılılaşma”nın insanlar üzerinde yarattığı tüketim ve lüks düşkünlüğü üzerinde de durmuş, Osmanlı insanların onurunu ve vakarını önemseydiği için Beyoğlu’na gidip paralarını tüketmemeleri konusundaki uyarısını *Bahtiyarlık* adlı hikâyesinde ele almıştır. Ayrıca Osmanlılar için çok tehlikeli olan eğlence mekânlarına gitmemeleri uyarısını da bu hikâyede ele almıştır. “Alafrangalık özentisi” içinde harcanan paraların yeni bir moda olduğunu, Batılılaşma öncesi Osmanlı toplumunda bu tür yaşam tarzının olmadığını dikkat çekerek *Çengi* adlı romanında Cemal karakteriyle alafranga aşkların kişinin servetini nasıl yok ettiğini okura göstermiştir. Aynı zamanda yeni alışkanlıklar arasına giren “bahşiş verme” harcamasına da değinmiş, *Paris’te Bir Türk* romanında otel, lokanta gibi mekânlarda hizmet veren kişilere bahşiş vermenin âdet olduğunu, aksi takdirde bunun bir “hakaret” sayıldığını anlatarak Osmanlı’ya giren bu âdeti doğru bulmadığını ifade etmiştir (Tüzer, 2014:243-245).

2.4. Makine – Fabrika

Ahmed Midhat Efendi, II. Abdülhamid tarafından 1889’da Stockholm’de toplanan “Doğubilimcileri Konferansı”na Osmanlı bilim dünyasını temsil etmek üzere gönderilmiştir (Georgeon, 2006:389). Bu, Ahmed Midhat Efendi’nin Avrupa’ya ilk gidişidir. Avrupa uygarlığının birçok yönünü yakından görüp tetkik eden yazar, *Avrupa’da Bir Cevalan* adlı eserinde yaptığı gözlemleri uzun uzun anlatmıştır (Tokgöz, 2012:74). Eserde makinelere büyük bir ilgi duyduğundan söz etmiş, bazı fabrikaları ve makine sergilerini gezerek bunlara duyduğu hayranlığı dile getirmiştir. Henüz Osmanlı toplumunda olmayan birçok büyük ve küçük makineleri, ev aletlerini incelemiş, Osmanlı toplumunda “el emeği ve göz nuruyla” uzun sürelerde yapılan birçok işin bu makineler sayesinde kusursuz ve kısa sürede yapılması karşısında şaşkınlık duyduğunu belirtmiştir. Yazar, *Ekonomi Politik*’te makinelerin el emeğini ortadan kaldıracığı düşüncesinde olanlara karşı şöyle bir ifade kullanmıştır:

“ (...) İşte onlar bu ilkedden kopuşarak makinaları mesai erbabının en büyük bir düşmanı olmak nazarıyla görüp derler ki: ‘Yüz adamın göreceği işi bir makinaya gördürerek ve o makinada yalnız beş on adam işleterek geri kalan doksan-doksan beş adamı işsiz güçsüz bırakmak, medeni topluma hizmet olmaktan çok bir hıyanet sayılır.’ Dikkat buyruluyor mu ki itiraz erbabının şu itirazı aklen kolay kolay cevap verilemeyecek kadar kuvvetlidir? Gerçekten de işi bir matbaaya uygulayacak olsak da bunlar öncelikle hak kazanırlar. Örneğin günde on bin kâğıt basmaya ihtiyacı olan bir matbaada el tezgâhı ile işlemek lazım gelir ise on iki tezgâh işletip bunların her birinde bir baskıcı ve mürekkepçi olarak yirmi dört adama ihtiyaç görülür. Fakat bir makina konulur ise bu on bin kâğıdı hem daha güzel basıp hem de işçi ihtiyacı da bir baş makinacı, bir

ikinci ve iki nefer de çark çeviriciye düşer. Demek oluyor ki şu bir makine, yirmi dört adamın işini elinden alıyor” (Ahmed Midhat, 2005:134-135).

Yazar aynı eserinde makinelerin çoğalmasıyla işçi ihtiyacının da artacağını söyleyerek buna İngiltere'nin durumunu örnek olarak göstermiştir. Makineler sayesinde hem ucuz mal üretiminin sağlandığını hem de rekabetin arttığını öne sürerek bunun sonucunda kalkınmanın gerçekleştiğini belirtmiştir.

Avrupa'nın birçok sanayi kuruluşunu ve fabrikalarını gezen Ahmed Midhat, yine *Avrupa'da bir Cevelan* adlı eserinde bunlardan uzun uzun söz ederek Osmanlı Devleti'ndeki yün, ipek kâğıt fabrikaları arasında bir karşılaştırma yapma gereği duymuştur. Ayrıca *Müşahadat* romanının başkahramanı olan Seyyid Mehmed Numan'a sanayileşmek için fabrikaların önemini söyletmiş, ancak sanayinin gelişmesinde yalnızca devletin desteğinin değil halkın da katkısının olmasının gerektiğini şu şekilde ortaya koymuştur:

“Bu uyanıklık daha halkımıza gelmemiş. Fakat devletimize gelmiş. Hem çoktan beri gelmiş. Türlü mensucat için fabrikalar açılmış. Geçen yaz Boğaziçi'ne gitmişim de görmüştüm. Şişe ve billur ve ispermeçet yapmak için bile fabrikalar açmış. Kâğıthaneler, ipekhaneler yapılmış. Hayfâ ki^{†††} devletin, bunları yapmaktan maksadı anlaşılamamış. Bunlar, halkımızı o yola alıştırmak fikr-i teyakkuz-i hakîmânesiyle^{†††} açılmış oldukları halde, halkımız bunu anlayamamış. Maksadı anlaşılamadığı içindir ki onları idare edebilecek memûrin^{§§§} ve onlarda çalışabilecek amele dahi yetişememiş. Binaenaleyh terakki eyleyememişler. Bazıları külliye, bazıları hükmen metruk ve muattal^{****} kalmışlar” (Ahmed Midhat, 1891:135).

Ahmed Midhat Efendi Osmanlı Devleti'nin kalkınmasında sanayinin, dolayısıyla makineleşmenin ve fabrikanın önemli bir etken olacağını öne sürmüş ve eserlerinde buna dikkat çekmiştir.

2.5. Ticaret

Ahmed Midhat'a göre ticaret, iç ve dış ticaret olmak üzere iki gruba ayrılır. Ahmed Midhat iç ve dış ticaret hakkında çeşitli eserlerinde bilgiler vermiş ve nasıl yapılması gerektiği üzerinde birtakım görüşler öne sürmüştür. Ticaret hayatında özel teşebbüs üzerinde ısrarla durmuş, bir toplumun gelişmesinde özel teşebbüsün önemine sık sık değinmiştir. Ticari konuları ele alırken ticarete zamana ve koşullara göre hareket etmenin önemine dikkat çekmiş, *Acaib-i Alem*'de Suphi ve Hicabi karakterleri üzerinde bunu ortaya koymuştur:

“ (...) Suphi ve Hicabi Beyler şehr-i mezkûrda^{††††} mukîm^{††††} Tatarlar ile görüştükları gibi Kırım, Kazan, Ejderhan ve Orenburg taraflarından Tatar tacirleriyle dahi mülakat ederek bunların ahval-i umûmiyyelerine dair hayli malumat aldılar.

---

††† Hayfâ ki: Yazık ki.

†††† Fikr-i teyakkuz-i hâkîmânesiyle: Düşüncesiyle.

§§§ Memûrin: Memurlar.

**** Muattal: Atıl.

†††† Şehr-i Mezkur: Anılan bölgede, şehirde.

†††† Mûkim: Oturan, ikamet eden (kişi).

Ahali-i Müslime merkûmenin^{§§§§} san'at ve ticaret konusunda eski hal-i terakkilerini muhafaza edebilmiş olmalarına söz yok ise de bunların şu hâli, yani harekât ve servet-i ticâriyye ve mesai-i santkârâneleri^{*****} bir kasanın kendi derununda binlerce liralık serveti muhafaza etmesi veyahud sefinenin^{†††††} binlerce liralık malı nakleylemesi veya bir fabrikanın herhangi bir san'atı işlemesi gibi hemen bî-rûhane^{†††††} bir şey olup, terâkkiyat-ı fikriyye ve teceddüdât-ı asriyyeden^{§§§§§} bunlarda hiçbir eser görülmemiştir” (Ahmed Midhat, 1882:58-59).

Ahmed Midhat *Musullu Süleyman* adlı eserinde ticaret hayatını ele almıştır. Yine *Para* adlı hikâyesinde roman kahramanları aracılığıyla zengin olma yolunun memuriyette değil, ticarete olduğu düşüncesini vermeye çalışmıştır. Ticaret hayatında ilerleyebilmek için yasalara uygun ve dürüst olmanın önemini ortaya koyan yazar, *Esrar-ı Cinayet*'te ticari bir hilekârlık olayını ele almıştır.

Ahmed Midhat'ın iktisadi görüşlerini yansıtan *Ekonomi Politik* adlı eserinde iç ve dış ticaretin yabancıların elinde olduğunu, Osmanlı toplumunun ise “basit işler” ile uğraşmak durumunda bırakıldığını ortaya koyarak devleti uyarma gereği duymuştur. Ayrıca Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile onun Osmanlı topraklarındaki yabancı azınlıklar tarafından suiistimal edildiğini görmüş, bu yüzden de sermayelerin birleştirilmesi ve yerli şirketlerin kurulması üzerinde ısrarla durmuştur. Avrupa'nın Osmanlı'yı “sömürüp” büyük zararlar yarattığını öne sürerek şöyle demiştir:

“ (...) Ticaret yönüne gelince, onda bütün bütün mahrumuz. Avrupa ekonomisi ve hukuk kitaplarında ‘dış ticaret’ denildiği zaman, ilk önce kendi tebaaları, kendi adamlarının dışarıya mal götürüp dışarıdan mal getirmeleri sureti anlaşılır. Bizde ise bütün ticari mevkiyerimizi yabancılar istila etmiş olup dış ticaret değil, iç ticaretimizin bile hem de en önemli yönleri onların elindedir. Eski servetimizin bir çöküş sebebi de, bu yabancı mesai erbabı sayılır ise, çok mudur? Birçoklarının başlangıçtaki halleri herkese hala malumdur ki bir Avrupa serserisi oldukları halde İstanbul'a gelmişler iken bugün milyonlara malik varlık erbabındandırlar. Bu parayı dışarıdan buraya getirmedi ya? İçeride bulup gasp ettiler (...)” (Ahmed Midhat, 2005:152).

Hüseyin Fellâh adlı romanında da İstanbul'daki birçok işyerinin yabancılar tarafından işletildiğine dikkat çekmiştir (Ülgen, 1994:135). Buradan hareketle Ahmed Midhat Batılı iktisadi düşünceleri ayrıntılarıyla değil, “milli bir bilinç” ile ele alarak eleştiri süzgecinden geçirmiş, ticari konulardaki birtakım sorunlara dikkat çekerek bunları okurlarıyla paylaşmıştır. Bunlara ek olarak Osmanlı'nın yer altı kaynaklarının da yabancılar tarafından işletilmesine karşı olan Ahmed Midhat, Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi için ticaret ve sanayileşme yoluyla servet edinmesini, yabancılar verilen ticari imtiyazların doğru olmadığını belirtmiştir (Mardin, 1985:628). Serbest ticarete karşı çıkan Ahmed Midhat, dışarıdan hiç mal

---

§§§§ Merkûm: Adı geçen.

***** Mesai-i Santkârâne: Sanatçıya yakışır bir biçimde yapılan iş.

††††† Sefine: Gemi.

††††† Bi-rûhane: Ruhla ilgili, ruhsal.

§§§§§ Teceddüdât-ı asriyye: Çağdaş yenilik(ler).

alınmamasını değil, gümrük vergileri politikalarının Osmanlı lehine belirlenmesi gerektiği düşüncesine sahiptir.

Sonuç

Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı yazın dünyasında “Hace-i Evvel”, “kırk beygir gücündeki yazı makinesi” gibi çeşitli lakaplarla anılmış çok üretken bir yazardır****. Daha önce de belirtildiği gibi köklü bir eğitim almamasına karşın sanattan edebiyata, siyasetten iktisada kadar hemen hemen her alanda kalem oynatmış; gazeteci, edebiyat yazarı, iktisat düşünürü olmak üzere çok yönlü bir birikim kazanmış bir şahsiyettir. Bu da karakterindeki çalışkanlığa ve yeteneklerine bağlanabilir. Muallim Naci’ye yazdığı bir mektupta: “Bir dakikam boş geçsin istemem. Çalışmayı ve onun mükâfatı olan kazancı pek severim (...) Yazıp çizip, basıp ciltleyip meydana koyduktan sonra hâsılatının iktifat***** ve sarf-ı işi gelir. İşte o zaman benim işim biter.” diyerek kişilik özelliğini özetlemiştir (Ahmed Midhat, 1883: 174).

Küçük yaştan beri çalışma hayatının içinde bulunması, çok çeşitli işlere girip çıkararak ekmeğini kazanması, Ahmed Midhat’ın hem yaşadığı toplumu daha iyi tanımasını sağlamış hem de ticaret ve ekonomiyle ilgili rasyonel deneyimler kazanmasına yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve iktisadi kırılmaların yaşandığı bir döneme tanıklık eden Ahmed Midhat, bir aydın olarak toplumun içinde bulunduğu duruma karşı kendini sorumlu hissetmiş, her alanda ilerlemek ve gelişmek için edindiği bilgi ve tecrübeleri ortaya koyarak yol gösterici, bilgilendirici bir rol üstlenmiştir. Ekonomideki gelişmelerin toplumu ve bireyleri refaha ve huzura kavuşturacağını, ekonomik buhranların ise toplumda ve yönetimde karmaşa yaratacağını gören Ahmed Midhat, eserlerinin hemen hemen tamamının temelini “iktisat” üzerine kurmuştur. *Ekonomi Politik, Sevda-yı Sa’y ü Amel* gibi eserlerinde doğrudan iktisat düşüncelerini ortaya koymuş ve “himayeci” bir ekonomi anlayışını savunmuştur. Bunlara ilaveten, yazdığı güncel gazete yazılarında da “liberal” anlayışı savunanlar ile tartışmalara girerek himayeciliğin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına daha iyi hizmet edeceğini ve devletin geleceğini koruyacağını ifade etmiştir. Ahmed Midhat, tutarlı ve ölçülü bir modernist, makul bir gelenekçidir. Osmanlı toplumunun zamanla gelişip kuvvetleneceğine inancı tamdır. Düşüncelerinde “pragmatist” bir yaklaşım kendini göstermektedir. Osmanlı modernleşmesini kendine özgü bir düşünce yapısı içinde açıklamaya çalışmaktadır. Yani yaşadığı dönemi çok iyi bilen, devletin ve toplumun sorunlarını ve ihtiyaçlarını iyi analiz eden, bu nedenle de hiçbir düşünceyi doğrudan reddetmeyip iyi ve toplum menfaatine uygun olan taraflarını seçerek uygulamaya geçilebileceğini, bundan da kısa sürede olumlu ve faydalı sonuçlar alınabileceğini düşünmektedir.

Elliyeye yakın hikâye ve roman yazarı Ahmed Midhat Efendi, amacının bir edebiyat şaheseri yaratmak olmadığını, geniş halk kitlelerine okuma zevki aşılama, onları her konuda bilgilendirmek olduğunu kendisi bizzat ifade etmiştir. Bu nedenle roman ve hikâyelerinde olayların akışını keserek okura çok çeşitli bilgiler vermesi yadsınacak bir durum değildir. Hikâye ve romanlarında hiçbir şekilde konu sıkıntısı çekmeyen Ahmed Midhat, bir konuyla

**** Sanattan edebiyata, felsefeden iktisada değin hemen her türde yazı yazarı Ahmed Midhat’ın geniş ve kapsayıcı eserlerinin listesi Esen (2014:167-189)’da verilmiştir.

***** İktifat: Toplamak.

ilgili görüş ve düşüncelerini hem roman kahramanları aracılığıyla hem de doğrudan okura sunmuştur. Yazarın en önemli özelliği ise, bu eserlerinin çoğunda çalışma hayatı, çalışmanın birey ve topluma olan katkısı, Batılılaşmanın önemi, yanlış Batılılaşmanın insan ve toplum üzerinde yarattığı yıkıcı etkiler, Batı'nın değerleri ile Osmanlı değerlerinin karşılaştırılması gibi konulara ağırlık vermiştir. Bu eserlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak Osmanlı toplumunu iktisadi konular üzerinde bilgilendirmeye ve düşündürmeye yöneltmiş, devletin, toplumun ve insanların kalkınma sürecinde yaptıkları yanlışları ve eksiklikleri göstererek bunların ortadan kaldırılmasıyla ilgili yapılması gerekenleri vermeye çalışmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bir “öğretmen” gibi davrandığı düşünülse de, aslında bunu “didaktik” bir hava içinde değil de halkın içinde, “halktan biri” gibi ortaya koymuş ve “tatlı bir sohbet havası” içinde eritmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Midhat [1299H.] (1882). *Acaib-i Alem*. İstanbul.
- Ahmed Midhat [1301H.] (1883). *Muhâberât ve Muhâverât (Muallim Naci ile)*. İstanbul.
- Ahmed Midhat [1308H.] (1891). *Müşahedat*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmed Midhat [1879] (2005). *İktisat Metinleri (Ekonomi Politik ve Hallü'l-Ukad)*. (Hazırlayanlar: E.Erbay ve A.Tutku). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ahmed Midhat [1879] (2019). *Sevda-yı Sa'y ü Amel*. (Hazırlayan:H. Kartal). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Enginün, İ. (2014). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yeni Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Esen, N. (2014). *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. (çev. A.Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılınçoğlu, D. T. (2017). “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek”. (Editörler: Ç.Boz, K.Öğüt ve A.D.Bozkurt). *İktisat ve Diğer Bilimler*. İstanbul. İletişim Yayınları, s.231-266.
- Mardin, Ş. (1985). “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.618-634.
- Okay, O. (2008). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tokgöz, A. İ. (2012). *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tüzer, İ. (2014). *Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uğurcan, S. (1987). “Ahmed Midhat Efendi'nin Hatıratı ile Romanları Arasındaki Münasebet”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. (2), ss.184-199.
- Ülgen, E. (1994). *Ahmet Mithat Efendi'de Çalışma Fikri*. İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Yazgıç, K. (1940). *Ahmed Midhat Efendi, Hayatı ve Hatıraları*. İstanbul: Tan Matbaası.

The Long-Run Relationship Between Energy Use and Export Sophistication in OECD Countries

Devran ŞANLI*

Geliş Tarihi (Received): 30.04.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.07.2019

Abstract

The current research is an empirical investigation of the long-run and causal relation between energy consumption and export sophistication. It employs the panel cointegration analysis and cointegration regression using FMOLS and DOLS, for 31 OECD countries covering time span 1990–2016. The results show that there is strong bi-directional causality relation between variables. The energy consumption elasticities of high technology exports are comparatively high than medium and low tech export. The magnitude of the elasticity demonstrates that a 1% boost in energy consumption is expected to result in 0.81% growth in high technology export share. Moreover, any boost in a share of real investment is expected to have a powerful impact on high and medium tech export growth. It states that energy investment policies are expected to spur share of high technology exports in OECD countries. This paper is a pioneering study to investigated the relationship between energy consumption and export at the technology level.

Keywords: Export Sophistication, Energy Consumption, Panel Cointegration

JEL Codes: B23, F14, O13

---

* Research Assistant, Bartın University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics. devransanli@gmail.com

OECD Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve İhracat Teknoloji Düzeyi Arasındaki Uzun Dönemli İlişki

Öz

Çalışma, uzun dönemde enerji tüketimi ve ihracatın teknoloji düzeyi arasındaki nedensel ilişkiyi 31 OECD ülkesi için 1990–2016 döneminde incelemektedir. Uzun dönem katsayılarının elde edilmesinde panel eşbütünleşme ve panel regresyon analizleri kullanılmıştır. Bulgular değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu güçlü bir biçimde ortaya koymaktadır. Yüksek teknoloji ürün ihracatının enerji tüketimi esneklikleri orta ve düşük teknoloji ihracatına göre nispeten yüksektir. Esnekliğin büyüklüğüne göre, enerji tüketiminde% 1'lik bir artışın, yüksek teknoloji ihracat payında % 0.81 oranında bir artışa yol açmasının beklenmektedir. Dahası, reel yatırım düzeyinde meydana gelen herhangi bir artış, yüksek ve orta teknoloji ihracat ürünleri üzerinde güçlü bir etki yaratmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, OECD ülkelerinde enerji sektörüne yapılan yatırımların uzun dönemde yüksek teknoloji ihracatını arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışma, enerji tüketiminin ihracatın teknoloji düzeyi üzerindeki etkisini inceleyen öncü bir çalışmadır.

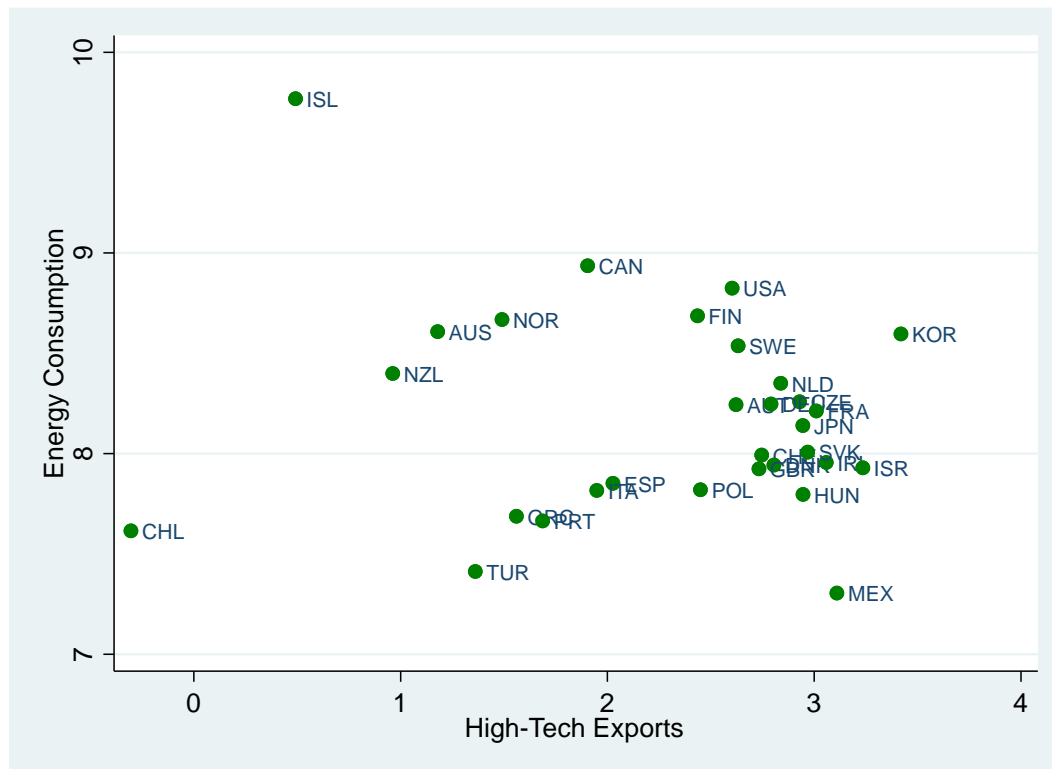
Anahtar Kelimeler: İhracatın Teknoloji Düzeyi, Enerji Tüketimi, Panel Eşbütünleşme

JEL Kodları: B23, F14, O13

Introduction

Global energy consumption has been gradually increasing related to technological development, trade, and population growth. According to IEA (2018) data, while per capita energy consumption was 1336 kg of oil equivalent in the early 1970s, it increased by 44% out to 2014 and amount to 1920 kg oil. The volume of total merchandise trade among countries has been rapidly increasing after 1980 owing to globalization. While the volume of total merchandise trade was US\$ 3.91 trillion in 1980, it reached around US\$ 36 trillion by ninefold increase out to 2017.

Figure 1. scatterplots the high-tech export nexus energy consumption by logarithmic scale in OECD countries. Fig. 1 clearly show that South Korea, Iceland, Chile and Mexico are relatively outlier countries in high technology export energy efficiency. South Korea and Mexico differ from OECD positively, while Chile and Iceland differ negatively. South Korea and Mexico appear to be the most energy efficient countries in high-tech exports. Although Iceland's energy consumption is high, the volume of technology intensive exports is quite small.

Figure 1: Share of the High-Tech Export and Energy Consumption.

OECD countries account for about 42% of global total energy consumption by 2016, followed by China and USA 23% and 17%, respectively. The majority of the increasing global energy demand comes from Asian countries. Approximately two-thirds of growth arises from China, India and other non-OECD Asian countries. Energy demand in OECD countries is stable. The growth in OECD fossil fuels consumption is decreasing due to environmental policies. Moreover, renewable energy sources are expanding its share in the energy sector. The increasing competitiveness of wind and solar energy is the dynamics of strong growth in renewable energy (BP, 2018). Similar to other sectors, the competitiveness and cost advantage in energy sector is determined by the technology.

Many researchers have identified the main channels of technology diffusion as foreign direct investments, foreign trade and human capital (Nelson and Phelps, 1966; Findlay, 1978; Bhagwati, 1978; Walz, 1997; Benhabib and Spiegel, 2005; Kohpaiboon, 2006). Trade openness provides emerging economies to import high technologies from developed economies. The export-led growth strategy for many developing countries plays an important role in quickly catching up with advanced economies. To this end, countries

want to maximize the income they derive from foreign trade by increasing both the quantity and quality of export goods. Therefore, the export strategy of developing countries is focused on increasing the share of high technology in export goods. Furthermore, considering that energy is one of the primary inputs in the manufacturing process it is necessary to determine the relationship between export sophistication and energy consumption.

Theoretically, it can be explained around four basic hypotheses how export effects the energy consumption (Sadorsky, 2011). Significant reduction in energy consumption due to energy saving policies or negative energy supply shocks will decrease export. The energy led export hypothesis is supported when there is a one-way causality from energy consumption to exports. In the case of the existence of one-way causality from export to energy consumption is confirmed the export led energy hypothesis. The relationship between energy and exports may be neutral. In this case, the correlation between energy consumption and exports is statistically quite small. Energy consumption has little or no effect on export, and there is no causal relationship between the two variables, the neutrality hypothesis is valid. Finally, there is also the possibility of feedback between energy and exports. Feedback hypothesis implies that there is a bidirectional causal relationship between energy consumption and exports.

To date, there is no previous study that has examined the association between energy consumption and export sophistication. The contribution of this paper to the literature is a pioneering study investigates the relationship between energy consumption and export by classifying the export at the level of technology. It is clearly important to understand the extent to energy consumption how effect technology level of export.

Consequently, the subsequent stages of the study were organized as follows. In the following section, a brief literature review is given. In the third chapter, the empirical method used and the data set are introduced. While the fourth chapter, empirical results are discussed. The last part is the conclusion and policy recommendations.

1. A Brief Literature Review

This section has attempted to provide a brief summary of the literature addressed to the relationship between energy and export. Although there have been several investigations into energy consumption and real GDP as a time series (see Yang, 2000; Ho and Siu, 2007; Lise and Van Montfort, 2007; Zhang and Cheng, 2009; Lach, 2015; Dogan, 2015) and panel data analysis (see Lee and Chang, 2008; Payne, 2010; Apergis and Payne, 2012; Aslan, 2013; Ozturk, 2017), there are few studies addressing the relationship between energy consumption and trade.

Cole (2006) examined the association between trade liberalization and national electricity use for a panel of developed and developing countries over the period 1975-1995. Results point out that trade will increase energy consumption for the countries in the sample.

Kahrl and Roland-Holst (2008) estimated that 15-22% of total energy consumption and total CO₂ emissions based on fossil fuel sources are due to net exports of China. According to the findings, the share of net exports in total domestic energy consumption increased by 9 percentage points over the period 1995-2005 in China. The study is conducted with a linear input-output method. Another study using the environmental input-output approach for the Chinese economy investigated by Xu et al. (2011). The result shows that although the emission intensity cuts down CO₂ emissions, the change in export composition in favor of metal products from 2002 to 2007 has led to an increase in emissions.

Narayan and Smyth (2009) analysed the data from six Middle East countries and concluded that short-run Granger causality running from electricity consumption to real GDP and from income to exports. In the long run, Granger causality running from exports and electricity consumption to real income. They also found out evidence in favor of Granger causality relationship running from exports and real income to electricity consumption.

The study of the Malaysian economy Lean and Smyth (2010a) showed that there is a causality relationship between electricity generation and export, but in another paper Lean

and Smyth (2010b) found no causality relation between electricity consumption and exports. Erkan et.al. (2010) analyzed for the Turkish economy using cointegration test, Granger causality test, and impulse response functions and they found a positive and statistically significant effect of energy consumption on export.

Panel study for the Middle East countries Sadorsky (2011) demonstrated that in the short run there is a unidirectional relationship between exports and energy consumption, a bi-directional relationship between investment and energy consumption. Sadorsky (2012) found some evidence of indirect causality between energy consumption and output via exports for South American countries. According to this paper, in the long run, there is a causal relationship between energy consumption and foreign trade. In a study conducted by Hossain (2012) for SAARC economies, it was shown that the causality relationship between export and electricity consumption.

Dedeoglu and Kaya (2013) showed that there existed a bi-directional causality relationship between energy consumption and export-import in the case of OECD using the panel cointegration and the Granger methods for the period 1980–2010. Findings of the study support the existence of the feedback hypothesis between energy consumption and export-import.

Nasreen and Anwar (2014) explore the causal relationship between the trade openness and energy consumption using data from 15 Asian countries in the period 1980-2011. Pedroni and Johansen cointegration and panel Granger causality approaches are applied to examine the long-term and causal relationship between variables. The empirical results confirm the existence of cointegration between variables. In the study, the effect of trade openness on energy consumption is found to be positive and existing bi-directional causality between variables.

Shahbaz et al. (2014) investigated the causal relationship between openness and energy consumption for 91 countries (high, middle, and low-income countries), during the 1980-2010 period. The empirical findings have supported the feedback hypothesis between variables in middle and low-income countries. However, the non-homogeneous causality approach for high-income countries has indicated one-way causality running from openness to energy consumption. Export led energy hypothesis is valid for high income country group.

Aissa et al. (2014) show that there is no causal relationship between renewable energy consumption and both exports and imports in the short run for 11 African countries. In spite of that, long-term causality relationship from renewable energy consumption to export and import has determined.

Topçu and Payne (2018) investigated the relationship between energy consumption and trade with linear and nonlinear models. In the nonlinear model, the effect of trade on energy consumption reflects an inverted U shape. The coefficients of export on energy consumption are between 0.085-0.099, and the coefficients for imports are ranging between 0.113 and 0.134 in the linear model. The study covers the period 1990-2015 for OECD countries.

2. Data Set And Methodology

The dataset of the research is conducted as balanced panel of OECD countries over the years 1990-2016. Belgium, Estonia, Latvia, Lithuania, Luxembourg and Slovenia are excluded due to non availability and quality of the data. All the data are gathered from the World Development Indicators.

Theoretically, two fundamental variables that determine the export demand are the real Exchange rate and the real income of the other countries, $EX_i = f(RER_i, GDP_o)$. The model has been extended by real investment which is a proxy variable of capital stock and energy consumption. All variables were used in a logarithmic form in order to obtain elasticities. To determine the relationship between energy consumption and export sophistication, three separate models were formed as follows.

$$\ln htech = f(\ln enegy, \ln i, \ln reer, \ln wgd p) \quad (1)$$

$$\ln mtech = f(\ln enegy, \ln i, \ln reer, \ln wgd p) \quad (2)$$

$$\ln lowtech = f(\ln enegy, \ln i, \ln reer, \ln wgd p) \quad (3)$$

The demand for high-tech export in log-linear form is expressed as equation 4:

$$\ln htech_{it} = \beta_{i0} + \beta_{i1} \ln enegy_{it} + \beta_{i2} \ln i_{it} + \beta_{i3} \ln reer_{it} + \beta_{i4} \ln wgd p_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Where $\ln htech$, $\ln mtech$, $\ln lowtech$, $\ln enegy$, $\ln i$, $\ln reer$, $\ln wgd p$ are share of high tech export of total export, medium tech export of total export, low tech export of total export, energy consumption (kg of oil equivalent per capita), investment share (% of GDP), real effective exchange rate index (2010 = 100), other countries GDP per capita (constant 2010

US\$), respectively. Consistent with theory, we expect $\beta_{i3} < 0$. β_{i3} is the exchange rate elasticity of high-tech export.

Pesaran (2004) CD procedure was applied to both variables and residuals in order to investigate cross-section dependency. Under the null hypothesis of cross-section independence, the CD test has a standard normal distribution and the test statistic is calculated as equation 5.

$$CD_{Pesaran} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N r_{ij} \right) \rightarrow N(0,1) \quad (5)$$

Pesaran (2003) cross-sectionally augmented ADF and cross-sectionally augmented IPS (2007) tests were employed for stationarity analysis. CADF and CIPS test statistics are shown in the following equations.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (6)$$

$$CADF_i(N, T) = \frac{\Delta y_i' \bar{M}_W y_{i,-1}}{\hat{\sigma}_i (y_i' \bar{M}_W y_{i,-1})^{1/2}} \quad (7)$$

The estimable equation of CIPS test is modeled as follows:

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \sim N(0,1) \quad (8)$$

The cointegration analysis was performed with Kao (1999), Pedroni (1999, 2004) and Westerlund (2005) panel data cointegration tests. Cointegration equation expressed in the following form:

$$y_{it} = d_t' \delta_i + x_{it}' \beta_i + \hat{e}_{it} \quad (9)$$

in this least squares regression, d_t denote a vector of deterministic components. $\hat{e}_{it}$ is stationary when y_{it} and x_{it} series are cointegrated (Westerlund, 2005).

$$\hat{e}_{it} = \rho_i \hat{e}_{it-1} + u_{it} \quad (10)$$

where ρ_i is an autoregressive parameter. Testing stationarity of residuals using autoregression is equivalent to testing the null hypothesis of no cointegration.

Tested for Granger causality in heterogeneous panels using the procedure proposed by Dumitrescu and Hurlin (2012). Panel regression model has the following form:

$$y_{it} = \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} y_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (11)$$

where K stands for the lag length, $\gamma_i^{(k)}$ is a autoregressive parameter and $\beta_i^{(k)}$ is the regression coefficient. Dumitrescu and Hurlin (2012) propose an average Wald statistic that tests the null of no causal relationship for any of the cross-section units and generated as below:

$$W_{N,T}^{Hnc} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T} \quad (12)$$

where $W_{i,T}$ indicates the individual Wald statistic for cross-section units.

The cointegration coefficients were estimated using Pedroni (2001) fully modified ordinary least squares and dynamic ordinary least squares methods. FMOLS and DOLS estimators correct potential endogeneity and serial correlation problems. The signs and the magnitudes of the long-run relationship are estimated with the following equations:

$$\hat{\beta}_{i,FMOLS}^* = \frac{1}{\sqrt{N}} \sum_i^N \hat{L}_{11i}^{-1} \left(\sum_i^T (x_{it} - \bar{x}_i)^2 \right)^{-1/2} \left(\sum_i^T (x_{it} - \bar{x}_i) y_{it}^* - T \hat{\gamma}_i \right) \rightarrow N(0,1) \quad (13)$$

$$y_{it}^* = (y_{it} - \bar{y}_i) - \frac{\hat{L}_{21i}}{\hat{L}_{22i}} \Delta x_{it} \text{ and } \hat{\gamma}_i \equiv \hat{\Gamma}_{21i} + \hat{\Omega}_{21i}^0 - \frac{\hat{L}_{21i}}{\hat{L}_{22i}} (\hat{\Gamma}_{22i} + \hat{\Omega}_{22i}^0) \quad (14)$$

where $\hat{\Omega}$ and $\hat{\Gamma}$ are covariances and weighted sums of autocovariances obtained from the long-run covariance matrix.

3. Empirical Findings

Table 1 and table 2 contains p -values obtained while testing for cross-section dependency using the Pesaran CD, Breusch-Pagan LM and Pesaran scaled LM procedure.

Table 1. Testing Variables for Cross-Section Dependency

Variables	CD-test	p-value	corr	abs(corr)
lnhtech	20.13	0.000***	0.193	0.431
lnlowtech	63.35	0.000***	0.613	0.646
lnmtech	4.90	0.000***	0.045	0.384
lni	19.06	0.000***	0.184	0.386
lnenergy	28.29	0.000***	0.269	0.491
lnreer	9.31	0.000***	0.091	0.408
lnwgdp	103.68	0.000***	1.000	1.000

Notes: Under the null hypothesis of cross-section independence $CD \sim N(0,1)$ (***) indicate rejection of the null hypothesis at the 1%, levels of significance.

Table 2. Testing Residuals for Cross-Section Dependency

Test	Statistic	d.f.	Prob.
Breusch-Pagan LM	2595.969	435	0.0000***
Pesaran scaled LM	72.24663		0.0000***
Pesaran CD	25.74871		0.0000***

Notes: Null hypothesis of No cross-section dependence (correlation) in residuals

(***) indicate rejection of the null hypothesis at the 1%, levels of significance

Periods included: 26. Cross-sections included: 30

According to the test results, the cross-sectional dependence of both variables and residuals are determined. Therefore, the stationarity check was performed with second generation unit root tests, which take into account the cross-sectional dependence and heterogeneity. It is possible that non-stationary series may give spurious results in empirical studies. Therefore, it is necessary to verify all variables are stationary and in the same order before the procedure to panel cointegration analysis. Table 3 provides the second generation Pesaran CADF (2003) and CIPS (2007) panel unit root test results. Intercept and time trend are allowed for each test.

Table 3. Panel Unit Root Tests

Variables	CADF Test				CIPS Test			
	Intercept		Intercept+Trend		Intercept		Intercept+Trend	
	Z [t-bar]	Prob.	Z [t-bar]	Prob.	Z [t-bar]	Prob.	Z [t-bar]	Prob.
lnhtec	0.023	0.509	2.135	0.984	-0.641	0.261	-2.180	0.015
lnlowtech	0.062	0.525	4.275	1.000	-0.101	0.460	2.077	0.981
lnmtech	-0.640	0.261	0.514	0.696	0.228	0.590	-0.356	0.361
lni	1.418	0.922	2.199	0.986	0.012	0.505	-1.652	0.049
lnenergy	1.697	0.955	2.128	0.983	-0.054	0.478	1.526	0.937
lnreer	-0.806	0.210	1.321	0.907	-0.678	0.249	0.238	0.594
lnwgdp	3.280	0.999	22.582	1.000	4.854	1.000	4.482	1.000
First Difference								
Δlnhtec	-3.257	0.001***	-1.436	0.076*	-2.736	0.003***	-4.551	0.000***
Δlnlowtech	-1.644	0.050**	-8.331	0.000***	-9.981	0.000***	-8.331	0.000***
Δlnmtech	-3.665	0.000***	-8.070	0.000***	-3.665	0.000***	-8.070	0.000***
Δlni	-3.036	0.001***	-3.579	0.000***	-6.254	0.000***	-3.549	0.000***
Δlnenergy	-2.554	0.005***	-1.636	0.051*	-2.851	0.002***	-8.423	0.000***
Δlnreer	-3.294	0.000***	-2.888	0.002***	-4.305	0.000***	-1.686	0.046**
Δlnwgdp	-3.724	0.000***	-3.618	0.000***	-2.470	0.007***	-0.904	0.183

Notes: ***p < 0.01, **p < 0.05, *p < 0.1. (*) indicate rejection of the null hypothesis of unit root at the 1%, 5% and 10% levels of significance.

Test results show that all variables are nonstationary around at 1% significance level but stationary in their first differences. As a result of the stationary analysis, variables are determined I(1) which means they are integrated of the same order.

Presence of the variables integration same order enabled the implementation of panel cointegration approaches to examine the long-run relationship between the variables. Panel cointegration analysis is investigated with Pedroni (2004), Kao (1999) and Westerlund (2005) tests. The results of the cointegration analysis are reported in the following tables below.

Table 4. Pedroni residual cointegration test

	Model 1			Model 2			Model 3		
	Panel Statistic	Weighted Statistic	Group Statistic	Panel Statistic	Weighted Statistic	Group Statistic	Statistic	Weighted Statistic	Group Statistic
v	1.685** (0.046)	-1.108 (0.866)		-0.018 (0.507)	-0.108 (0.543)		1.705** (0.044)	0.460 (0.322)	
rho	-0.813 (0.208)	1.999 (0.977)	4.217 (1.000)	1.004 (0.842)	1.214 (0.887)	3.222 (0.999)	0.175 (0.566)	0.486 (0.686)	2.332 (0.990)
PP	-4.991*** (0.000)	-2.289** (0.011)	-2.549*** (0.005)	-2.759*** (0.003)	-2.799*** (0.002)	-2.745*** (0.003)	-4.142*** (0.000)	-4.177*** (0.000)	-5.742*** (0.000)
ADF	-4.320*** (0.000)	-3.881*** (0.000)	-4.345*** (0.000)	-2.835*** (0.002)	-3.6087** (0.000)	-3.545*** (0.000)	-4.114*** (0.000)	-4.062*** (0.000)	-5.125*** (0.000)

Notes: Null Hypothesis is no cointegration. Prob. values are in parentheses. ***p < 0.01, **p < 0.05, *p < 0.1.

(*) indicate rejection of the null hypothesis at the 1%, 5% and 10% levels of significance.

Table 5. Kao Residual Cointegration Test

	Model 1			Model 2			Model 3		
	t-Statistic	Residual Variance	HAC Variance	t-Statistic	Residual Variance	HAC Variance	t-Statistic	Residual Variance	HAC Variance
ADF	-4.587*** (0.000)	0.048	0.050	-2.098** (0.018)	0.007	0.006	-5.877*** (0.000)	0.005	0.004

Notes: Null Hypothesis is no cointegration. Prob. values are in parentheses. ***p < 0.01, **p < 0.05, *p < 0.1.

(*) indicate rejection of the null hypothesis at the 1%, 5% and 10% levels of significance

Table 6. Westerlund Cointegration Test

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Statistic	P-Value	Statistic	P-Value	Statistic	P-Value
Variance ratio	2.4232	0.0077***	-2.7398	0.0031***	-2.8428	0.0022***

Notes: Null Hypothesis is no cointegration. Number of panels = 30.

Avg. number of periods = 25.333

The results from performed procedure reject the null hypothesis and indicate cointegration around at the 1% significance level. Statistics indicate that a long-run relationship exists between the variables. Cointegration is verified for all three models and in different cointegration approaches.

Granger causality analysis is investigated by Dumitrescu & Hurlin (2012) method which is robust to cross-sectional dependence and heterogeneity. Panel causality test results are given in Table 7. Results from the DH model show bidirectional causality between

energy consumption and low, middle and high technology export. Moreover, there is also a bi-directional causality between energy consumption and real investment, real effective exchange rate. These findings support the feedback hypothesis for the OECD countries. Feedback hypothesis suggests that fluctuations in two variables have a significant impact on each other. For sample countries, existing bidirectional Granger causality between energy consumption and the technology level of exports, any energy reduction arises from energy conservation policies will not only reduce GDP by trade but also limit the technology diffusion among countries. In addition, the one-way causality relationship from the income of other countries to exports is determined. Medium-low technology exports and investment rates affect each other in a bi-directional manner. High-tech exports are the Granger cause of the investment rate. High-tech exports are expected to have a positive impact on investments as its content the high added value.

Table 7. Dumitrescu Hurlin Panel Causality Test

Null Hypothesis	Obs	W-Stat.	Zbar-Stat.	Prob.	Direction
lnenergy - lnhtec lnhtec - lnenergy	709	3.206 4.706	2.086 5.334	0.037 0.000	lnenergy ↔ lnhtec
lnenergy - lnmtch lnmtch - lnenergy	709	4.674 3.166	5.263 2.000	0.000 0.046	lnenergy ↔ lnmtch
lnenergy - lnlowtech lnlowtech - lnenergy	709	4.962 4.489	5.888 4.864	0.000 0.000	lnenergy ↔ lnlowtech
lnmtch - lnhtec lnhtec - lnmtch	739	2.229 3.292	0.004 2.334	0.997 0.020	lnhtec → lnmtch
lnlowtech - lnhtec lnhtec - lnlowtech	739	3.678 6.659	3.179 9.717	0.002 0.000	lnhtec ↔ lnlowtech
lnmtch - lnlowtech lnlowtech - lnmtch	739	4.646 3.694	5.303 3.215	0.000 0.001	lnmtch ↔ lnlowtech
lni - lnhtec lnhtec - lni	739	2.090 4.921	-0.301 5.906	0.763 0.000	lnhtec → lni
lni - lnmtch lnmtch - lni	739	3.674 3.121	3.172 1.958	0.002 0.050	lnmtch ↔ lni
lni - lnlowtech lnlowtech - lni	739	3.640 6.066	3.096 8.417	0.002 0.000	lnlowtech ↔ lni
lni - lnenergy lnenergy - lni	719	3.342 3.518	2.407 2.790	0.016 0.005	lnenergy ↔ lni
lni - lnreer lnreer - lni	739	2.734 4.026	1.109 3.940	0.268 0.000	lnreer → lni
lni - lnwgdg lnwgdg - lni	747	3.521 5.491	2.857 7.194	0.004 0.000	lni ↔ lnwgdg
lnreer - lnenergy lnenergy - lnreer	709	3.129 4.090	1.919 3.996	0.055 0.000	lnreer ↔ lnenergy
lnreer - lnhtec lnhtec - lnreer	730	3.487 2.791	2.736 1.217	0.006 0.224	lnreer → lnhtec

lnreer - lnlowtech	730	3.851	3.530	0.000	lnlowtech ↔ lnreer
lnlowtech - lnreer		3.442	2.638	0.008	
lnreer - lnmtech	730	3.509	2.784	0.005	lnmtech ↔ lnreer
lnmtech - lnreer		3.015	1.706	0.088	
lnwgdp - lnhtec	739	4.441	4.853	0.000	lnwgdp → lnhtec
lnhtec - lnwgdp		2.257	0.064	0.949	
lnwgdp - lnmtech	739	3.310	2.373	0.018	lnwgdp → lnmtech
lnmtech - lnwgdp		1.753	-1.041	0.298	
lnwgdp - lnlowtech	739	4.922	5.907	0.000	lnwgdp → lnlowtech
lnlowtech - lnwgdp		2.696	1.026	0.305	
lnwgdp - lnenergy	717	4.952	5.903	0.000	lnwgdp ↔ lnenergy
lnenergy - lnwgdp		1.210	-2.232	0.026	
lnwgdp - lnreer	737	3.457	2.688	0.007	lnwgdp → lnreer
lnreer - lnwgdp		2.420	0.418	0.676	

Notes: Null Hypothesis: x does not homogeneously cause y.

Table 8 provides the long-run parameters based on FMOLS and DOLS estimation. In fmols models, the coefficients are positive and statistically significant at the 1% level for energy consumption and real investment. Exchange rate and world GDP are negative and statistically significant at the 1% level. Model 1 results indicate that one percent increase in energy consumption increases high-tech export share by 0.811%; a one percent increase in real gross fixed capital formation increases high-tech export share by 0.374%; one percent increase in real effective exchange rate decreases high-tech export share by -0.687%; one percent increase in the world GDP decreases high-tech export share by -1.742%; and one percent increase in the real investment rises high-tech export share by range between 0.374%-0.786%. As world GDP increases, countries significantly reduce technology-intensive product imports from OECD countries. An increase in the real effective exchange rate represents an appreciation of the local currency in real terms, denoting a rise in the value of local commodities in terms of foreign commodities. Real effective exchange rate elasticity of technology-intensive exports is consistent with economic theory and statistically significant. Note there is a wide difference in elasticity estimates between export sophistication. The fact that FMOLS and DOLS residuals are stationary and no correlation between cross sections supports the existence of a long run relationship between variables and eliminates the possibility of spurious regression. Taken together, these results suggest that there is a causal relationship between energy consumption and export technology level.

Table 8. Results of FMOLS and DOLS regression

Variable	Model 1 (Htech)		Model 2 (Mtech)		Model 3 (Lowtech)	
	FMOLS	DOLS	FMOLS	DOLS	FMOLS	DOLS
lnenergy	0.811*** (-0.213)	0.862*** (0.140)	0.162*** (0.069)	0.316*** (0.071)	-0.238*** (0.063)	-0.239*** (0.061)
lni	0.374*** (0.102)	0.786*** (0.097)	0.350*** (0.045)	0.049 (0.073)	0.094*** (0.039)	0.128*** (0.044)
lnreer	-0.687*** (0.109)	-0.119 (0.112)	-0.216*** (0.054)	0.133** (0.070)	-0.139*** (0.043)	-0.190*** (0.056)
lnwgdg	-1.742*** (0.734)	-3.806*** (0.469)	-0.849*** (0.223)	-0.222*** (0.051)	-0.542*** (0.183)	-0.471** (0.237)
Residual	-2.030**	-5.593***	-1.743**	-4.127 ***	-1.658**	-7.564***
Cips Test	[0.021]	[0.000]	[0.041]	[0.000]	[0.049]	[0.000]
Residual	1.35***	7.96	1.46 ***	1.50***	1.04***	0.92***
CD Test	[0.176]	[0.000]	[0.146]	[0.135]	[0.300]	[0.358]
Obs	734	667	734	686	734	663

Notes: Automatic leads and lags specification based on AIC criterion.

4. Concluding Remarks And Policy Implications

The most obvious finding to emerge from this study is that the feedback hypothesis is supported between two variables and there is a bidirectional Granger causality relationship between total energy consumption and export sophistication. The feedback hypothesis between two variables is supported. The long-run cointegration coefficients clearly show that as the energy consumption rising, the technology level of the exported goods increases and vice versa. The second major finding was that while the effect of long-run energy consumption on high-tech and medium-tech exports is positive, its impact on low-tech exports is negative. The energy consumption elasticities of high technology exports are comparatively high than middle and low-tech export. It shows that high-technology exports consume more energy than medium and low-technology exports. Results are important in that increased energy consumption affects export sophistication in

the OECD and in both the short and long-run. In addition, the exchange rate elasticity of technology-intensive exports goods is consistent with economic theory and statistically significant. Another significant result to emerge from this study is that energy consumption supports the export-led growth hypothesis through high and medium-tech exports indirectly. This evidence indicates that as the technology and knowledge of countries accumulate, energy demands have increased. Moreover, any boost in a share of real investment is expected to have a powerful impact on high and medium tech export growth. The research has also shown that an energy reduction stem from energy saving policies will reduce GDP by export channel and limit technology diffusion. The fact that the intensity of technology in exports depends on energy consumption requires countries to provide energy supply security, extend resource diversity and green renewable energy sources. Energy consumption forecasts, which do not take into account the impact of the technology level in exports, will probably underestimate the energy demand. Future research should investigate the interaction between the sources of energy and export sophistication.

References

- A. Aslan. 2013. Energy consumption and GDP: the strong relationship in OECD countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy* 8(4), 339-345. doi: [10.1080/15567240903502586](https://doi.org/10.1080/15567240903502586).
- Aïssa, M. S. B., Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2014). Output, renewable energy consumption and trade in Africa. *Energy Policy*, 66, 11-18. doi: [10.1016/j.enpol.2013.11.023](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.11.023).
- Apergis, N., and J. E. Payne. 2012. Renewable and non-renewable energy consumption-growth nexus: evidence from a panel error correction model. *Energy Economics* 34(3), 733-738. doi: [10.1016/j.eneco.2011.04.007](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.04.007).
- Benhabib, J., and M. M. Spiegel. 2005. Human capital and technology diffusion. In *Handbook of economic growth*, ed. P. Aghion and S. Durlauf, vol. 1B, 935-966. Amsterdam: Elsevier.
- Bhagwati, J. 1978. *Anatomy and consequences of exchange control regimes*. New York: Ballinger Publishing.
- BP. (2018). *Energy Outlook-2018 edition*. BP, UK.
- Cole, M. A. 2006. Does trade liberalization increase national energy use? *Economics Letters* 92(1), 108-112. doi: [10.1016/j.econlet.2006.01.018](https://doi.org/10.1016/j.econlet.2006.01.018).
- Dedeoglu, D., and H. Kaya. 2013. Energy use, exports, imports and GDP: new evidence from the OECD countries. *Energy Policy* 57, 469-476. doi: [10.1016/j.enpol.2013.02.016](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.02.016).
- Dogan, E. 2015. Revisiting the relationship between natural gas consumption and economic growth in Turkey. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy* 10(4), 361-370. doi: [10.1080/15567249.2014.931486](https://doi.org/10.1080/15567249.2014.931486).
- Dumitrescu, E. I., and C. Hurlin. 2012. Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling* 29(4), 1450-1460. doi: [10.1016/j.econmod.2012.02.014](https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014).
- Erkan, C., M. Mucuk, and D. Uysal. 2010. The impact of energy consumption on exports: the Turkish case. *Asian Journal of Business Management* 2(1), 17-23.
- Findlay, R. 1978. Relative backwardness, direct foreign investment, and the transfer of technology: a simple dynamic model. *The Quarterly Journal of Economics* 92(1), 1-16. doi: [10.2307/1885996](https://doi.org/10.2307/1885996).
- Ho, C.Y., and K.W. Siu. 2007. A dynamic equilibrium of electricity consumption and GDP in Hong Kong: an empirical investigation. *Energy Policy* 35 (4), 2507-2513. doi: [10.1016/j.enpol.2006.09.018](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.09.018).
- Hossain, S. 2014. Multivariate granger causality between economic growth, electricity consumption, exports and remittance for the panel of three SAARC countries. *European Scientific Journal* 8(1), 347-376. doi: [10.19044/esj.2012.v8n1p%25p](https://doi.org/10.19044/esj.2012.v8n1p%25p).

- IEA. (2018). *World Energy Outlook 2018*. International Energy Agency, Paris.
- Kahrl, F., & Roland-Holst, D. (2008). Energy and exports in China. *China Economic Review*, 19(4), 649-658. doi: [10.1016/j.chieco.2008.05.004](https://doi.org/10.1016/j.chieco.2008.05.004).
- Kao, C. 1999. Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics* 90(1), 1-44. doi: [10.1016/S0304-4076\(98\)00023-2](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00023-2).
- Kohpaiboon, A. 2006. Foreign direct investment and technology spillover: A cross-industry analysis of Thai manufacturing. *World Development* 34(3), 541-556. doi: [10.1016/j.worlddev.2005.08.006](https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.08.006).
- Lach, L. 2015. Oil usage, gas consumption and economic growth: evidence from Poland. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy* 10(3), 223-232. doi: [10.1080/15567249.2010.543946](https://doi.org/10.1080/15567249.2010.543946).
- Lean, H. H., and R. Smyth. 2010a. Multivariate Granger causality between electricity generation, exports and GDP in Malaysia. *Energy* 35(9), 3640–3648. doi: [10.1016/j.energy.2010.05.008](https://doi.org/10.1016/j.energy.2010.05.008).
- Lean, H. H., and R. Smyth. 2010b. On the dynamics of aggregate output, electricity consumption and exports in Malaysia: evidence from multivariate Granger causality tests. *Applied Energy* 87(6), 1963–1971. doi: [10.1016/j.apenergy.2009.11.017](https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2009.11.017).
- Lee, C. C., and C. P. Chang. 2008. Energy consumption and economic growth in Asian economies: a more comprehensive analysis using panel data. *Resource and Energy Economics* 30(1), 50-65. doi: [10.1016/j.reseneeco.2007.03.003](https://doi.org/10.1016/j.reseneeco.2007.03.003).
- Lise, W., and K. van Montfort. 2007. Energy consumption and GDP in Turkey: is there a cointegration relationship? *Energy Economics* 29(6), 1166-1178. doi: [10.1016/j.eneco.2006.08.010](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.08.010).
- Narayan, P. K., and R. Smyth. 2009. Multivariate Granger causality between electricity consumption, exports and GDP: evidence from a panel of Middle Eastern countries. *Energy Policy* 37(1), 229-236. doi: [10.1016/j.enpol.2008.08.020](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.020).
- Nasreen, S., & Anwar, S. (2014). Causal relationship between trade openness, economic growth and energy consumption: A panel data analysis of Asian countries. *Energy Policy*, 69, 82-91. doi: [10.1016/j.enpol.2014.02.009](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.02.009).
- Nelson, R. R., and E. S. Phelps. 1966. Investment in humans, technological diffusion and economic growth. *American Economic Review* 56(2), 69-76.
- Ozturk, F. 2017. Energy consumption-GDP causality in MENA countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy* 12(3), 231-236. doi: [10.1080/15567249.2015.1072597](https://doi.org/10.1080/15567249.2015.1072597)
- Payne, J. E. 2010. Survey of the international evidence on the causal relationship between energy consumption and growth. *Journal of Economic Studies* 37(1), 53-95. doi: [10.1108/01443581011012261](https://doi.org/10.1108/01443581011012261).
- Pedroni, P. 1999. Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 61(S1), 653-670. doi: [10.1111/1468-0084.0610s1653](https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1653).

- Pedroni, P. 2001. Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. In *Nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels*, ed. B. H. Baltagi et al., vol. 15, 93-130. Emerald Group Publishing Limited.
- Pedroni, P. 2004. Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory* 20(3), 597-625. doi: [10.1017/S0266466604203073](https://doi.org/10.1017/S0266466604203073).
- Pesaran, M. H. 2003. A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. Cambridge Working Papers in Economics No. 0346. Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H. 2004. General diagnostic tests for cross section dependence in panels CESifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240.
- Pesaran, M. H. 2007. A simple panel unit root test in the presence of cross- section dependence. *Journal of Applied Econometrics* 22(2), 265-312. doi: [10.1002/jae.951](https://doi.org/10.1002/jae.951).
- Sadorsky, P. 2011. Trade and energy consumption in the Middle East. *Energy Economics* 33(5), 739-749. doi: [10.1016/j.eneco.2010.12.012](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.12.012).
- Sadorsky, P. 2012. Energy consumption, output and trade in South America. *Energy Economics* 34(2), 476-488. doi: [10.1016/j.eneco.2011.12.008](https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.12.008).
- Topcu, M., & Payne, J. E. (2018). Further evidence on the trade-energy consumption nexus in OECD countries. *Energy Policy*, 117, 160-165. doi: [10.1016/j.enpol.2018.03.007](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.03.007).
- Walz, U. 1997. Innovation, foreign direct investment and growth. *Economica* 64(253): 63-79. doi: [10.1111/1468-0335.00064](https://doi.org/10.1111/1468-0335.00064).
- Westerlund, J. 2005. New simple tests for panel cointegration. *Econometric Reviews* 24(3), 297-316. doi: [10.1080/07474930500243019](https://doi.org/10.1080/07474930500243019).
- Xu, M., Li, R., Crittenden, J. C., & Chen, Y. (2011). CO2 emissions embodied in China's exports from 2002 to 2008: A structural decomposition analysis. *Energy Policy*, 39(11), 7381-7388. doi: [10.1016/j.enpol.2011.08.068](https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.08.068).
- Yang, H. Y. 2000. A note on the causal relationship between energy and GDP in Taiwan. *Energy Economics* 22(3), 309-317. doi: [10.1016/S0140-9883\(99\)00044-4](https://doi.org/10.1016/S0140-9883(99)00044-4).
- Zhang, X. P., and X. M. Cheng. 2009. Energy consumption, carbon emissions, and economic growth in China. *Ecological Economics* 68(10), 2706-2712. doi: [10.1016/j.ecolecon.2009.05.011](https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.05.011).

Türkiye’de Para İkamesinin Belirleyicileri: Doğrusal Olmayan Bir Yaklaşım*

Erkan AĞASLAN**

Savaş GAYAKER***

Geliş Tarihi (Received): 27.05.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 03.07.2019

Öz

Gelişmekte olan ülkelerde özellikle esnek döviz kurlarına geçildikten sonra para ikamesi sorunu ile karşılaşmıştır. 1970’li yıllarda sabit döviz kuru sisteminin terk edilerek esnek döviz kuru sistemine geçilmesiyle gelişmekte olan ülkelerin paralarına olan talep artışı, gelişmekte olan ülkelerin ulusal para politikalarının etkinliğini zayıflatmaya başlamıştır. Son dönemde Türkiye Ekonomisi’nde döviz kurunu düşürmeye ilişkin merkez bankasının döviz satım ihaleleriyle piyasaya müdahale etmesi ile istenen başarımlar sağlanamamıştır. Dolarizasyonun bu etkiyi azalttığı hatta yok ettiği bilinmektedir. Bu durumu açıklamak için bugüne kadar yapılan çalışmalarda dolarizasyon kavramı yalnızca doğrusal ekonometrik yöntemler ile incelenmiştir. Ancak yapılan analizler sonucunda dolarizasyon değişkeninin doğrusal olmayan bir yapı sergilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada öncelikle para ikamesi değişkeninin belirleyicileri tespit edilmeye çalışılmış, buradan hareketle Threshold Autoregressive (Eşik otoregresif) modeller yardımıyla tahminlerde bulunulmuş ve ileriye yönelik öngörüler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dolarizasyon, Para İkamesi, Para Politikası, Threshold Autoregressive Models

* Bu çalışma Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı’nda Erkan Ağaslan tarafından “TÜRKİYE’DE PARA İKAMESİ: DOĞRUSAL OLMAYAN EKONOMETRİK MODELLEME” ismiyle tamamlanarak Ocak 2019’da savunulan doktora tezinden türetilmiştir.

** Arş. Gör.Dr. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü. erkanağaslan@hbv.edu.tr, Yazar ORCID bilgisi: <http://orcid.org/0000-0001-8118-7222>

*** Arş.Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü. savas.gayaker@hbv.edu.tr, Yazar ORCID bilgisi: <https://orcid.org/0000-0002-7186-1532>

Determinants of Currency Substitution in Turkey: A Nonlinear Approach

Abstract

In developing countries, especially after the transition to flexible exchange rates, the problem of currency substitution was encountered. In the 1970s, when the fixed exchange rate system was abandoned and switched to flexible exchange rate system, the increase in the demand for the money of the developing countries began to weaken the effectiveness of the developing countries' national monetary policies. Interventions to reduce the exchange rate by the central bank to the market with foreign exchange selling auctions have not been succeeded. Dollarization is known to reduce this effect or even eliminate the effect. In order to explain this situation, the concept of dollarization has been examined with linear econometric methods only. However, as a result of the analyzes, it was concluded that the variable exhibited a nonlinear structure. First of all, in this study, the determinants of the variable of currency substitution were tried to be determined. Then Threshold Autoregressive models were used to make estimations and forecasts.

Keywords: *Dollarization, Currency Substitution, Monetary Policy, Threshold Autoregressive Models*

Giriş

Para ikamesi, bir ekonomide kullanılan ulusal paranın, sürekli değer kaybetmesi sonucu paranın işlevlerinden bir kısmını yerine getirememesi ve böylece ülke vatandaşlarının ulusal paranın yerine daha güvenilir buldukları başka ülke parasını kendi ulusal paraları yerine ikame etmeleri durumudur. Para ikamesi, özellikle enflasyon sorununa sahip ekonomilerde ulusal paranın sürekli değer kaybetmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte, para işlevlerinden bir kısmını yerine getirememekte ve ülkede yerleşik olarak bulunan vatandaşların ulusal paranın bu değer kaybından korunmak için daha güvenilir buldukları başka ülke parasını, kendi ülke paraları yerine ikame etmesi ile ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile para ikamesi vatandaşların kendi ulusal parasından vazgeçme durumudur. Enflasyonun engellenemediği bir ortamda, sürekli olarak değerini kaybeden ulusal paranın, öncelikle tasarruf ya da servet biriktirme aracı olma işlevi zayıflamaktadır. Özellikle böyle bir ülkede mevduat faizleri enflasyon oranının altında tutulmaktaysa, bireyler tasarruflarını değerini kaybetmediğine inandıkları yabancı paralara dönüştürmeye adeta zorlanmış olacaklardır. Ulusal paraya olan güven kaybı daha da ileri boyutlara ulaştığında, ulusal para değişim, ödeme ve değer standardı olma işlevlerini de yitirebilir. Para ikamesi, nakit döviz ikamesi biçiminde olabileceği gibi, hesap ikamesi ve tahvil ikamesi biçimlerinde de ortaya çıkabilir. Para ikamesi, yabancı parayı ikame eden ülke açısından bir sermaye çıkışı, parası ikame edilen ülke açısından ise sermaye girişidir. Parası ikame edilen ülke tarafından paranın ihracı, söz konusu ülkenin uluslararası yükümlülüklerini, ödemeler dengesinde sermaye girişi şeklinde arttırmaktadır (Kruger & Ha, 1995).

Türkiye’de özellikle 2000’li yılların başlarında enflasyon ile olan mücadelenin olumlu sonuçlar vermesi neticesinde 2006 ve 2007 yılları sonlarına doğru para ikamesi süreci tersine işlemeye başlamıştır. Bu süreç literatüre Türkiye ekonomisinin de-dolarizasyon sürecinin hız kazandığı bir dönem olarak geçmiştir. Global krizin etkilerinin 2010 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren Türkiye ekonomisinde gösterdiği negatif etkiler nedeniyle enflasyon beklentisinin yüksek olması sonucu, süreç yeniden tersine işlemeye başlamış ve dolarizasyon süreci bu yıldan itibaren hız kazanmıştır. 2010’lu yılların sonuna geldiğimizde ise artan enflasyon, yükselen faizler ve döviz kurunun aşırı değerlenmesi sonucu ulusal para değerini kaybetmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren döviz tevdiat hesaplarındaki toplam yabancı mevduat miktarlarının ulusal paraya oranı önemli derecede artmıştır. Bu süreç sonunda ulusal paraya olan güven sarsılmıştır. Döviz tevdiat hesaplarındaki toplam mevduat miktarları Türk Lirası mevduat hesaplarının üzerine çıkmıştır. Bu gelişmelerden hareketle bu çalışmanın amacı

döviz tevdiat hesaplarının toplam mevduatlar içerisindeki payı olan para ikamesinin yükselmesindeki sebepleri tespit etmek ve uygun çözümler önermektir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde ilk olarak literatür taramasına yer verilmiş, daha sonra para ikamesine ilişkin temel kavramlar açıklanmıştır. Buradan hareketle para ikamesinin açıklanmasına ilişkin ekonometrik modeller tahmin edilmiştir. Son bölümde ise tahmin sonuçları değerlendirilerek önerilerde bulunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Hakioğlu (1988) çalışmasında para ikamesi, faiz oranları ve enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi iki aşamalı en küçük kareler yöntemi ile incelemiştir. Sonuç olarak ilgili değişkenler arasındaki ilişkiyi iktisat kuramına göre beklenen yönde bulmuştur. Para ikamesi ile faiz oranı arasında negatif, enflasyon ile arasında ise pozitif yönlü ilişki tespit etmiştir. Akçay (1997) çalışmasında GARCH yöntemi kullanarak dolarizasyon ne kadar yüksek olursa döviz kuru oynaklığı da o kadar yüksek olmaktadır sonucuna ulaşmıştır. Ize ve Yeyati (2003) çalışmalarında Panel Portfolio Model kullanarak minimum varyans portföyü ile dolarizasyonun yakından ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır. Cıvcir (2003) çalışmasında Johansen eşbütünleşme analizi ile para arzı, toptan eşya fiyat endeksi ve tüketici fiyat endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi sınınamıştır. Enflasyon arttığında, ekonomik birimlerin makroekonomik dengesizlikler ve enflasyon vergisinden kaçınmak için yabancı para miktarlarını arttırdıklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte ekonomik bireylerin reel döviz kuru değer kazandığında, değeri yükselmiş olan yabancı parayı tercih ettiklerini ve bu durumun para ikamesi seviyesini arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Edwards ve Magendzo (2004) çalışmasında panel veri yöntemi kullanarak dolarize olmuş ülkelerde GSYİH oynaklığının, yerli para birimi kullanan ülkelere daha yüksek olduğu sonucuna varmıştır. Darıcı ve Serel (2004) çalışmasında para ikamesi, döviz kuru, aylık mevduat faiz oranı ve fiyatlar genel seviyesindeki ilişki, regresyon analizi kullanılarak en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmiştir. Çalışma sonucunda para ikamesinin döviz kuru ve fiyatlar genel seviyesi ile aynı, faiz oranları ile ters yönlü ilişkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Saraç (2010) çalışmasında para ikamesi ile enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan nedensellik analizi sonucunda enflasyonun para ikamesinin bir nedeni olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Aynı zamanda varyans ayrıştırması ile etki-tepki analizi yardımıyla da aynı sonuç desteklenmiştir. Fabris (2017) çalışmasında ise VAR modellerini kullanarak finansal dolarizasyonun fiyatlar üzerindeki etkisi incelemiştir. Sonuç olarak finansal dolarizasyonun fiyatlar üzerindeki etkisinin düşük ancak kalıcı olduğuna ulaşılmıştır.

Bu kapsamda, literatürdeki çalışmalardan farklı olarak, para ikamesini ölçmek için tek başına döviz tevdiat hesabı veya bu rakamın milli gelire oranı yerine, döviz tevdiat hesabının geniş anlamdaki para arzına oranı kullanılmıştır. Bu oran ile toplam ulusal paranın ne kadarının yabancı para ile ikame edildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Para İkamesi Türleri

Para ikamesi kavramına ilişkin birçok alt sınıflandırma bulunmasına karşın en genel kabul görmüş sınıflandırma iki alt başlıkta toplanmaktadır. Bunlardan ilki tam para ikamesi iken, diğeri kısmi para ikamesidir.

Eğer bir ekonomide paranın işlevinin ulusal para birimi yerine resmi olarak yabancı para birimi tarafından gerçekleştirilmesi söz konusu buna “tam para ikamesi” denilmektedir. Euro bölgesi, bir para birliği olması nedeni ile farklı bir örnek olarak değerlendirilebilir. Panama ve Ekvator gibi birkaç küçük ülke tam para ikamesinin hakim olduğu yerlerdir (Serdengeçti, 2005).

Kısmi para ikamesi tanımı ise ortaya çıkış sebepleri ve ülkelerin içinde buldukları koşullara göre farklı şekillerde yapılabilmektedir. Bir ekonomide enflasyonun yüksek olmasıyla birlikte belirsizlik ortamı da ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda ülkede yaşayan yerleşikler, oluşabilecek değer kaybından korunmak için finansal varlıklarını yabancı para cinsinden saklama eğilimi gösterirler. Bu durum kısmi para ikamesi olarak tanımlanır (Akçay, 1997).

Ayrıca para ikamesi bir ülkede iktisadi bireylerin portföylerinde başta para olmak üzere ulusal finansal aktiflerin yanı sıra yabancı finansal aktifleri de buldurmalarıdır. Bu noktadan bakıldığında para ikamesi farklı iki başlık altında doğrudan para ikamesi ve dolaylı para ikamesi olarak da ifade edilebilir.

2.1. Para İkamesinin Para Politikası ve Makroekonomi Üzerine Etkileri

Para ikamesinin makroekonomi üzerindeki etkileri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklılık göstermektedir. Bunlardan birincisi para ikamesinin istikrar programlarının verimliliği üzerine etkisi, diğeri ise para ikamesinin enflasyondan elde edilen yetki gelirleri üzerine etkisidir. Gelişmekte olan ülkelerin sorunlarından birisi de kendi istikrar programlarının kredibilitesi olarak bilinmektedir. Bu bağlamda akla gelmekte olan ilk soru dolarizasyon sürecinin ekonomiyi istikrara kavuşturmasına yardımcı olup olmadığı ve ekonomi politikalarının kredibilitelerinin artırmalarına katkı sağlayıp sağlamadığıdır. Yetkililer teşvikleri ortadan kaldırdığında ulusal paranın manipüle edilebilmesi için yabancı paranın

dolaşımı kredibilitiyi artırabilir. Geçmişte, bir çok istikrar programı nominal döviz kuru sabitlemesi ya da kaygan parite uygulamalarına yer vermiştir.

Hükümet borçlarının enflasyonist finansmanı karşılaşılan diğer bir sorundur. Ulusal paranın yabancı para ile büyük oranda ikame edilebilmesi durumuyla karşı karşıya olan bir hükümet için daha zorunun, bu açığı para basarak finanse etmek olduğu söylenebilir. Bir taraftan döviz dengelerini tutmak, senyoraaj gelirlerini elde etmeyi mümkün kılarken, diğer taraftan döviz talebi enflasyon vergisi rolünü üstlenebilir. Elde edilen gelir (para ikamesinin varlığında) bu verginin her seviyesinde daha düşük olacaktır (Komarek ve Melecky, 2001). Kalkınmakta olan ülkelerdeki enflasyon oranı, dünyanın diğer ülkelerindeki enflasyon oranlarından daha fazla yükselme eğiliminde olmaktadır. Böylece aradaki değer kaybından korunmakta olan birikim sahipleri kendi birikimlerini değerini yitirmeyen yabancı para cinsinden tutma eğiliminde olurlar. Bu durum enflasyon vergisinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Fiyatlarda meydana gelen artıştan ötürü ulusal paranın satın alma gücünün enflasyon oranında azalmasına, enflasyon vergisi denilmektedir. Sabit ve düşük gelirli çalışanlar ile fiyatı doğru belirleyemeyenler enflasyon vergisinden etkilenirler. Düşük gelirli olan ekonomik bireylerin ellerinde bulunan para, faiz ve benzeri finansal araçlara yatırılamayacak kadar az bulunduğundan, yalnızca harcamalarında kullanılır. Bu durumda fiyatlarda meydana gelen artış direkt olarak sabit ve düşük gelirli çalışanların satın alma gücünü azaltır. Oysa yüksek gelirli ekonomik bireylerin ellerindeki para farklı finansal araçlar yardımıyla değerlendirilip enflasyon oranında veya daha fazla getiri elde edebilir. Bu sebeple, enflasyon vergisi yüksek gelirli bireyleri çok fazla etkilememektedir. Böyle bir ekonomide ulusal para cinsinden enflasyon vergisi dayatmak durumunda, ülkede yerleşik bulunan vatandaşlar paralarını yabancı para cinsine ikame etmektedirler (McKinnon, 1982). Ayrıca, enflasyonist bir ortamda getiri oranları hakkında oluşan belirsizlik nedeniyle varlığın parasal olarak diğer bir para birimine hızlı geçişini kolaylaştırmak için mümkün olduğunca likit olarak kalması her şeyden önemlidir. Böyle bir durumda para ikamesinin etkilerini yedi başlık altında toplamak mümkündür.

2.1.1. Döviz Kuru Etkisi

Para ikamesi modellerinin ve makroekonomiye olan etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi döviz kuru sistemleri ve etkilerinin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bu modellerin ve diğer ampirik gözlemlerin sonuçları yüksek derecede para ikamesinin olduğu ekonomilerde döviz kurunun da oynaklığının fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Para ikamesinin güçlü rol oynadığı ekonomilerde bu bulgular, bir “istikrar” dönemi boyunca sabit döviz kuru

politikasının (ya da dar dalgalanma bantlarının olduğu döviz kuru rejimlerinin) savunmakta ve bu tür uygulamaların ekonomide var olması gerektiğini zorunlu hale getirmektedir. Bu nedenle döviz kuru politikalarının ve etkilerinin çok iyi bilinmesi ve açıklanması önem arz etmektedir.

2.1.2. Kredi Riski Etkisi

Yoğun para ikamesi etkisi altında olan ekonomilerdeki devalüasyon, “bilanço etkisi” sebebiyle ekonomiyi daraltıcı etkiye sebep olmaktadır. Bu nedenle, borçların ödenmesi noktasında zorluklara neden olmakta ve geri ödenme olasılığının düşmesine neden olmaktadır. Devalüasyonun ortaya çıkması durumunda, bankaya ödemesi bulunan ekonomik birimlerle beraber bankaların da işlerliği aksar. Bu değer düşümünün neden olduğu risk kredilerde ortaya çıkan daralmaları tetiklemekte ve mudilerin mevduatlarını çekmelerine neden olmaktadır (IMF, 2007).

Bankaların döviz yükümlülüklerinde meydana gelen dengesizlikleri gidermeleri için kullandıkları alternatif bir yöntem olan kredi dolarizasyonu çok etkin bir yöntem olarak ifade edilmemektedir. Yaşanabilecek bir likidite krizi neticesinde yabancı para olarak kullanılan kredilerin ödenmemesi bankaların varlıklarında çok daha büyük dengesizliklere neden olacaktır.

Yaşanan bu olumsuz sonuç bankacılık sektöründe istikrarsızlığın artmasını tetikleyecek ve hatta kredi arzının azalması yaşanacak olan finansman sıkıntısı nedeni ile yatırımların düşmesine ve sistemik bir etki ile finansal kriz ortamının daha da büyümesine neden olacaktır. Yüksek derecede para ikamesi etkisi altında kalmış ekonomilerde ortaya çıkabilecek likidite krizlerinde banka bilançoları bu olumsuzluklar nedeniyle negatif bir şekilde etkilenebilecek ve devamında ülke ekonomisinde daraltıcı etkiye neden olabilecektir (Arteta, 2003).

2.1.3. Kredi Daralması Etkisi

Para ikamesinin yoğun olduğu bir ekonomide devalüasyon yapılması durumunda döviz cinsinden yükümlülüklerin yerel para cinsinden karşılıkları arttırdığından, bu durum ekonomide daraltıcı etki yapmaktadır. Bu daraltıcı etkiye bilanço etkisi denmektedir. Bu durumda borçların geri ödenme ihtimali daha fazla azalmaktadır. Devalüasyon, yalnızca borçluların değil bankanın da sağlamlığını bozucu etki yapmaktadır. Bu durum da devalüasyon kaynaklı kredi daralmasına neden olmakta ve bankalardaki mevduatların çekilmesine yol açmaktadır.

Bankacılık kanallarından çekilerek elde tutulan para piyasadaki yabancı para arzının azalmasına ve bankacılık için kullanılacak fonların piyasada azalmasına neden olacaktır. Tüm bu yaşanacak olası durumlar bankaların kredi arzlarının düşmesine neden olmaktadır.

2.1.4. Finansal Derinlik Etkisi

Finansal derinleşme, bir ülkenin piyasasında yer alan finansal araç türlerinin artması ve bunların yaygın olarak kullanılabilmesi anlamına gelmektedir. Finansal piyasalarda yer alan fonların reel sektörü beslemesiyle birlikte finansal derinlik etkisi de büyümüş ve gelişmiştir. Bu kriteri temel alarak finansal sistemin derinliğini ölçen en önemli gösterge ise

$$M2[M1(\text{Dolaşımdaki Para}+\text{Vadesiz Mevduat})+\text{Vadeli Mevduat}]/Y[\text{Gelir}]$$

olarak ifade edilmektedir. $M2/Y$, döviz tevdiat hesaplarını içinde barındıran para arzı tanımıdır. Finansal piyasalardaki mevduatların bir kısmının döviz mevduatlarından meydana geldiği dikkate alındığında bu oranın önemi ortaya çıkmaktadır. Hesaplanan oranın büyük olması reel sektördeki fon taleplerinin finans sektöründe yaratılan fonlar ile bu oran düzeyinde karşılanabildiğini göstermektedir (Oruç ve Turgut, 2014). Para ikamesinin yüksek olmasının yüksek enflasyon oranının olduğu durumlarda telafi edici bir etki yarattığı belirtilmektedir. Ancak bu telafi etkisi bazı dönemlerde bankacılık sektöründe yaşanabilecek olası krizlere de yol açabilmektedir. Para ikamesinin yoğun olduğu ekonomilerde finansal sistem içerisinde yer alan araçlar daha fazla riskle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Öte yandan ekonomide faaliyet gösteren firmalar ve parayı bir değer biriktirme aracı olarak kullanan bireyler fiyatlar genel seviyesinde meydana gelen oynaklıklardan kendilerini korumak için yabancı para cinsinden fon tutmayı tercih edeceklerdir. Bu noktada para ikamesinin yaratacağı risklerden korunmak isteyen ekonominin alacağı bir tedbir kararı ile bu ekonomik birimler, paralarını off-shore hesaplara aktarmalarına neden olabilmektedir. Bu da ülkedeki finansal sistemin derinliğinin azalmasına neden olabilir.

Bu noktadan bakıldığında para ikamesinin arttığı dönemlerde ülkede yer alan tüm ekonomik birimlerin paralarını yabancı para cinsinden ülke sınırları içerisinde tuttuğu ve finansal derinliğin artmasına pozitif bir katkı sağladığı gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Para ikamesinin artması ülke içerisinde tutulan yabancı para miktarını artırarak sermaye kaçışını bir nebze olsun azaltmış olacak ve ülkede yaşayan bireylerin yabancı para cinsinden olan tasarruflarının finansal sistem içerisinde kalmasına neden olacaktır.

Yüksek enflasyonun bulunduğu durumlarda ise para ikamesinin artması her ne kadar finansal sistemde derinliğe katkı sağlasa da bu sağlanan katkının çok fazla maliyetleri de bulunmaktadır.

2.1.5. Finansal Kırılganlık Etkisi

Finansal piyasa krizleri genellikle aniden ortaya çıkar ve daha sonra ekonominin diğer sektörlerine hızla yayılır. Reinhart ve Rogoff'un (2014) belirttiği gibi, finansal krizlerin

ekonominin reel sektörleri üzerindeki zararlı etkileri şiddetli olma eğilimindedir. Finansal kırılganlık, risk dinamiklerini harekete geçirerek, negatif yönlü GSYH büyüme olasılığını artırmaktadır. Para politikası, çıktı açığını doğrudan mal ve hizmetler piyasası, dolaylı olarak da finansal açıklar üzerindeki etkisi ile etkilemektedir. Optimum para politikası kuralı her zaman çıktı, enflasyon ve reel oranın yanı sıra finansal açıklara da bağlıdır. (Adrian, Tobias, Duarte ve Fernando, 2018). Taylor kuralına göre de finansal kırılganlık, negatif yönlü GSYİH büyüme riskini daha da artırır ve böylece GSYİH büyümesi olumsuz etkilenir. Bu durum ekonomik birimlerin refah kayıplarını da beraberinde getirir. Amerika Merkez Bankası FED'in geliştirmekte olan ülkelere ilişkin yaptığı çalışmada finansal kırılgan endeksini elde etmede,

- Mali piyasa krizlerinin uzun süre devam etmesi olasıdır. Cari açık (fazla) / GSYH,
- Brüt kamu borç stoku / GSYH,
- Yıllık enflasyon oranı (son üç yıl ortalaması)
- Özel sektör tarafından kullanılan banka kredilerindeki son beş yıl içerisindeki değişim / GSYH,
- Toplam dış borç / Yıllık ihracat
- Döviz rezervleri / GSYH

değişkenlerini kullanmıştır (Boğa, 2017). Yukarıdaki makroekonomik göstergelerin tamamı kur ve ulusal para ilişkilerinden etkilenmektedir. Burada ulusal parada yaşanan değer kaybı ve devamında ortaya çıkacak olan para ikamesi süreci, cari açık veren ülkelere ödemeler dengesini bozucu bir etken olacak, döviz rezervlerinde olumsuz sonuçlara sebebiyet verecek, bankaların kredi riskini büyütecek ve toplam dış borcun da yine artmasına neden olacaktır.

2.1.6. Likidite Riski Etkisi

Bankalar çok çeşitli risklere maruz kalmaktadır. Genel olarak, bankacılık riskleri dört risk kategorisine ayrılabilir; kredi, piyasa, operasyonel ve likidite. Bankacılıkta likidite riski, son on yılda finansal kriz ve yeni mali düzenleme ile ilgili olarak bu önemi üstlenmiştir. Likidite riskinin bankacılık ekonomisi üzerindeki etkisini ölçmek, yönetmek ve değerlendirmek giderek daha önemli hale gelmiştir. Son dönemde, likidite riski, finansal kurumlar ve finansal sistemin istikrarı için çok önemli olmuştur. Finansal kriz, çok daha gelişmiş likidite riski yönetimi politikaları ve likidite riski ölçüm metodolojilerinin benimsenmesini teşvik etmiştir.

Likidite riski iki türe ayrılabilir; fonlama riski ve ticari risk. Bu sınıflandırma, bankacılıkta likidite riskinin ana etkenlerini belirlemeye yardımcı olur; aktif ve pasif uyumsuzluğu, müşterilerin davranışları ve finansal piyasalardaki dalgalanmalar. Likidite ve ödeme gücü, yakından ilişkili kavramlardır, ancak aynı şey değildir. Likidite, nakit çıkışlarıyla derhal ve ekonomik olarak başa çıkma yeteneğidir. Ödeme gücü, bankaların borçlarına hizmet etme ve uzun vadede diğer yükümlülükleri yerine getirme yeteneğidir.

Yoğun para ikamesi sürecine maruz kalmış sistemlerde likidite riski, bankaların dolar yükümlülüklerine ayırdıkları destekler yetersiz olduğunda ortaya çıkmaktadır. Ülkede veya bankacılık riskinde algılanan bir artış, mevduat sahiplerinin veya diğer alacaklıların mevduatlarını veya kredi limitlerini dolar nakitlerine dönüştürmelerine veya yurtdışına transfer etmelerine neden olur. Dolar borçlarının döviz cinsinden eşit olarak ödenmesi gerekir. Yurtdışında yeterli likit dolar varlığına sahip olmadıkları sürece, bankalar likit dolar rezervlerini tüketebilir ve merkez bankasının uluslararası rezervlerini bu süreçte kullanarak rezervlerin azalmasına neden olabilir. Bu durum, yüksek getiri elde etmek amacıyla olan bir bankanın temerrüde düşmesine, ödeme güçlüğü yaşamasına, likidite sıkıntısına girmesine ve hatta iflas etmesine bile neden olabilmektedir (Ünsal, 2001). Bankalarda bulunan yabancı paraların çekilme olasılıkları ya da piyasada oluşabilecek bir hızlı para çekilme beklentisi yüzünden bankaların yeteri miktarda likidite bulundurmaları bankaların kırılganlıklarının ortadan kalkmasına yeterli olmamaktadır. Merkez bankasının, ekonomik bireylerin ellerinde bulunan likit varlıkların ani bir şekilde satılmasına müdahale etmemesi sonucunda likidite zayıflaması ve bankaların sermaye kaybı ortaya çıkacaktır. Bu sorunlardan kaçınmak için bankaların döviz kurlarını her an güncel tutmaları ve risk primlerini de bu değere dahil ederek hesaplamaları, ortaya çıkabilecek problemleri önlemek için çok önemli olmaktadır (Honohan ve Shi, 2016).

2005 yılında yayınlanan IMF raporuna göre merkez bankalarının döviz cinsinden mevduatlara ilişkin faiz oranlarını yükseltme gücünün kısıtlı olması ve bankaların döviz mevduat hesaplarına ilişkin faiz oranlarını artırma eğiliminde olmaması yabancı para cinsinden mevduat miktarlarını kontrol altına almasını zorlaştırmaktadır.

2.1.7. Sistemik Risk Etkisi

Finansal İstikrar Kurulu (FSB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) tarafından 2009 yılında yayınlanan bir raporda, sistemik riske ilişkin önemli bir tanım yapılmıştır. BIS-IMF-FSB, 2009, raporuna göre sistemik risk, (i) finansal sistemin tamamının veya bir kısmının bozulmasından kaynaklanan ve (ii) reel ekonomi için ciddi olumsuz sonuçlar doğurabilecek potansiyele sahip olan finansal hizmetlerde bir bozulma riski

olarak tanımlamaktadır. Tanımın temeli, bir finansal kurum, piyasa veya enstrümandaki bozulma veya başarısızlıktan kaynaklanan olumsuz dışsallıkların ifadesidir. Her tür finansal araç, piyasalar ve altyapı, bir dereceye kadar sistematik olarak önemli olabilir. Piyasaların ve kurumların sistemik önemini belirlemede yardımcı olan üç temel kriter sırası ile i. *büyüklik* (finansal sistemin yalnızca bir bileşeni tarafından sağlanan finansal hizmetlerin hacmi), ii. *ikame edilebilirlik* (finansal sistemde oluşabilecek bir aksaklık durumunda sistemin diğer bileşenlerinin aynı hizmetleri ne ölçüde sunabileceği) ve iii. *birbirine bağlı olma* (sistemin diğer bileşenleriyle bağlantıları) olarak sıralanmaktadır. Bu üç kritere dayanan bir finansal değerlendirilmede, finansal açıklara ve finansal başarısızlıklarla başa çıkma kapasitesine atıfta bulunarak tamamlanmalıdır. Finansal açıkların göstergeleri arasında büyük kurumların grup yapıları ve iş modelleri de dahil olmak üzere: “kaldıraç”, “likidite riskleri”, “vade uyumsuzlukları” ve “karmaşıklık” bulunmaktadır (Karadağ, 2015).

Bu durum bankacılık sektöründe domino etkisi olarak da ifade edilmektedir. Örneğin X Bankası, Y Bankası’na kredi borcunu ödeyemediği durumda Y Bankasının sermayesi bu durumdan negatif olarak etkilenmiş olmaktadır. Bu durumda Y Bankası da Z Bankası’na olan kredi borcunu ödeyemeyecektir. Bu son durumda Z Bankası bu durumdan çok fazla etkilenecektir. Sistem bu şekilde birer birer düşmeye başlayacak ve bankacılık sisteminde faaliyet gösteren tüm bankalar zincir etkisiyle birbirinden etkilenecektir.

Bu açıdan bakıldığında yüksek devalüasyonlu ortamda açık pozisyonu bulunan bir bankanın yükümlülüklerini yerine getirememesi sistemik bir riske neden olmaktadır. Bu durum diğer bankaların finansal yapılarını çok daha kötü hale getirebilmektedir. Daha önceki bölümlerde bahsedilen devalüasyon kaynaklı kredi riski ve likidite riskini de beraberinde getirmesiyle bir bankanın iflasını ilan etmesi diğer bir bankanın da iflas eşiğine gelmesine neden olmaktadır.

2.2. Türkiye Ekonomisi’nde Para İkamesi

Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu’nda 29 Aralık 1983’te yapılan değişikliğe göre yürürlüğe 28 sayılı Karar ve bu kararı bütünleştiren 7 Temmuz 1984 tarihinde yürürlüğe giren TPKK Hakkında 30 sayılı karara göre Türkiye’de uygulanmakta olan kambiyo rejimi büyük bir oranda serbestleştirilmiştir. Bunun devamında Ağustos 1989’da yürürlüğe giren 32 sayılı karar uyarınca döviz alımı, satımı ve kullanımı serbest bırakılmıştır. Ticari faaliyet gösteren bankaların bankacılık işlemlerine Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından açıklanan kurlardan farklı bir kurda işlem yapabilmeleri imkanı verilmiştir. Bununla birlikte yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının ülke içerisinde yapacakları tüm işlemlerde ulusal para

kullanmaları imkanı tanınmıştır. Ayrıca ülke içerisinde yaşayan bireylerin yabancı para taşımaları ve bu yabancı paraları açılacak yabancı para mevduat hesaplarında saklamalarına izin verilmiştir. Açılan bu hesapta yer alan mevduatların efektif kullanımlarını da kapsayacak şekilde tasarrufların her türlü kullanımı ve ülke içerisinde gerçekleştirecekleri ticari faaliyetlerde yurtdışında yaşayan kişilerden yabancı para talep etmeleri konuları özgür bırakılmıştır. Alınan bu kararlarla birlikte 2003 yılının ilk dönemlerinde 46 milyar Amerikan Doları'na ulaşan döviz tevdiat hesaplarının önü açılmıştır (Arat, 2003).

Türkiye Ekonomisinde krizi takip eden yıllar olan 2002 ve 2003'te yaşanan büyüme oranları %6,2 ve %5,3 olmuştur. Bu yılların devamında Türkiye Ekonomisinde her ne kadar büyüme oranları %8 ve %9 olarak kaydedilse de bunu izleyen senelerde bu büyüme başarısı devam ettirilememiş ve büyüme hızı giderek yavaşlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2009 yılında ipotekli ev kredilerinin geri ödemelerinde yaşanan sorunlarla tetiklenen ve tüm dünyaya yayılan küresel krizin Türkiye Ekonomisi'ne faturası %4,8 oranında oranında küçülme olarak yansımıştır.

Açıklanan üretim verileri dikkate alındığında 2009 yılında Türkiye Ekonomisi'nin derin bir yara aldığı açıkça görülmektedir. 2009 yılının Şubat ayına geldiğinde üretime dayalı sanayinin %25'inin kaybedildiği gözlemlenmektedir. Son 20 yılın ekonomik verileri incelendiğinde sanayi üretiminde yaşanan bu küçülme tarihin en sert düşüşü olarak verilere yansımaktadır. Global krizin sebep olduğu daralma 1994 krizi, 1999 Asya-Rusya krizi, 2001 krizinde yaşanan küçülmelerin çok daha üzerinde olmuştur. Türkiye'de ülke içerisinde yaşanan sorunlar nedeniyle ortaya çıkan 1994 ve 2001 krizlerinin etkilerinin azaltılması için ihracat ve üretimi artırmak hedeflenmiştir. Ancak küresel kriz ortamında dünya ekonomisinde talep düşüşleri yaşanmıştır. Bu nedenle ihracatı arttırarak krizin etkilerini aşmak oldukça zor bir hal almaktadır (Ertuğrul, İpek, ve Çolak, 2012).

Ekonomik toparlanma yılları olarak ifade edilen 2010 ve 2011 yılında ortalama olarak %9 - %10 aralığında büyüme elde edilmiştir. Bu dönemde büyüme rakamları bu denli yüksek olarak göze çarpsa da katedilen üç yılda ekonominin büyüme hızının yadsınamayacak oranda küçüldüğü bilinmektedir. Türkiye'de 2012 yılında %2,1 oranında, 2013 yılında %4,2 oranında ve 2014 yılında da %2,9 oranında büyüme kaydedilmiştir. Cumhuriyetin ilanından 2013 yılına kadar geçen dönemde ortalama olarak %4,6 oranın büyüme hızı gerçekleştirilmiştir. Bu son üç yılın büyüme ortalaması ise bu ortalamanın altında kalmaktadır. Bu noktadan bakıldığında, Türkiye ekonomisinde, gerçekleşen büyüme oranının, ortalamanın bir süre altında seyretmesine rağmen, genelde %5'i geçtiği izlenmektedir. Ekonomide 2000-2014 arası dönem incelenirse,

2000 yılı sonrasında büyüme oranının yıllık %4,3 iken, 2002 yılından sonraki alt dönem büyüme oranının ise %4,9 olduğu görülmektedir.

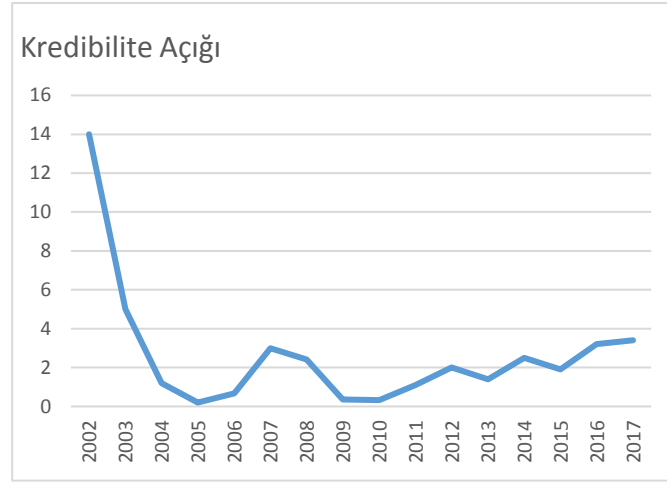
Avrupa’da kamu kesiminde meydana gelen olumsuz gelişmeler ile dış talepte ortaya çıkan azalmalara rağmen iç talepte görece olarak istikrarlı artış sonucunda 2010 yılında dış ticaretteki açık hızla genişlemiştir. Toplam mal ihracatında 2010 yılı sonuna gelindiğinde yaşanan %10,3 oranında büyüme ile bu rakam 121 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Yaşanan %31,8 oranındaki artış ile toplam mal ithalatı 177,3 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu gelişmelerin ışığında dış ticaret dengesinde meydana gelen açık, 2010 yılı sonu itibarı ile bir önceki yılda gerçekleşen 31,4 milyar ABD dolarına oranla 56,3 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. İhracat hızı da yılın ikinci yarısından itibaren dış talepte yaşanan zayıflama nedeniyle yavaşlamaya girmiştir.

2010 yılından itibaren global krizin etkilerinin azalması ile bu düşüşte meydana gelen hızın azalmasıyla birlikte etkileri varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte 2010 yılından sonra gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızları arasındaki fark giderek artmaya başlamış ve 2010 yılından itibaren aradaki fark belirginleşmeye başlamıştır. Yaşanan bu ayrışmanın etkileri aynı zamanda ülkelerde uygulanmakta olan para politikası uygulamalarında da izlenmiştir. Global krizi izleyen dönemlerde gelişmiş ülkelerde, yaşanan bu krizin etkilerini azaltmak için ilave parasal genişlemeler yapılmış ve gerçekleşen bu bilanço problemleri de giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye’nin de aralarında olduğu gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ekonomilerin merkez bankalarınca yürürlükte olan ilave parasal genişleme politikalarının devamı olarak artış gösteren sermaye akımlarının neticesinde, global likidite ve getiri arayışının neden olduğu makro risklerin yönetimine odaklanmıştır. Gerçekleşen bu gelişmeler nedeniyle, sıkıntılıların yaşandığı ekonomilerde temel amaçları fiyat istikrarını gerçekleştirmek olan merkez bankaları, bu amaçlarının yanı sıra riskleri de gidermeyi hedefleyen bir amaç hedeflemişlerdir.

Türkiye Ekonomisinde 2011 yılı ödemeler dengesi gelişmelerine bakıldığında, global kriz etkilerinin giderilmeye başlandığı dönemde, belirgin bir ilerleme gözlenmiş; ancak, iç talepte ve dış talepte farklı eğilimler gözlenmiştir. Bu doğrultuda, 2011 yılında iç talepte ortaya çıkan hızlı artış ile birlikte ithalat artışı da beraber gözlenmiştir. Bu artışla kıyaslandığında zayıf seyreden dış talep ile birlikte ihracat toparlanmaya başlanmıştır. İkinci altı aylık dönemde ise, iç ve dış talep dengelerinin sağlanması için alınan politika önlemleriyle birlikte ithalattaki fark edilir yavaşlamaya rağmen, 2011 yılında dış ticaret açığındaki artış engellenememiştir (TCMB, 2011).

İhracatta global krizi takip eden dönemde başlayan pozitif ve kararlı yükselme süreci 2012 senesinin ikinci üç aylık döneminde de devam etmiştir. 2011 senesinin bitiminde AB ekonomilerinde yayılan finansal kriz, Türkiye'nin ihracatında en büyük paya sahip olan Avrupa Birliği ülkelerine gerçekleştirilen ihracatın yavaşlamasına sebep olmuştur. Buna karşılık, AB ülkelerindeki talep seviyesinin düşük olmasına rağmen Türkiye'nin ihracatta bölgesel ve sektörel alanda çeşitliliği artırması ile ihracattaki olumsuz etkiler azaltılmıştır (TCMB, 2012).

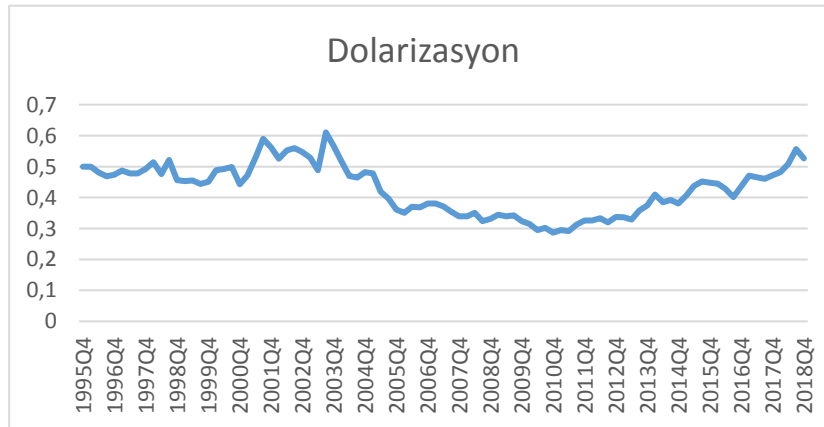
Grafik 1. Kredibilite Açığı

Kaynak: TCMB-Elektronik Veri Dağıtım Sistemi

Grafik 1 merkez bankasının yılın ilk enflasyon beklentisi anketinde katılımcıların yıl sonu enflasyon beklentisinin medyan değeri ile merkez bankasının yıl sonu enflasyon hedefi arasındaki farkı göstermektedir.

Grafik 2. Dolarizasyon

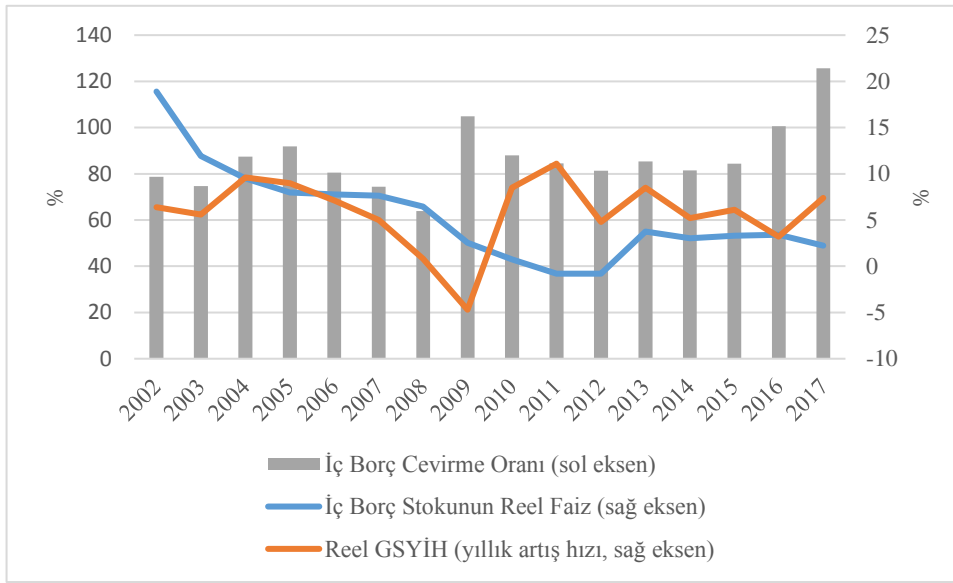
Grafik 2 ise Dolarizasyon serisini (DTH/M2) göstermektedir. Grafik 1 literatürde merkez bankası politikalarına piyasaların kredibilitesini ölçmek için kullanılan bir büyüklük

olarak göze çarpmaktadır. Buna göre Grafik 1’den görüldüğü gibi merkez bankasının yıl sonu enflasyon hedefine ilişkin kredibilite sorunu, dolarizasyonu artıran bir unsur olmaktadır. Burada reel faiz oranı denklem (1)’de yer alan formül ile hesaplanmıştır.

$$\text{Reel faiz} = \frac{1 + \text{Nominal Faiz}}{1 + \text{Beklenen Enflasyon}} - 1 \quad (1)$$

Denklem (1)’e göre nominal faiz oranını temsilen ortalama yıllık bileşik faiz oranı kullanılmıştır. Beklenen enflasyon oranını ise yıl sonu enflasyon beklentisi (yıllık) medyan değerini temsil etmektedir. Bu değer Merkez Bankası tarafından toplanan beklenti anketinden alınmıştır.

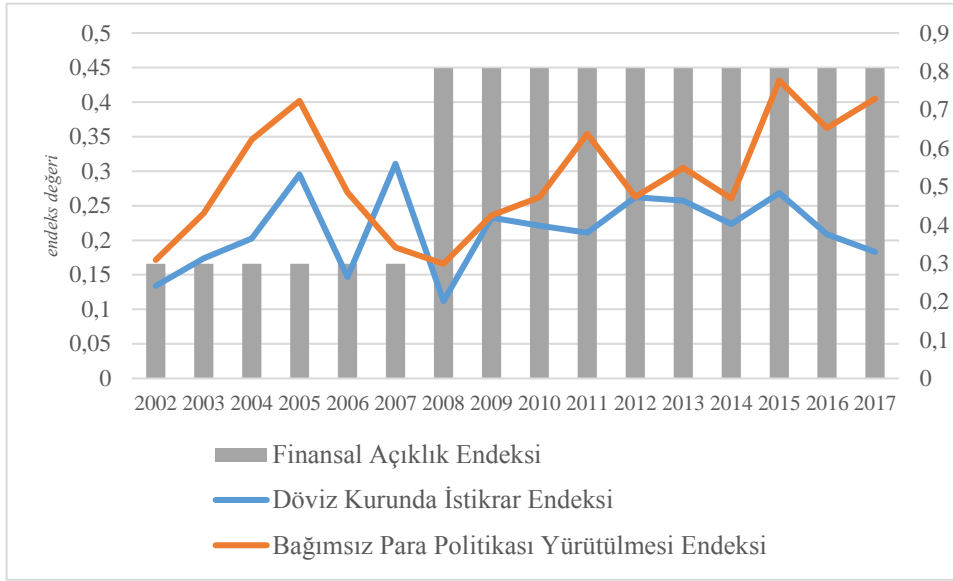
Grafik 3. İç Borç Çevirme Oranları ve Reel GSYİH

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, TCMB

Grafik 3 ise özellikle 2010 yılı sonrası TL cinsi reel varlıkların reel getirisinde meydana gelen azalışların yatırımcıların reel anlamda tasarruflarını dolar cinsinden tutmalarına neden olan dolarizasyon sürecine olumsuz katkı verdiği söylenebilir.

Grafik 4. Finansal Açıklık, Kurda İstikrar ve Bağımsız Para Politikası Endeksi

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, TCMB

Grafik 4'te Aizenman, Chinn ve Ito'nun tarafından hesaplanan döviz kurunda istikrar endeksi yer almaktadır. Endeks bire yaklaştıkça merkez bankasının döviz kurunda istikrarı sağladığı ve aynı zamanda bağımsız bir para politikası yürüttüğü söylenmektedir. Grafik incelendiğinde 2010 sonrasında döviz kurunda istikrarsızlığın arttığı görülmektedir.

Parasal bağımsızlığın kapsamı, ülkenin aylık faiz oranları ile baz ülke arasındaki yıllık korelasyonun karşılığı olarak ölçülür. Türkiye için baz ülke ABD olarak alınmıştır.

Parasal bağımsızlık derecesi endeksi şöyle tanımlanmaktadır:

$$\text{Para politikası bağımsızlığı} = 1 - \frac{\text{corr}(i_i, i_j) - 1(-1)}{-1(-1)} \quad (2)$$

Burada i ilgilenilen ülkeyi, j baz alınan ülkeyi temsil etmektedir. En yüksek değer 1 en küçük değer ise 0'dır. Yüksek değerler merkez bankası para politikasının bağımsız olarak yürütüldüğünü ifade etmektedir.

3. Türkiye'de Para İkamesinin Ekonometrik Yöntemler İle İncelenmesi

Çalışmanın ampirik kısmı iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde doğrusal ekonometrik yöntemler kullanılarak para ikamesini açıklayan en uygun değişkenlerin hangileri olduğu saptanmak istenmiştir. Yapılan analiz sonucunda para ikamesi değişkenini en iyi açıklayan değişkenin kendisi olduğu sonucuna varılmıştır. Ampirik kısmın

ikinci bölümünde ise serinin de doğrusal olmaması nedeni ile doğrusal olmayan zaman serisi modellerinden TAR modeli ile tahminler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) tarafından yayınlanan 2003.03 ile 2018.03 dönemlerini kapsayan üçer aylık veriler kullanılmıştır. Kullanılan değişkenler; Döviz Tevdiat Hesabı, Para Arzı (M2), Döviz Kuru ve Tüketici Fiyat Endeksi'dir. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en önemli etken para ikamesinin hesaplanma yönteminde öne çıkmaktadır. Yapılan ulusal çalışmalarda para ikamesini ifade eden değişkeni temsilen döviz tevdiat hesapları kullanılmıştır. Ancak, Honohan ve Shi (2001) çalışmalarında para ikamesini temsil eden değişkenin tek başına döviz tevdiat hesabı değil döviz tevdiat hesabının geniş anlamda ülkede bulunan toplam para arzına oranının (DTH/M2) kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmişlerdir.

Burada döviz tevdiat hesabı incelendiğinde tek başına bir büyüklük olarak incelenmesi doğru değildir. İncelenen hesabın o ülkenin kendi dinamiklerine oranlanarak yorumlanmasının daha doğru sonuçlar vermesi beklenmektedir. Örneğin gelişmiş, herhangi bir makroekonomik sorunu bulunmayan büyük bir ülkenin döviz tevdiat hesabı, nispeten daha az gelişmiş ve enflasyonist bir süreçte olan küçük bir ülkedeki döviz tevdiat hesabından muhasebesel açıdan daha büyük olabilir. Ancak ülkedeki toplam dolaşımdaki para arzına oranlandığında o ülkenin toplam parasının ne kadarının ikame edildiği sonucuna varılacaktır. Bu nedenle bu çalışmada da döviz tevdiat hesabının dolaşımdaki geniş anlamdaki para arzına oranı kullanılmıştır.

Uzun dönemi kapsayan makroekonomik serilerde birden fazla kırılma olması durumunda serilerin durağan olup olmadığı test edilirken tek kırılmayı dikkate alan testler ile yapılan analizler yanlış sonuçlar verebilmektedir. Bu tür serilerde iki kırılma var ise Zivot ve Anders (1992) birim kök testi gücünü kaybetmektedir. İki kırılmanın olduğu serilerde durağanlığı test etmek için Lumsdaine ve Papell (1997) bu kırılmaları dikkate alan bir test geliştirmişlerdir.

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \theta DU1_t + \gamma DT1_t + \omega DU2_t + \psi DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

şeklinde gösterilir. Burada $TB1$ ve $TB2$ sırası ile birinci kırılma ve ikinci kırılma zamanını temsil etmektedir. $DU1_t$, $t > TB1$ iken 1 diğer durumlarda 0 değerini alan kukla değişkeni, $DU2_t$ ise $t > TB2$ iken 1 diğer durumlarda 0 değerini alan kukla değişkeni, $DT1_t$, $t > TB1$ iken $t - TB1$ diğer durumlarda 0 değerini alan kukla değişkeni ve son olarak da $DT2_t$,

$t > TB2$ $t - TB2$ değerini diğer durumlarda ise 0 değerini alan kukla değişkeni ifade etmektedir (Lumsdaine ve Papell, 1997).

Tablo 1. Birim Kök Testi Sonuçları

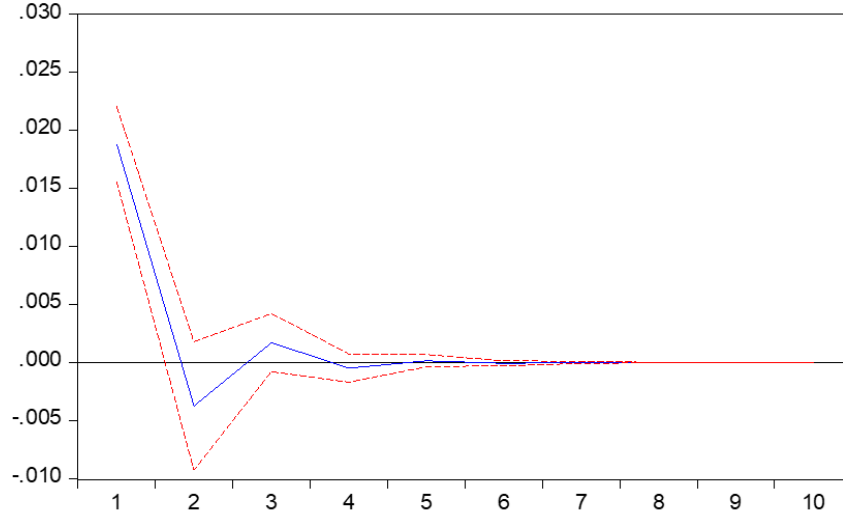
Değişken	Gecikme	AIC	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Döviz Kuru	-3	1.047510	-7.720522	0.0000
	-4	1.018422	-5.897077	0.0000
	-2	0.921027	-6.336494	0.0000
Enflasyon	-2	5.851785	-13.41733	0.0000
	-3	5.830623	-6.501603	0.0000
	-4	5.797101	-4.497477	0.0001
Para İkamesi	-3	4.561986	-8.973144	0.0000
	-2	4.540327	-10.30138	0.0000
	-4	4.526447	-6.908456	0.0000

Değişkenler düzeyde durağan olmadıklarından, farkı alınmış serilerin nihai tablolarına yer verilmiştir. Her üç değişkenin de farkları alındığında iki kırılmanın modele dahil edildiği testte değişkenlerin birim köke sahip olmadıkları (durağan oldukları) sonucuna ulaşılmıştır.

Grafik 5'te VAR Analizi'nden hareketle yapılan etki tepki analizi sonuçları görülmektedir. Buna göre Para İkamesinde meydana gelen bir standart hata kadarlık şokun para ikamesi üzerindeki etkisinin ilk 4 dönem belirsiz kaldığı daha sonra durağan hale geldiği, dengeye ulaştığı görülmektedir¹.

¹ Diğer değişkenler için elde edilen sonuçlar istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı için çalışmada yer verilmemiştir.

Grafik 5. Para ikamesi değişkeninin tepkisi

Tablo 2. Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Dönem	Para İkamesi	Döviz Kuru	Enflasyon	Dönem	Para İkamesi	Döviz Kuru	Enflasyon
1	87.01786	12.98214	0.000000	6	86.00057	13.97262	0.026810
2	85.85489	14.13018	0.014932	7	86.00058	13.97261	0.026817
3	85.99130	13.98249	0.026213	8	86.00058	13.97260	0.026817
4	85.99898	13.97458	0.026433	9	86.00058	13.97260	0.026817
5	86.00040	13.97280	0.026796	10	86.00058	13.97260	0.026817

Para ikamesindeki değişimin kendisinden başka en iyi döviz kuru değişkeninin açıkladığı görülmektedir. Enflasyonun bu açıklamadaki payı %1'i dahi geçmediği gözlemlenmektedir. Buradan elde edilen sonuca göre para ikamesini en iyi açıklayan değişkenin kendisi olduğu görülmektedir. Bu nedenle para ikamesini açıklamak için eşik otoregresif (TAR) model kullanılmıştır.

2003.03 ile 2018.3 dönemleri arasında para ikamesi zamanla doğrusal olmayan bir yapı sergilediği Grafik 2'den de gözlenebilmektedir. Ancak bu yapının istatistiksel olarak doğrulanması da gerekmektedir. Bu nedenle RAMSEY-RESET (Ramsey, 1969) testi uygulanarak para ikamesinin doğrusallığı test edilmiştir.

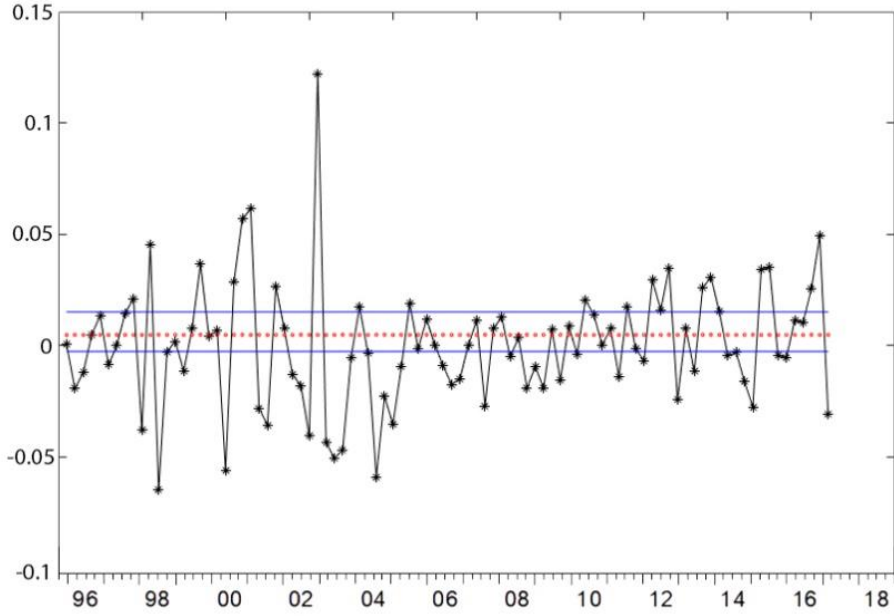
Bu test, modele ilgili öngörü değerlerinin (örneğin para ikamesi değişkeni) karelerinin eklenerek regresyon analizinin tekrarlanması ve elde edilen anlamlılık değerlerinin incelenmesini kapsamaktadır. Buna göre eklenen bu değerlerin anlamlı olması durumunda modelin doğrusal olmayan bir yapıya işaret ettiği bilinmektedir. Gerçekleştirilen bu test sonucunda para ikamesi değişkeninin doğrusal olmadığına ilişkin kanıt sağlanmıştır ($t=-2,4340$; $p=0,0169$).

Ekonomide yaşanan kriz dönemlerinde, para ikamesi oranının keskin bir şekilde artması ve ardından yavaş yavaş uzun dönemdeki değerine düşmesi beklenmektedir. Ancak, para ikamesi oranı ekonomik genişlemede keskin bir şekilde düşmemektedir. Dolayısıyla, para ikamesi oranı için dinamik uyarılma denklemi, ekonominin genişleyici bir durumda (veya rejimde) mi yoksa durgunlukta mı olduğuna göre farklılık göstermektedir. Ekonomi genişleyici bir rejimden daraltıcı bir rejime geçtiğinde, para ikamesi oranının dinamik olarak değişmesi gerekir. Diğer durumlarda, rejim değişimleri, ilgilenilen değişkenin büyüklüğünden, politika yapıcılarının davranışını değiştiren bir seçim sonucundan veya tamamen gözlemlenemez bir durumdan kaynaklanabilmektedir. Bu tür rejim değişikliklerini analiz etmek için bir dizi rejim değiştirme modeli geliştirilmiştir. Tong (1983;1990) tarafından geliştirilen eşik otoregresif (TAR) modelleri en küçük kareler yöntemi kullanılarak tahmin edilebilir. En genel gösterimi ile model

$$y_t = \begin{cases} \rho_{10}y_{t-1} + \varepsilon_{1t} & \text{eğer } y_{t-1} > \tau \text{ ise} \\ \rho_{20}y_{t-1} + \varepsilon_{2t} & \text{eğer } y_{t-1} \leq \tau \text{ ise} \end{cases} \quad (3)$$

şeklinde ifade edilir. Denklem (3)'de ifade edilen eşitlik eşik otoregresif modelin en genel gösterimini ifade etmektedir. Eşitliğe göre $y_{t-1} = 0$ eşik değeri olarak temsil edilmektedir. Eşitliğin sağ tarafı otoregresif süreç şeklinde işlemektedir. Her bir rejim için elde edilen y_t değişkeni doğrusal bir yapı sergilemektedir. Bu durumda her iki rejim için elde edilen seriler en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilebilmektedir. Burada τ da eşik değeridir. Bu işlem için öncelikle seri durağanlaştırıldıktan sonra küçükten büyüğe doğru sıralanır. %15'ten büyük ve %85'ten küçük olan değerleri alınır. Bu aralıkta kalan her bir değer potansiyel bir eşik değeri olarak kabul edilir. Hesaplanan regresyon modelinden elde edilen en küçük bilgi kriteri değerinin olduğu değer de eşik değeri olarak kabul edilmektedir.

Grafik 6. %15-%85 Aralığında Durağanlaştırılmış Para İkamesi Değişkeni

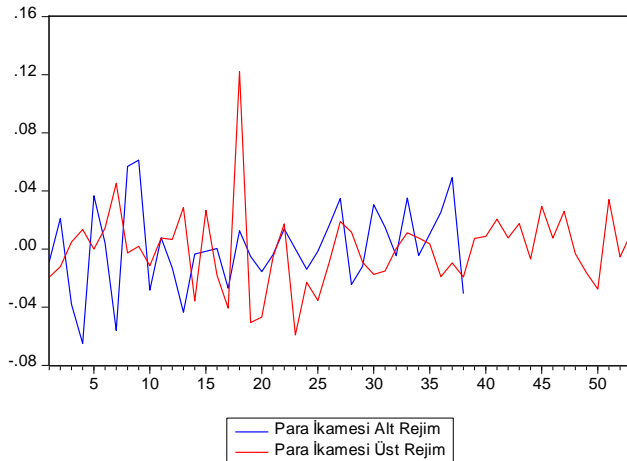

Eşik değerinin tahmini için

$$y_t = \begin{cases} \alpha_{10} + \alpha_{11}y_{t-1} + \dots + \alpha_{1p}y_{t-p} + \varepsilon_{1t} & \text{eğer } y_{t-d} > \tau \\ \alpha_{10} + \alpha_{21}y_{t-1} + \dots + \alpha_{2r}y_{t-r} + \varepsilon_{2t} & \text{eğer } y_{t-d} \leq \tau \end{cases}$$

regresyon modeli her bir potansiyel eşik değeri ve en fazla 5 gecikmeye kadar tahmin edilmiştir. Buradan elde edilen regresyonlara ilişkin en küçük Akaike Bilgi Kriter değerleri kaydedilerek çalışmaya devam edilmiştir. Daha sonra tüm hesaplanan değerler içerisindeki en küçük AIC değerine sahip olan eşik ve gecikme değeri belirlenmiştir. Tablo 3'ten görüleceği üzere en küçük Akaike Bilgi Kriteri değeri 0.00482 olarak elde edilmiştir.

Grafik 7. Para İkamesi Alt Rejim ve Üst Rejimi

$$\hat{y}_t = 0.000692 + 0.0850008y_{t-1} - 0.385202y_{t-2} + 0.415114y_{t-3} - 0.000569y_{t-4} \text{ eğer } y_t \geq 0.00482$$

(5.173)   (2.502)   (-4.915)   (-3.447)   (3.922)

$$\hat{y}_t = 0.00007765 - 0.183481y_{t-1} \text{ eğer } y_t < 0.00482$$

(-2.447)   (7.644)

Buradan elde edilen en küçük değer olan 0.00482 değeri için iki adet regresyon değeri ve uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Elde edilen rejim 1 ve rejim 2 veri setleri sırası ile 38 ve 53 gözlem içermektedir. TAR modelinden elde edilen otoregresif modeller için gecikme uzunlukları birinci rejim için 4 ikinci rejim için ise 1 olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Gecikme Parametresi (d)

Eşik (r)	1	2	3	4	5	Eşik (r)	1	2	3	4	5
-0,02752	-3,75813	-3,75253	-3,74606	-3,74119	-3,73508	0,00004	-4,23946	-4,22998	-4,21746	-4,20459	-4,22971
-0,02703	-3,80812	-3,80243	-3,79588	-3,79095	-3,78470	0,00015	-4,24201	-4,23222	-4,22001	-4,20745	-4,23001
-0,02436	-3,85552	-3,84966	-3,84304	-3,83803	-3,83170	0,00033	-4,24655	-4,23668	-4,22475	-4,21250	-4,23198
-0,02290	-3,87517	-3,86961	-3,86275	-3,85763	-3,85114	0,00034	-4,24128	-4,23104	-4,21940	-4,20744	-4,22730
-0,01928	-3,88063	-3,87379	-3,86275	-3,85763	-3,85114	0,00043	-4,23884	-4,23104	-4,21940	-4,20744	-4,22730
-0,01917	-3,91485	-3,90795	-3,89983	-3,89462	-3,88804	0,00186	-4,23779	-4,23012	-4,21875	-4,20708	-4,25423
-0,01898	-3,94325	-3,93623	-3,93202	-3,92666	-3,91999	0,00353	-4,23887	-4,23116	-4,22008	-4,20868	-4,26066
-0,01805	-4,03279	-4,02551	-4,02524	-4,01972	-4,01298	0,00404	-4,32295	-4,31554	-4,30469	-4,29354	-4,34857
-0,01738	-4,05458	-4,04715	-4,05062	-4,04493	-4,03811	0,00482	-4,38572	-4,37862	-4,36798	-4,35965	-4,34857
-0,01626	-4,09506	-4,08748	-4,09616	-4,09026	-4,08343	0,00667	-4,30315	-4,29584	-4,28548	-4,27780	-4,26712
-0,01555	-4,11295	-4,10527	-4,11402	-4,10804	-4,10106	0,00731	-4,31853	-4,31134	-4,30121	-4,29390	-4,28350
-0,01502	-4,13083	-4,12301	-4,13297	-4,12685	-4,11974	0,00754	-4,30243	-4,29550	-4,28553	-4,27794	-4,26764
-0,01391	-4,14086	-4,13295	-4,14157	-4,13541	-4,12813	0,00756	-4,27134	-4,26460	-4,25483	-4,24757	-4,23752
-0,01300	-4,13770	-4,12961	-4,14019	-4,13384	-4,12645	0,00766	-4,26481	-4,25823	-4,24866	-4,24173	-4,23194
-0,01207	-4,14411	-4,13758	-4,11391	-4,13384	-4,12645	0,00770	-4,24912	-4,24277	-4,23337	-4,22650	-4,21685
-0,01172	-4,15713	-4,15049	-4,12781	-4,14518	-4,13751	0,00783	-4,27293	-4,26658	-4,25737	-4,25074	-4,24131
-0,01147	-4,16783	-4,16098	-4,13926	-4,15651	-4,14862	0,00872	-4,25972	-4,25356	-4,24453	-4,23812	-4,22888
-0,00972	-4,18394	-4,17727	-4,16327	-4,17320	-4,16518	0,01040	-4,23932	-4,23338	-4,22449	-4,21800	-4,20887
-0,00957	-4,19125	-4,18426	-4,17539	-4,18273	-4,17461	0,01125	-4,28997	-4,28404	-4,27532	-4,26984	-4,26146
-0,00905	-4,19835	-4,19134	-4,18638	-4,19205	-4,18303	0,01131	-4,30199	-4,29625	-4,28767	-4,28048	-4,28197
-0,00872	-4,20970	-4,20225	-4,18373	-4,17721	-4,17054	0,01169	-4,28514	-4,27953	-4,27110	-4,26988	-4,26151
-0,00684	-4,21688	-4,20953	-4,19164	-4,17309	-4,16752	0,01266	-4,29566	-4,29018	-4,28190	-4,27853	-4,27042
-0,00540	-4,22309	-4,21553	-4,19825	-4,18248	-4,17696	0,01347	-4,33645	-4,33106	-4,32293	-4,31737	-4,30932
-0,00525	-4,22350	-4,21602	-4,19933	-4,21214	-4,20299	0,01376	-4,30690	-4,30167	-4,29367	-4,28826	-4,28584
-0,00507	-4,22926	-4,22165	-4,20549	-4,21968	-4,21032	0,01458	-4,28498	-4,27987	-4,27198	-4,26648	-4,25851
-0,00452	-4,23738	-4,22955	-4,21290	-4,23216	-4,22261	0,01513	-4,29370	-4,28869	-4,28093	-4,27558	-4,26774
-0,00442	-4,24126	-4,23317	-4,21701	-4,23636	-4,22660	0,01598	-4,35042	-4,34546	-4,33779	-4,33222	-4,32462
-0,00380	-4,23961	-4,23143	-4,21669	-4,22941	-4,21931	0,01736	-4,28585	-4,28081	-4,27328	-4,26778	-4,26034
-0,00338	-4,23185	-4,22313	-4,20882	-4,19407	-4,18666	0,01761	-4,25564	-4,25068	-4,24327	-4,23789	-4,23058
-0,00312	-4,23254	-4,22352	-4,20965	-4,19533	-4,18525	0,01894	-4,17437	-4,16955	-4,16225	-4,15700	-4,14979
-0,00267	-4,24962	-4,24185	-4,22835	-4,21573	-4,20897	0,02049	-4,30660	-4,30190	-4,29470	-4,28947	-4,28241
-0,00151	-4,25757	-4,24971	-4,23657	-4,23017	-4,22304	0,02112	-4,33481	-4,33041	-4,32330	-4,31848	-4,31135
-0,00147	-4,25428	-4,24589	-4,23307	-4,22867	-4,22139	0,02539	-4,31351	-4,30911	-4,30208	-4,29695	-4,29003
0,00004	-4,23946	-4,22998	-4,21746	-4,20459	-4,22971	0,02600	-4,17836	-4,17404	-4,16709	-4,16186	-4,15513
0,00015	-4,24201	-4,23222	-4,22001	-4,20745	-4,23001						
0,00033	-4,24655	-4,23668	-4,22475	-4,21250	-4,23198						
0,00034	-4,24128	-4,23104	-4,21940	-4,20744	-4,22730						
0,00043	-4,23884	-4,23104	-4,21940	-4,20744	-4,22730						
0,00186	-4,23779	-4,23012	-4,21875	-4,20708	-4,25423						
0,00353	-4,23887	-4,23116	-4,22008	-4,20868	-4,26066						
0,00404	-4,32295	-4,31554	-4,30469	-4,29354	-4,34857						
0,00482	-4,38572	-4,37862	-4,36798	-4,35965	-4,34857						
0,00667	-4,30315	-4,29584	-4,28548	-4,27780	-4,26712						

Buradan elde edilen tahmin sonuçlarına göre para ikamesi üst rejimde geçmiş dört dönemden etkilenirken alt rejimde geçmiş bir dönemden etkilenmektedir.

Dolarizasyonun yüksek olduğu dönemlerde dolarizasyon eğilimini tetikleyen faktörlerde bir değişim olması dolayısıyla, dolarizasyon eğilimi etkisini bir yıllık bir süreye yayarak gösterirken, düşük dolarizasyon döneminde bu etki kendini 3 ay gibi çok daha kısa bir

sürede göstermektedir. Diğer bir ifade ile yüksek dolarizasyon dönemlerinde tepki görece daha uzun bir zamanda yayılmaktadır. Bunun yanında yüksek dolarizasyon dönemlerinde tepki hem kendini besleyen (+ katsayılar) hem de kendini azaltan (- katsayılar) bir şekilde tezahür etmekte ancak genel olarak dolarizasyon eğilimi artmaktadır (0,41²). Dolarizasyon dönemlerinde dolarizasyon eğilimi artmakta diğer dönemde ise azalmaktadır. Bu da Türkiye gerçeği ile uyumlu bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Merkez Bankası temel görevi olan fiyat istikrarını sağlamak ve sürdürmek amacını yerine getirmeye çalışmaktadır. Ancak para politikasını etkinliğini en çok bozan unsurlardan bir tanesi, hatta en başında geleni ulusal paraya olan güvenin kaybolması ve ülke parasının terkedilerek paranın yabancı bir para ile ikame edilmesidir. Bu durumda Merkez Bankaları piyasalara ne kadar müdahale ederse etsin, piyasalardan olumlu dönüş alamayacaktır. 7 Mayıs 2018 tarihi saat 11:15'te gerçekleştirilen 2,2 milyar dolarlık müdahalenin ardından piyasalarda kur 4,2627 Türk Lirası'ndan 4,2502 seviyesine gerilemiş ve artışın önüne geçilememiştir. Bunda ulusal paraya olan güvenin yitirilmesi ve ülkede para ikamesi olgusunun tamamen yerleşmesi temel neden olarak görülebilmektedir. Ekonomik veriler göstermektedir ki toplam mevduatın %52,6'sı an itibarı ile döviz tevdiat hesaplarında muhafaza edilmektedir. Bu derece yüksek bir döviz tevdiat hesabı seviyelerinde TCMB tarafından yapılacak olan kur müdahalelerinde bir etkinlik beklenmesi doğru olmayacaktır.

Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye Ekonomisinde yaşanan para ikamesi süreci eğer iki alt rejime ayrılabilirse, alt ve üst rejimin karakteristik yapılarının birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Tahmin edilen eşik değeri çerçevesinde üst rejim için döviz tevdiat hesaplarındaki artış toplam mevduata oranlandığında bu artış devam etmektedir. Bu artış, ancak, alınabilecek sert iktisadi tedbirlerle engellenebilir. Bu noktada, ödül ve ceza stratejisinin uygulanmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Bu stratejiye göre yabancı para cinsinden tutulan mevduatların maliyetleri artırılıp, ulusal paranın cazip hale getirilmesine yönelik tedbirler alınmalıdır. Buna göre sermaye yeterliliği oranlarında, mevduatların garanti edilmesine ve ulusal likit varlık tutulmasına ilişkin düzenlemelerin yer alması gerekmektedir. Alınacak bu önlemlerin başarıya ulaşması için alternatif parasal değer biriktirme araçlarına yüksek faiz oranları ve garantili geri ödemelerin sağlanması, ulusal para cinsinden piyasaların ise derinleştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada para ikamesi sürecinin tersine çevrilebilmesi yalnızca yasalar ile sağlanmamaktadır.

---

² Üst rejim için kurulan modelde dolarizasyon değişkeninin 3. dereceden gecikmesine ilişkin katsayı değeri

Ayrıca, yabancı para cinsinden yapılacak olan işlemlerde maliyetlerin artırılması para ikamesi sürecinin tersine çevrilmesine katkı sağlayacaktır. Yabancı paralar ile yapılacak işlemlerde zorunlu karşılık oranlarının daha da artırılması, yüksek garanti primlerinin istenmesi para ikamesinin azalmasına yönelik tedbirler olmakla birlikte finansal aracılık sisteminin sarsılmasına da neden olabilmektedir. Para politikası araçlarının kullanılmasına ek olarak, ulusal paranın kullanımını teşvik edecek ve güven sağlayacak uygulamaların gerçekleştirilmesi, piyasalardaki eksikliklerin giderilmesine yönelik önlemler alınması ile sağlam ve tutarlı düzenlemelerin yapılması da gerekmektedir.

Bu kapsamda, 22/7/2018 tarihinde alınan 2006/10731 sayılı Bakanlar Kurulu Kararının Ekinde yer alan kararda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararının resmi gazetede yayınlanmasının, para ikamesine ilişkin tedbir amaçlı ilk adım olduğu söylenebilir. Alınan karara göre, Türk Lirası ve döviz tevdiat hesapları için ödenmesi gereken faiz oranları ile katılım bankalarınca ödenecek olan kar paylarının dağıtımında alınan stopaj oranlarında değişiklik yapılarak yeniden düzenlenmesine karar verildi. Altı aya kadar vadeli döviz tevdiat hesaplarına uygulanan faiz oranları ve katılım bankaları tarafından ödenen kar paylarına uygulanan stopaj oranı %18 oranından %20'ye yükseltilmiştir. Aynı uygulama 1 yıla kadar vadeli hesaplar için ise %15 oranından %16 seviyesine çıkarılmış ancak 1 yıldan uzun vadeli hesaplar için uygulanmakta olan %13 oranı ise değiştirilmemiştir. Bu uygulama ile yabancı paralar cinsinden açılmış ve açılacak hesaplardaki mevduat seviyelerinin azaltılması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra mevduatların ulusal paraya dönüşmesi için ise 6 aya kadar vadesi olan mevduat hesaplarına uygulanan %15 oranındaki kesinti oranı %5 seviyesine indirilirken, vadesi bir yılı kapsayan hesaplarda ise %12 seviyesinde olan kesintiler %3 seviyesine indirilmiştir. Vadesi bir yılı aşan hesaplarda ise uygulanmakta olan %10 oranının ise sıfırlanmasına karar verilmiştir. Alınan bu önlemler ile mudilerin TL cinsinden açılmış ve açılması planlanan hesaplara yönlendirilmesi teşvik edilmiştir. Alınan bu önlemlerin çalışmanın konusu bakımından uygun olduğu ancak yetersiz kaldığı düşünülmektedir. Öneri olarak i.bankalarda yer alan TL hesaplarının payını artıracak alternatif birikim araçlarının da devreye konulması, ii.Türk Lirasına olan güven ortamının sağlanması, iii. yabancı parayı tutmanın maliyetinin de yükseltilmesi ve iv. bankalara bunların güvence oranlarında artış yoluna giderek hesap maliyetlerinin de artırılması sunulabilmektedir.

Çalışmanın alt rejim dönemine ilişkin modelin tahmininde yer alan öngörü incelendiğinde, eğer eşik değerinin altında bir seviyede döviz tevdiat hesapları seyrederse, ulusal paraya olan güven yeniden kazanılacak ve para ikamesi olarak kullanılan DTH/M2 oranında

azalma olduğu gözlemlenecektir. Azalmanın gerçekleştiği dönemler ise döviz kurunun minimum değerlendiği dönemler değil kriz olgusundan uzak olunan ve ekonomik istikrarın gerçekleştiği dönemler olarak göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak para ikamesinin, ulusal paraya olan güvenin sağlanması ve paranın satın alma gücünün ekonomik istikrarla desteklenmesi yolu ile engellenebileceği söylenebilir.

Kaynakça

Adrian, Tobias & Duarte, Fernando, 2018. "Financial Vulnerability and Monetary Policy," CEPR Discussion Papers 12680, C.E.P.R. Discussion Papers.

Akçay, C. (1997). Currency Substitution and Exchange Rate Instability: The Turkish Case. *European Economic Review*, 827-835.

Arat, K. (2003). Türkiye'de Optimum Döviz Kuru Rejimi Seçimi ve Döviz Kurlarından Fiyatlara Geçiş Etkisinin İncelenmesi. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Uzmanlık Tezi, 39.

Arteta, C. O. (2003). Are Financially Dollarized Countries More Prone. *International Finance Discussion Papers* , 1-49.

Boğa, S. (2017). Finansal Kırılganlıklar ve Uluslararası Sermaye Hareketleri: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Analiz. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* , 1-17.

Civcir, İ. (2003). Dollarization and Its Long-run Determinants in Turkey. *Research in Middle East Economics*, 201-232.

Darıcı, B., & Serel, A. (2006). Para İkamelerini Etkileyen Faktörler: Türkiye Uygulaması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 150-167.

Edwards, S., & Magendzo, I. (2003). Strict Dollarization and Economic Performance: An Empirical Investigation. *NBER Working Papers*, 1-29.

Ertuğrul, C., İpek, E., & Çolak, O. (2012). Küresel Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 59-72.

Fabris, N., & Vujanović, N. (2017). The Impact of Financial Dollarization on Inflation Targeting: Empirical Evidence from Serbia. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, Central bank of Montenegro, 23-43.

Hakioğlu, D. (1988). Türkiye'de Para İkameleri. *TCMB Tartışma Tebliđi*, 1-13.

Honohan, P., & Shi, A. (2016). Deposit Dollarization and the Financial Sector in Emerging Economies. *World Bank Policy Research Working Paper*, 1-27.

IMF. (2007). *Financial Sector Assessment: A Handbook*. IMF.

Ize, A., & Yeyati, E. Y. (2003). Financial Dollarization. *Journal of International Economics*, 323-347.

Karadağ, M. M. (2015). Sistemik Risk, Sistemik Açıldan Önemli Finansal Kuruluşlar Ve Küresel Finansal Kriz. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 293-319.

Komarek, L., & Melecky, M. (2001). Demand for Money in the Transition Economy : The Case of the Czech Republic 1993–2001. *Warwick Economic Research Papers*, 1-31.

Kruger, R., & Ha, J. (1995). Measurement of Co-circulation of Currencies. IMF Working Papers, 1-42.

Lumsdaine, R. L., & Papell, D. H. (1997). Multiple Trend Breaks And The Unit-Root Hypothesis. The MIT Press, 212-218.

McKinnon, R. (1982). Currency Substitution and Instability in the World Dollar Standard. American Economic Review, 320-330.

Nicolo, G., Honohan, P., & Ize, A. (2003). Dollarization of the Banking System: Good or Bad? Policy Research Working Papers. doi:10.1596/1813-9450-3116

Oruç, S., & Turgut, A. (2014). Finansal Derinleşme, Ekonomik Büyüme ve Türk Finans Sistemi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , 109-118.

Ramsey, J. B. (1969). Tests for Specification Errors in Classical Linear Least-Squares Regression Analysis. Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological), 31(2), 350–371. doi:10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x

Saraç, T. B. (2010). Enflasyon ve Para İkamesi İlişkisi: Türkiye Ekonomisi için Ekonometrik Bir Analiz. Ekonomi Bilimleri Dergisi, 147-152.

Serdengeçti, S. (2005). Dolarizasyon / Ters Dolarizasyon. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1-19.

Taylor, J. B. (1993): “Discretion Versus Policy Rules in Practice,” Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 39, 195–214.

TCMB. (2011). 2011 Yıllık Raporu. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

TCMB. (2012). 2012 Yıllık Raporu. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Tong, H. (1983). Threshold Models in Non-linear Time Series Analysis. Lecture Notes in Statistics. doi:10.1007/978-1-4684-7888-4

Tong, H. (1990). Nonlinear-Time series analysis: A dynamical system approach. New York: Oxford University Press.

Ünsal, B. A. (2001). Bankacılıkta Likidite Risk Yönetimi. Ankara: BDDK Yetki Edütü Raporu.

Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. Journal of Business & Economic Statistics, 10(3), 251. doi:10.2307/1391541

Dünya Sosyal Forumu Ahlaki Bir Eylem midir?*

Duygu İLHAN**

Geliş Tarihi (Received): 06.04.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 09.07.2019

Öz

Toplumsal hareketlerin evriminin bugün bildiğimiz son halkasını oluşturan küresel antikapitalist hareketin merkezi etkinliği, yani bu hareketi şekillendirme gücü en yüksek etkinliği olan Dünya Sosyal Forumu'nun, ahlaki bir eylem olup olmadığını ortaya çıkarma amacına yönelik olan bu çalışma kapsamında öncelikle; toplumsal hareketlere, küresel antikapitalist harekete ve Dünya Sosyal Forumu'na ilişkin temel bilgilere yer verilmiş ve etik alanına ait bir kavram olan "ahlaki eylem" in, küresel düzeyde çeşitli topluluklar ve etikçiler tarafından genel kabul gören temel nitelikleri, toplumsal hareketler ve etkinliklerinin bu nitelikler açısından incelenebileceği biçimde analiz edilmiştir. Daha sonra Dünya Sosyal Forumu, ahlaki eylemin, başka bir deyişle ise ahlaki açıdan iyi olan bir eylemin niteliklerini taşıyıp taşıyamamak bakımından; belge inceleme modeli çerçevesinde incelenmiştir. Araştırma çerçevesinde belge olarak basılı biçimde ya da internet ortamında ulaşılabilen, ulaşılmaya çalışılan bilgiler açısından yeterli ve güvenilir yazılı kaynaklar, yani "metin"ler kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme yöntemiyle oluşturulan örneklem üzerinden ulaşılan verilerin betimsel analiz yöntemiyle analiz edildiği bu çalışmada, Dünya Sosyal Forumu'nun ahlaki bir eylemin taşıması gereken hiçbir niteliği taşımadığı, dolayısıyla da ahlaki bir eylem olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Toplumsal Hareketlerin Etkinlikleri, Küresel Antikapitalist Hareket, Dünya Sosyal Forumu, Ahlaki Eylem.

---

*Bu çalışma, yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Doktora Programı, dyglhn9@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1211-8156

Is the World Social Forum a Moral Action?

Abstract

Within the scope of this study aiming to uncover whether the World Social Forum, the central activity of global anticapitalist movement creating the last ring that we know today of the evolution of social movements, namely the activity with the highest power of formalising this movement, is a moral action or not, firstly basic information is given about social movements, global anticapitalist movement and the World Social Forum, and basic qualifications, generally accepted by various communities and ethicists at the global level, of the moral action which is a concept of ethics field are analysed in a manner to allow examination of social movements and activities in regard to these qualifications. Next, the World Social Forum is examined within the framework of the document review model regarding whether it carries the qualifications of moral action, in other words, a morally good action. Written sources -texts-, which are sufficient and reliable concerning information and can be accessed in printed document form or on the internet, have been used within the framework of the research. In this study, where data obtained from the sample created using criterion sampling method have been analysed by descriptive analysis method, it has been concluded that the World Social Forum does not have any qualifications of a moral action, therefore it is not a moral action.

Keywords: *Social Movements, Activities of Social Movements, Global Anticapitalist Movement, World Social Forum, Moral Action.*

Giriş

Toplumsal hareketler ve etkinlikleri, ekonomik ve teknolojik değişmeye uygun olarak toplumsal yapı, ilişkiler, roller ve kurumlarda gerçekleşen sürekli, temelli ve geniş boyutlu değişimi ifade eden “toplumsal değişim” (Tomanbay, 1999: s. 268) üzerindeki dikkate değer etkileri dolayısıyla sosyal bilimler kapsamında önemli bir çalışma alanı oluştururlar. Hareketler ve etkinliklerini kavramsal, tarihsel ve kuramsal bakımdan ele alan sayısız çalışma sayesinde bu hareket ve etkinliklerin özellikle toplumsal tabanları, örgütsel yapıları ve başarı ve başarısızlıkları gibi görece somut boyutları hakkında bilgi sahibi oluruz. Bununla birlikte günlük yaşam çerçevesinde dahi, eylemleri sadece başarılı olup olmamaları gibi daha kolay gözlemlenebilir boyutlarıyla değil, ahlaki olup olmamaları gibi daha soyut nitelikleriyle de değerlendiren varlıklar olarak söz konusu hareket ve etkinliklerin de ahlaki olup olmadıkları konusunda bilgi edinme ve onları bu bakımdan da değerlendirme ihtiyacı duyarız. İşte tam olarak bu ihtiyacın bir sonucu olarak gerçekleştirilen bu çalışmada; küresel antikapitalist hareketin merkezi etkinliği olan Dünya Sosyal Forumu, ahlaki eylemin nitelikleri açısından betimlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle; toplumsal hareket olgusu tanımlanmış, toplumsal hareketlerin çeşitli etkinliklerden oluştuğu belirtilmiş, toplumsal hareketlerin tarihsel gelişimine değinilmiş, küresel antikapitalist hareketi toplumsal hareketlerin evriminin bugün bildiğimiz son halkasını oluşturan ayrı bir hareket türü olarak ele almamızı sağlayan nitelikler sıralanmış, bu hareketin tanımına dayanılarak Dünya Sosyal Forumu’nun küresel antikapitalist hareketin merkezi etkinliği olduğu açıklanmış, Forum’un nasıl bir etkinlik olduğu ve hangi yıllarda, nerelerde gerçekleştirildiği ortaya koyulmuş ve Dünya Sosyal Forumu’na ilişkin çalışmaların genel niteliklerine değinilmiştir. Daha sonra, etik alanına ait bir terim olan “ahlaki eylem” kapsamında yer alan ve bu terimle yakın ilişkili olan kavramlar açıklanarak “eylem”in bileşenleri ortaya koyulmuş, ahlaki eylemin bugün küresel düzeyde etikçiler ve çeşitli topluluklarca genel kabul gören nitelikleri, eylemlerin bunlar açısından incelenebileceği şekilde analiz edilerek sıralanmış ve yine bu niteliklerin daha somut bir düzlemde açılımı sağlanmıştır.

Dünya Sosyal Forumu’nun, ahlaki eylemin niteliklerini taşıyıp taşımadığı, bu bilgiye ulaşabilmek bakımından çalışmamıza en uygun düşen nitel araştırma modeli olan belge inceleme modeli çerçevesinde araştırılmıştır. Forum etkinliğine ilişkin ulaşmaya çalıştığımız bilgilerin büyük oranda yazılı materyallerde toplanmış olması nedeniyle belgeler, yazılı olanlarla, yani “metinler” ile sınırlandırılmıştır. Bir kısmı basılı olarak bir kısmı ise internet ortamında elde edilen bu metinlerin güvenilirliği ve çalışmamız açısından yeterliliği kontrol

edilmiştir. Kontrol edilmiş metinlerden, ulaşılmaya çalışılan bilgiler açısından çalışmaya en uygun düşen örnekleme yöntemi olan ölçüt örnekleme ile üç aşamada, araştırmanın örneklemini oluşturulmuştur. Bu üç aşama, önce ulaşılmaya çalışılan bilgilere doğrudan ya da en dolaysız biçimde yer veren metinlerin, sonra bunlar içinden belirtilen bilgiler açısından en zengin içeriğe sahip olanların ve son olarak bu metinlerden de sunulan bilgiler açısından birbirinin tekrarı olanlardan etkinliğe en yakın kişi, grup ya da kurumlarca yazılmış olanların seçilmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece ihtiyaç duyulan bilgilere doğrudan, en zengin içerikle ve etkinlik hakkında en geniş bilgiye sahip olmaları beklenen kişilerden ulaşmak mümkün olmuştur. Ulaşılan bu veriler, Forum'u kendisi açısından ele alacağımız nitelikler önceden kesin sınırlarla belirli olduğu için, betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Böylece veriler, her biri ahlaki eylemin bir niteliğini ifade eden beş başlık altında özetlenip, ilişkilendirilip değerlendirilerek Dünya Sosyal Forumu'nun bu nitelikleri taşıyıp taşımadığı ve dolayısıyla ahlaki bir eylem olup olmadığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında; küresel antikapitalist hareketin, Kökalan Çımrın'ın (2009) belirttiği gibi yeni bir hareket türü olduğu, farklı nitelikleri ortaya koyularak doğrulanmaya, Dünya Sosyal Forumu'nun bu hareketin, şekillendirme gücü en yüksek etkinliği, yani merkezi etkinliği olduğu gösterilmeye ve ahlaki eylemin küresel düzeyde çeşitli topluluklar ve etikçilerce genel kabul gören nitelikleri, hareketler ve etkinliklerinin bu nitelikleri taşıyıp taşımamak bakımından incelenebileceği biçimde analiz edilerek daha somut bir düzlemde ifade edilmeye çalışılarak bilime katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Dünya Sosyal Forumu'nun, ahlaki eylemin her bir niteliğini taşıyıp taşıyamaması açısından araştırılmasıyla ise bilime özgün bir katkı sunulmuştur. Bu katkının, ayrıca toplumsal hareketler ve etkinliklerinin katılımcılarına da ahlakilik konusunda güvenilir bir bakış açısı sunarak onların eleştiri ve özeleştiri konularını ve olanaklarını geliştirmesi umulmaktadır. Çalışmanın bu bağlamda en önemli katkısını ise Dünya Sosyal Forumu ve katılımcılarına yapması beklenmektedir. Daha iyi bir dünya için mücadele etmeye çalışan bu insanların, mücadelelerini ahlaki eylemler çerçevesinde sürdürmeleri, yani etkinlikleri kapsamında; dayanışma gibi başkası için de iyi olanı sağlayabilecek ilkeleri gerçekleştirmeleri, insanları sadece araçlar olarak görüp kullanmamaları ve böylece bu konularda ilham ve umut kaynakları olmaları önemlidir. Çünkü Einstein'ın belirttiği gibi dünya üzerindeki koşulların iyileşmesi, öncelikle insani gelenek ve ideallerin gerçekleştirilmesine bağlıdır (aktaran *Albert Einstein*, b.t.: s. 131).

1. Dünya Sosyal Forumu: Küresel Antikapitalist Hareketin Merkezi Etkinliği

Genel kabul gören nitelikleri dikkate alındığında toplumsal hareketler; 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle varlık gösteren (Kökalan Çımrın, 2009: s. 10), toplumsal bir değişimi

sağlama ya da engelleme amacıyla kendiliğinden buluşan ve karşı oldukları örgütlerle çatışma şeklindeki ilişkiler içinde bulunan (Giddens, 2012: s. 1079), süreç içinde kolektif bir kimlik edinen birey, grup ve örgütler ile onların genellikle düzenli siyasal kanallar dışında ortaya koydukları görece sürekli ve örgütlü çabalarını kapsayan (Kolb, 2002: s. 10) toplumsal olgulardır. Genellikle protesto eylemleriyle özdeşleştirilmekle birlikte toplumsal hareketler; hazırlık toplantıları, forumlar ve eylemleri değerlendirme toplantıları gibi pek çok farklı etkinlikten oluşurlar (Karakaş, 2005: ss. 28-29).

Tarihsel gelişmelerin ve toplumsal hareketlerin deneyimlerinin değerlendirilmesinin bir sonucu olarak farklı tarihsel dönemlerde; toplumsal tabanı, örgütlenme biçimi ve talepleri gibi birçok niteliği bakımından farklılaşan yeni hareketler ortaya çıkmıştır: Daha çok işçi sınıfı hareketleri ve ulusal kurtuluş hareketleri ile anılan ilk toplumsal hareketleri 1960'lı yılların ikinci yarısında ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler takip ederken 1990'lı yılların sonunda ise küresel antikapitalist hareket ortaya çıkmıştır. Kökalan Çımrın'ın (2009) belirttiği gibi yeni hareketlerin ortaya çıkışı ile önceki dönemlerde ortaya çıkan hareketlerin varlığı son bulmamakla birlikte her hareket, varlık göstermeye başladığı dönemin temel niteliklerini sergileyerek o dönemin baskın toplumsal hareket türü olarak varlık göstermiştir (s. 137). Böylece ortaya çıkan her toplumsal hareket türü, toplumsal hareketlerin evriminin yeni bir halkasını oluşturmuştur.

Toplumsal hareketlerin evriminin bugüne kadarki son halkasını oluşturan küresel antikapitalist hareket, kendisinden önce ortaya çıkan hareketlerden pek çok nitelik miras almıştır. Bununla birlikte hem kapitalizmin farklı bir aşamasında ortaya çıkması hem de önceki hareketleri değerlendirerek gelişme olanağına sahip olması dolayısıyla diğer hareketlerde görülmeyen bazı farklı niteliklere de sahip olmuştur. Küresel antikapitalist hareketi, diğerlerinden farklı bir toplumsal hareket türü olarak ele alabilmemizi sağlayan bu nitelikler şunlardır:

- Hem ilk hem de yeni toplumsal hareketlerin dikkate değer bir kısmının, ortak düşmanlarının küresel kapitalizm olduğu konusunda hemfikir olmalarının bir sonucu olarak oluşmuştur.
- Toplumsal tabanı hem çalışan yoksulları hem yoksullaştırılmış halkları hem de orta sınıflar ile iş piyasası dışında kalanları, yani sırasıyla işçi sınıfı hareketlerinin, ulusal kurtuluş hareketlerinin ve yeni toplumsal hareketlerin toplumsal tabanlarını bir arada içerir.

- İşçi sınıfı hareketlerinin antikapitalizmini, ulusal kurtuluş hareketlerinin antiemperyalizmini (Arrighi, Hopkins & Wallerstein, 2004: s. 34) ve yeni toplumsal hareketlerin taleplerini bir arada içerir.
- Kapsadığı birbirinden farklı çok sayıda hareket arasındaki yatay, yani hiyerarşik olmayan iletişim ve iş birliğine dayalıdır (Kökalan Çımrın, 2009: s. 157).
- Dünyanın her yerinden gelen çok sayıda birey ve hareketin hem pratiğe ilişkin çeşitli konular üzerinde hem de felsefi düzeyde gerçekleştirdiği bir kitle tartışması olarak benzersiz olan bir etkinliği, yani Dünya Sosyal Forumu'nu kapsar (Gilbert, 2012: s. 135).

Küresel antikapitalist hareket, genel kabul gören yaklaşımla; Dünya Sosyal Forumu ile Forum etkinliğiyle bağlantılı olan kampanya, mücadele ve fikirlerden oluşur (Gilbert, 2012: s. 11). Dolayısıyla dünyanın her yerinden şiddet karşıtı antikapitalist birey ve hareketlerin bir araya gelerek mevcut kapitalist sisteme alternatif üretmeye ve mücadelelerini geliştirmeye çalıştıkları bir etkinlik olarak bilinen Dünya Sosyal Forumu, küresel antikapitalist hareketin merkezi etkinliğidir. Bunun bir sonucu olarak da kendisiyle bağlantılı olduğunu belirttiğimiz tüm antikapitalist hareket, mücadele, kampanya ve fikirleri, dolayısıyla da küresel antikapitalist hareketi şekillendirme gücüne (en yüksek düzeyde) sahiptir.

Dünya Ekonomik Forumu'nun görüşlerine alternatif oluşturmaya yönelik olarak ortaya çıktığı belirtilen Dünya Sosyal Forumu, Vatandaşlara Yardım için Mali İşlemleri Vergilendirme Birliği (ATTAC) ile Brezilya İşçi Partisi (PT) üyeleri tarafından 2000 yılında kurulmuş ve ilk kez 2001 yılında Porto Alegre'de (Brezilya) gerçekleştirilmiştir (Tormey, 2006: s. 250). 2002 ve 2003 yıllarında da Porto Alegre'de düzenlenen Forum, 2004 yılında Mumbai'de (Hindistan), 2005 yılında yine Porto Alegre'de, 2006 yılında çok merkezli olarak Bamako (Mali), Caracas (Venezuela) ve Karachi'de (Pakistan), 2007 yılında Nairobi'de (Kenya), 2009 yılında Belem'de (Brezilya), 2011 yılında Dakar'da (Senegal), 2013 ve 2015 yıllarında Tunus'ta (Tunus), 2016 yılında Montreal'de (Kanada) (*WSFs in the World*, b.t.: para. 1) ve 2018 yılında ise Salvador'da (Brezilya) gerçekleştirilmiştir.

Dünya Sosyal Forumu'na ilişkin çalışmalar incelendiğinde bunların daha çok, küresel antikapitalist hareketin entelektüelleri olarak anılan Forum etkinliğinin katılımcıları tarafından gerçekleştirildiği görülür. Söz konusu çalışmalar çerçevesinde etkinliğin özellikle; tarihsel gelişimine, bileşenlerinin niteliklerine, örgütsel yapısına ve başarı ya da başarısızlık durumuna odaklanılmıştır. Günlük yaşamda, etki alanı en dar olan sıradan eylemleri bile başarılı olup olmamalarının yanı sıra ahlaki olup olmamaları bakımından da değerlendirmemize rağmen en

azından 21. yüzyılın başlarında toplumsal değişim üzerinde söz konusu sıradan eylemlerle ölçülemeyecek düzeyde etkili olması beklenen Forum etkinliğinin ahlaki bir eylem olup olmamak açısından ise sistemli bir biçimde incelenmediğini görüyoruz. Dünya Sosyal Forumu'na ilişkin çalışmalar kapsamındaki bu dikkate değer boşluğun önemli bir nedeni, ahlakiliğin oldukça soyut ve bir eylemde varlığının ya da yokluğunun sistemli bir biçimde tespit edilmesi görece zor bir nitelik olması olabilir. Bu zorluğun ise, ahlaki eylemin niteliklerinin, daha somut niteliklere ayrılmak suretiyle analiz edilmesiyle aşılması mümkündür.

2. Ahlaki Eylem ve Nitelikleri

Ahlak, bir insan topluluğunda karşılıklı saygı ve benimseme süreçlerinde ortaya çıkan ve kural haline gelen geneli bağlayıcı eylem modellerini kapsarken (Pieper, 2012: s. 31) etik, yani ahlak felsefesi, felsefenin ahlakla ilgilenen dalıdır. Başka bir deyişle ahlak, ahlaki eylemin pratiği ahlak felsefesi, ahlaki eylemin teorisidir (Cevizci, 2003: s. 119). Dolayısıyla ahlaki eylem öncelikle, ana konusu ahlak ve ahlakilik arasındaki ilişki olan ahlak felsefesine (Pieper, 2012: s. 49) ait bir kavramdır.

Eylem, “insanın bir dış nedenle değil de doğrudan doğruya kendisinin gerçekleştirdiği davranışları. Bir istenç edimi; bir istemenin, bir tasarının, bir düşünüşün, bir kararın gerçekleştirilmesi. Bilinçli insanın istemesinin ürünü” (*Bilim ve Sanat Terimleri*, 2019: para. 4) dür. Ahlaki olsun ya da olmasın bir eylem; doğrudan öznenin belirlediği amaca yönelik olan eylem(ler) (esas eylem-ler-), mevcutsa, bu esas eylemi gerçekleştirmek için gerçekleştirilen “ara eylem(ler)” (Kuçuradi, 2011: s. 84) ve amacı belirlemekle birlikte esas ve ara eylemleri de gerçekleştiren öznenin oluşur. Buradaki özne, tek bir kişiden de tek başına oluşturamayacakları etkileri yaratmak için belirli bir eylemi gerçekleştirmek adına bir araya gelen insanlardan da oluşabilir (Ulaş, 2002: s. 36).

“Ahlaki” terimi genellikle “ahlaki olarak iyi” anlamını taşıırken bazen de “ahlakla ilgili olma” anlamını taşır (Frankena, 2007: s. 23). “Ahlaki eylem” kavramı kapsamında ise “ahlaki olarak iyi” anlamında kullanılır. Ahlakdışı alanda araç olarak işe yarayan şeyler “iyi” olarak nitelenmekle birlikte “ahlaki olarak iyi”, yani ahlaki açıdan iyi olarak nitelenen şeyler kendi başlarına iyi olan, yani bizzat iyi olan şeylerdir. Dolayısıyla ahlaki olarak iyi olan, bizzat kendisi için gerçekleştirilmeye çalışılan eylemdir (Pieper, 2012: ss. 139-140). Böylece ahlaki eylem de bizzat kendisi için gerçekleştirilmeye çalışılan eylemdir. Kuçuradi (2011) onu, “değerli eylem” olarak ifade eder (s. 85).

Farklı ahlaklara sahip oldukları için bir toplulukta ahlaki olarak nitelenen bir eylem başka bir toplulukta bu şekilde nitelenmeyebilir. Yine farklı ahlaklara sahip oldukları için bir etikçinin ahlaki bulduğu bir eylemi diğer bir etikçi ahlaki bulmayabilir. Bununla birlikte ahlaki

eylem tamamen belirsiz bir kavram değildir. Küresel düzeyde özellikle etikçilerce genel kabul gören belirli temel niteliklere sahip bir eylemin ifadesidir. Cevizci'nin (2003) ele aldığı bu nitelikler (s. 131), literatürdeki diğer bilgilerle açılımı sağlandığında ve bu niteliklere Jasper'ın (2002) belirttiği gibi küresel düzeyde neredeyse bütün ahlak sistemlerince benimsendiği için “insanın yalnızca araç olarak görülmemesi” (s. 511) de eklendiğinde şu şekilde sıralanabilir:

- Ahlaki bir amaca yöneliktir: Eylemin öznesi tarafından insanın yalnızca araç olarak görülmediği (insana içsel değer atfedilen) bir süreçte belirlenen, başkası için de iyi olanı gerçekleştirebilecek evrensel bir ilkenin yaşama aktarılmasını içeren ve insanın yalnızca araç olarak görülmediği bir amaca yöneliktir. Amaç kapsamındaki evrensel ilke, özne tarafından, başkası için de iyi olanı sağlayacağı için gerçekleştirilmek istenir.
- Esas eylem(ler)i, etkinliği gerçekleştiren özne tarafından insanın yalnızca araç olarak görülmediği bir süreçte belirlenir.
- Kendisine yönelik olduğu amacın kapsadığı evrensel ilke, esas eylem(ler) çerçevesinde yaşama aktarılır.
- Esas eylem(ler) kapsamında insan yalnızca araç olarak görülmez.
- Ara eylem(ler) kapsamında insan yalnızca araç olarak görülmez (Kuçuradi, 2011: s. 84).

Ahlaki eylemin nitelikleri kapsamında yer alan “insanın yalnızca araç olarak görülmemesi”, etik alanının “araçsal değer” ve “içsel (özel) değer” kavramlarıyla açıklanabilir. Des Jardins'in (2006) belirttiği gibi varlıklara ya araçsal ya da içsel bir değer atfederiz (s. 523): Eğer bir varlığa, değerli bir şeye ulaştırdığı için bir değer atfedilmişse bu değer, araçsal değerdir. Eğer bir varlık yalnızca kullanımı bakımından değil, kendi içinde ya da kendiliğinden bir değere sahip görülüyor ise de bu varlığa atfedilen, içsel değerdir (Des Jardins, 2006: s. 526). Dolayısıyla insanın yalnızca araç olarak görülmemesi ile kastedilen, insana yalnızca araçsal değer atfedilmemesi, yani insana içsel değer atfedilmesidir.

Bir eylem kapsamında insana içsel değer atfedildiğinin en açık göstergesi, bu eylemde insanların yalnızca araçlar olarak kullanılmamalarıdır. Bir eylemde insanların yalnızca araçlar olarak kullanılmadıklarının en somut göstergeleri ise Jasper'ın (2002) ifadeleriyle, bu eylem kapsamında; insanlara şiddet uygulanmaması ve insanların aldatılarak manipüle edilmemeleridir (ss. 488-516): İnsanın yalnızca araç olarak kullanılmadığı eylemlerde, insanlar bilinçli özneler olarak görülüp rızaları sağlanmaya çalışıldığından diyalog ve katılım önemsenerak uygulamaya aktarılmaya çalışılır.

İnsanın yalnızca araç olarak kullanılmaması bağlamında en geniş ve herhangi bir eylemde yer almadığını kanıtlamak açısından en zorlayıcı anlamıyla şiddet, Kocacık'ın (2001) belirttiği gibi; bir insana karşı tehdit içeren ve ona fiziksel ya da psikolojik açıdan zarar veren davranışlardır ve insana verebileceği psikolojik zarar dikkate alınarak mallara zarar veren davranışlar da şiddet kapsamına alınabilir (s. 2). Böylece insana şiddet uygulanması; intihar, toplu intihar, cinayet, kaçırma, tecavüz, fiziksel ve psikolojik işkence, fiziksel ve psikolojik açıdan yaralama, korkutma, sindirme, cezalandırma, bir şey yapmaya ya da yapmamaya zorlama ve baskı altına alma ile örneklendirilebilir.

İnsanların aldatılarak manipüle edilmeleri, onların ikna etmeye değer bilinçli özneler olarak görülmeyip manipülasyon yoluyla amaca ulaştırarak piyonlar ya da araçlar olarak kullanılmaları (Jasper, 2002: s. 512) iken diyalog, iki ya da ikiden fazla kişinin karşılıklı konuşması ve anlaşma, uyum sağlama ya da bu yolda çalışma olarak ifade edilebilir (*Büyük Türkçe Sözlük*, b.t.: para. 1). Katılım ise bir olayda etkin olma veya bir süreçte istençli ve eylemli bir biçimde bir işi üstlenmedir (*Bilim ve Sanat Terimleri*, b.t.: para. 1).

Ahlaki bir eylem kapsamında gerçekleştirilmesi amaçlanan ve gerçekleştirilen, başkaları için de iyi olanı sağlayan evrensel ilkeler, Akarsu'nun (1975) tanımıyla ahlaki eylemin genel ve nesnel geçerliğe sahip en yüksek kurallarıdır (s. 96). Dayanışma, saygı ve adalet ile örneklendirebileceğimiz bu kurallar Frankena'nın (2007) belirttiği gibi yalnızca bu ilkelere dayalı yaşayanlara değil bireyin kendisini de kapsamak üzere herkese uygulanabilir (s.107).

3. Ahlaki Eylemin Nitelikleri Açısından Dünya Sosyal Forumu

3.1. “Ahlaki Amaca Yönelik Olma” Niteliği Açısından Dünya Sosyal Forumu

Dünya Sosyal Forumu'nun hangi amaca yönelik bir etkinlik olduğu sorusunun yanıtı, “Dünya Sosyal Forumu İlkeleri” adlı belge ile duyurulmuştur (*What is the World Social Forum*, b.t.: para. 1). Bu belgede (Gilbert, 2012: ss. 132-134) yer alan ifadelerle göre Forum, dünyanın her yerinden gelen şiddet karşıtı antikapitalist hareketlerin yapıcı niteliklere sahip küresel bir toplum kurmak üzere bir araya gelerek fikir ve deneyimlerini paylaşmaları, fikir tartışmaları yapmaları, öneriler oluşturmaları ve ortak etkili faaliyetler planlamaları amacına yöneliktir.

Dünya Sosyal Forumu'nun duyurulan amacı; bir topluluğu oluşturan bireylerin duygu, fikir ve çıkar birliğiyle birbirlerine bağlanmaları ve her tür konuda birbirlerine destek olmaları anlamına gelen “dayanışma”yı (Püsküllüoğlu, 2008: s. 485), yani başkaları için de iyi olanı sağlayan evrensel bir ilkeyi içerir: Bu amaca, Forum katılımcılarının kapitalizme karşı ortak duygu, fikir ve çıkarlarda birleşip bir araya gelerek daha iyi bir sistem tasarlama ortak amacıyla birbirlerini desteklemeleri, dolayısıyla da dayanışmaları temel olur. Bu durum, 2. Dünya Sosyal Forumu çerçevesinde gerçekleşen toplumsal hareketler buluşmasının sonucunda

oluşturulan “Toplumsal Hareketler Çağrısı”nın 2. maddesinde, katılımcıların kendilerini kapitalizme karşı mücadelede birleşen bir küresel dayanışma hareketi olarak tanımlamalarıyla (Şensever, 2003: s. 51) da ayrıca belirtilmiştir.

Forum etkinliğinin duyurulan amacı, insanın yalnızca araç olarak görülüp kullanılmasına ilişkin herhangi bir ifade içermez. Başka bir deyişle bu amaç kapsamında insana şiddet uygulanması ve onun manipüle edilmesi yer almamakla birlikte diyalog ve katılıma önem verildiği özellikle duyurulmuştur: Dünya Sosyal Forumu İlkeleri'nin (Şensever, 2003: ss. 34-37) 13. maddesinde şiddet içermeyen bir mücadele oluşturulmak istendiği belirtilirken 9. maddesinde etkinliğe askeri örgütlerin katılmayacağı bildirilmiş ve 10. maddesinde de devlet şiddeti ile bir insanın değerini buyruğu altına almasına karşı olunduğu ve insan haklarına saygı ile insanlar arası barışçıl ilişkilerin savunulduğu ifade edilmiştir. Bir insanın değerine psikolojik işkence yaptığı ya da onun malına zarar verdiği bir durumda, bu iki insan arasında barışçıl bir ilişki var olamayacağına göre Forum'un duyurulan amacı kapsamında şiddetin; fiziksel, psikolojik ve mallara yönelik olan tüm boyutlarıyla reddedildiği anlaşılmaktadır. Forum İlkeleri'nin 7. maddesinde de hiçbir “yönlendirme”nin benimsenmediği belirtilerek manipülasyonun da benimsenmediği bildirilmiştir. Etkinliğin duyurulan amacının, (yani düşünce ve deneyimlerin paylaşılması, birlikte öneriler oluşturulması ve ortak eylemler planlanmasının) doğrudan diyalog ve katılım üzerine kurulu olduğu ise açıktır. Yine de İlkeleri'nin 10. maddesinde katılımcı demokrasinin savunulduğu, 13. maddesinde Forum'un bir karşılıklı ilişkiler ortamı olduğu ve 14. maddesinde küresel düzeyde aktif katılımın sağlanmak istendiği belirtilerek diyalog ve katılıma atfedilen öneme ayrıca değinilmiştir.

Dünya Sosyal Forumu'nun yöneldiği amacın, etkinliği gerçekleştiren özne tarafından, insanın sadece araç olarak kullanılmadığı bir süreçte belirlendiğini ise söyleyemeyiz: Bilindiği gibi Forum ile amaçlanan, Dünya Sosyal Forumu İlkeleri adlı belge çerçevesinde netleştirilmiştir ve web sitelerinde de görüldüğü gibi bu belge (*Carta de Principios*, b.t.: para. 3; *World Social Forum*, b.t.: para. 2), bugün de ilk kaleme alındığı halini korumaktadır. Söz konusu belge, ilk Forum'dan sonra Dünya Sosyal Forumu'nu tasarlayıp örgütleyen ve onun üç önemli organından biri olan Brezilya Örgütlenme Komitesi'nin gerekli bulması üzerine (*World Social Forum*, b.t.: para. 1), 2001 yılı Nisan ayında, ilk Forum'da ortaya çıktığı düşünülen beklentileri içerecek biçimde hazırlanmıştır (Şensever, 2003: s. 35). Böylece amacın belirlendiği süreçte ilk Forum'un katılımcısı olan yaklaşık 25.000 kişi ile diyaloga geçilmemiş ve bu belirlemeye onların katılımı sağlanmamıştır. Başka bir deyişle amaç, yine Forum etkinliğinin gerçekleşmesi için çeşitli eylemlerde bulunan katılımcılar tarafından belirlenmiş

görünse de bu katılımcılar, etkinliği gerçekleştiren öznenin ancak küçük bir kısmını oluşturmuştur.

Dünya Sosyal Forumu'nun amacının belirlenme sürecinde herhangi bir insana şiddet uygulandığına ilişkin bir kayda ulaşılamamıştır. Bununla birlikte diyalog ve katılıma önem verildiğinin belirtilmesine rağmen amacın, katılımcıların ancak küçük bir kısmı tarafından belirlenmesi; amacın içeriğinde, yani diyalog ile katılıma atfedilen önemde dürüst olunup olunmadığı ve dolayısıyla etkinliğin geniş katılımcı kitlesinin, amacı belirleyenler yoluyla aldatılarak manipüle edilip edilmediği sorusunun yanıtlanmasını gerektirmektedir. Bu noktada öncelikle Dünya Sosyal Forumu fikrini ilk dile getiren kişi olan Oded Grajew'in eski bir "girişimci" olduğu belirtilmelidir (Şensever, 2003: s. 28). Fikrin ortaya atılışından daha geriye gidildiğinde ise kapitalizme karşı birlik arayışında uluslararası alandaki ilk adımın, Uluslararası Para Fonu (IMF) yönetiminin bir aygıtı olan Brezilya İşçi Partisi (aktaran MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, b.t.: para. 44) tarafından 1990 yılında Sao Paulo Forumu'nun kurulması ile atıldığı görülür (Şensever, 2003: s. 27). Rahman (2010) daha da geriye giderek sivil toplum örgütlerinin kapitalist kuruluşlarca finanse edilerek sisteme karşı olan tepkiyi boşaltan büyük basınç vanaları olarak çalıştırıldığını ve bir sivil toplum örgütü panayırı olarak adlandırdığı Dünya Sosyal Forumu'nun, dünya kaynaklarını elinde toplayan küçük azınlığın, ayrıcalıklarını korumak amacıyla 30 yıldır yaptığı bir yatırımın ürünü olduğunu belirtmiştir. Gerçekten de Forum fikri, küresel antikapitalist hareketin gücünü ve etkinliğini giderek artırdığı bir dönemde tartışılmaya başlanmıştır (aktaran MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, b.t.: para. 18-37). Ayrıca Chossudovsky'nin (2016) de belirttiği gibi Dünya Sosyal Forumu, en başından beri devletler ile Amerika Birleşik Devletleri'nin gizli servisiyle (CIA) bağlantılı olan Ford Vakfı ve Rockefeller Vakfı gibi kapitalist ilkeleri benimseyen kuruluşlarca finanse edilmektedir: Hatta bu kuruluşlardan özel vakıfların bir konsorsiyumu olan "Küresel Sermaye için Bağış Yapanlar" (Engaged Donors for Global Equity/EDGE), 2001 yılından beri Forum'un Uluslararası Konsey'inde bulunmuştur. Böylece kapitalist kuruluşlar, muhalefetin sınırlarını, Forum'un yönetim yapısı ve işleyişini etkileyerek belirlemiş ve belirlemektedirler. Bu durumu en açık biçimde Chossudovsky özetlemiştir: Kapitalist kuruluşlar, Dünya Sosyal Forumu'nu, küresel antikapitalist hareketi kontrol altında tutmak ve manipüle etmek için finanse etmektedirler. Ya değilse kapitalistler, sahip oldukları ayrıcalıkları ellerinden almak isteyen antikapitalistlere bu işi yapabilmeleri için neden bağışlar yapsınlar?

Dünya Sosyal Forumu'nun gerçekleşmesini en başından beri finanse ve manipüle etme gücünü elinde bulunduran kapitalist kuruluşların, “antikapitalist hareketlerin dayanışması” amacını, yeryüzündeki diğer insanlar için de iyi olanın sağlanması için onayladıklarını söyleyebilmek için akla uygun bir gerekçe bulunmamaktadır. Bu kuruluşlar söz konusu amacı, geniş antikapitalist kitleleri aldatarak manipüle edebilmek amacıyla onaylamışlardır. Amacın belirlenmesinde Forum katılımcılarının tamamı ile diyaloga geçilerek bu kararda onların katılımının sağlanmaması da bu durumun doğruluğunu destekler niteliktedir. Forum'un duyurulan amacı, Forum etkinliği ile gerçekte ne yapılmak istendiğini ifade etmediği için ise bu amaç kapsamında insana içsel değer atfedilip atfedilmediği konusu önemini yitirmektedir. Böylece Dünya Sosyal Forumu'nun duyurulan amacı; etkinliğin tüm katılımcıları tarafından, başkaları için de iyi olanı sağlayacağı için evrensel bir ilkenin gerçekleştirilmesini de içerecek biçimde ve insanların aldatılarak manipüle edilmedikleri bir süreçte belirlenmediği için ahlaki bir amaç değildir. Başka bir deyişle Dünya Sosyal Forumu; her ne kadar amaç belirleme sürecinde herhangi bir şiddet olayının gerçekleştiğine dair bir kanıt bulunmasa da ahlaki bir amaca yönelik değildir.

3.2. “Esas Eylemlerinin, Etkinliği Gerçekleştiren Özne Tarafından, İnsanın Yalnızca Araç Olarak Görülmediği Bir Süreçte Belirlenmesi” Niteliği Açısından Dünya Sosyal Forumu

Dünya Sosyal Forumu'nun esas eylemleri, yani doğrudan amaca yönelik olan eylemleri; doğrudan duyurulan amacı gerçekleştirmeye, daha açık olarak “doğrudan” fikir ve deneyimlerin paylaşılması ile öneriler oluşturulmasına ve ortak etkinlikler planlanmasına yönelik olan eylemleridir. Bütün Forum'lar incelendiğinde bu eylemlerin; konferanslar, sempozyumlar, seminerler, paneller, atölyeler ve çalıştaylardan oluştuğu görülür.

Dünya Sosyal Forumu'nun esas eylemleri zaten fikir ve deneyimlerin paylaşılacağı, birlikte önerilerin oluşturulacağı ve ortak etkinliklerin planlanmasına uygun olan belli başlı eylem şekilleridir. Dolayısıyla Forum etkinliği kapsamında amacın belirlenmesiyle büyük oranda esas eylemler de belirlenmiştir. Böylece amaç, bütün katılımcılarca ya da etkinliğin öznesince belirlenmediği gibi esas eylemler de etkinliğin öznesince belirlenmemiştir. Yine amacın belirlenme süreci hatırlandığında esas eylemler, kayıtlı herhangi bir şiddet olayı bulunmamakla birlikte bütün katılımcılar açısından diyalog ve katılım önemsenmeksizin antikapitalist hareketlerin manipüle edildiği bir süreçte belirlenmiştir.

3.3. “Kendisine Yönelik Olduğu Amacın Kapsadığı, Başkası İçin de İyi Olanı Gerçekleştirebilecek Evrensel İlkeyi, Esas Eylemleri Çerçevesinde Yaşama Aktarma” Niteliği Açısından Dünya Sosyal Forumu

Dünya Sosyal Forumu'nun yöneldiği amaç kapsamında bulunan ilke “dayanışma” iken bu ilkeyi yaşama aktarması beklenen esas eylemleri konferanslar, sempozyumlar, seminerler, paneller, atölyeler ve çalıştaylardır. Forum'un duyurulan amacından anlaşıldığı üzere sağlanmaya çalışılan şey, antikapitalist hareketlerin kapitalizme karşı mücadelede ve kapitalizmden daha iyi bir sistemin tasarımında söz konusu eylemler çerçevesinde dayanışmalarıdır. Bu eylemler ise yanılıcı bir biçimde, yapıları gereği bu dayanışmayı sağlar görünürler.

Forum etkinliğinin esas eylemlerinin yarattığı yanılıcı çağrışımın aksine, Chossudovsky'nin (2016) belirttiği gibi bu eylemlerin ancak görece küçük bir bölümüne bütün katılımcılar birlikte katılmakta ve etkinlik kapsamında toplumsal hareketler arasında ve içinde ayrılıklar yaratılmaktadır (para. 35). 2016 yılında gerçekleşen Forum'a iki etkinlik gerçekleştirerek katılan Erol Anar (2016: para. 7) da zaman kısıtlılığı ve onlarca etkinliğin aynı anda başlaması nedeniyle birçok etkinliğe katılamadığını bildirerek Dünya Sosyal Forumu'ndaki genel işleyişin aynı anda başlayan pek çok etkinliğe dayandığı bilgisini doğrulamıştır. Bu ifade, Forum katılımcılarının aynı anda başlayan pek çok etkinlikten tercih ettiklerine katılmak durumunda kalarak sürekli farklı gruplara ayrıldıklarını da ortaya koyarak antikapitalist hareketler arasında ve içinde ayrılıklar yaratıldığı bilgisini de doğrular niteliktedir. Dayanışmadan çok ayrışmaya dayalı bu işleyiş koşulları içinde ise antikapitalist hareketlerin esas eylemler çerçevesinde birbirlerini tam anlamıyla destekleyebildikleri, daha açık olarak dayanışma ilkesini yaşama aktardıkları söylenemez. Bu durum ayrıca, Forum'un işleyişinin kapitalist kuruluşlarca etkilendiği bilgisini de doğrular niteliktedir: Bu kuruluşlar, antikapitalist hareketlerin dayanışmasını destekler gibi görünürken aslında etkinliğin işleyişini, tam da bu dayanışmanın gerçekleşmesini olanaksız kılacak bir biçimde etkilemişlerdir.

3.4. “Esas Eylemleri Kapsamında İnsanın Yalnızca Araç Olarak Görülmemesi” Niteliği Açısından Dünya Sosyal Forumu

Dünya Sosyal Forumu kapsamında gerçekleşen esas eylemlerde, yani herhangi bir konferans, sempozyum, seminer, panel, atölye ya da çalıştayda bir şiddet olayının yaşandığına ilişkin kayıt bulunmaz. Bununla birlikte Forum etkinliği katılımcıları, etkinliği finanse eden devletler ve kapitalist kuruluşlarca, esas eylemler çerçevesinde, hareket liderlerinin

kullanılması yoluyla manipüle edilmektedir. Bu durumun en önemli göstergeleri ise, kapitalizmle mücadelenin etkinlik gündemlerinde yer almaması ve Forum kapsamındaki, Dünya Bankası gündemlerini benimseyen kuruluşların gerçekleştirdiği gibi bazı etkinliklerin Dünya Sosyal Forumu İlkeleri ile çelişmesidir (Rahmani, 2015).

Forum etkinliğinin esas eylemleri çerçevesinde antikapitalist hareketler manipüle edildiğine göre bu eylemler çerçevesinde konuşarak anlaşma çabasına, yani diyaloga önem verildiği söylenemez. Çünkü manipülasyona yönelik eylemlerde insanlar içsel bir değere sahip bilinçli özneler olarak görülüp ikna edilmeye çalışılmaz, aldatılarak istenilen biçimde yönlendirilmeye çalışılırlar.

Forum'un esas eylemleri çerçevesinde katılıma da önem verilmez. Manipüle edilmek istenen insanların bu manipülasyon etkinliğinde istençli olarak bir iş üstlenmelerinin istenmeyeceği açıktır. Bununla birlikte esas eylemlere, antikapitalist mücadele veren devrimci parti ve devrimci askeri örgütlerin katılımının geçerli bir nedene dayanılmaksızın engellendiği görülmektedir. Bu engellemenin temeli Dünya Sosyal Forumu İlkeleri'nin 9. maddesi şekillendirilerek atılmıştır. Bu maddeye (Gilbert, 2012: s. 133) göre Forum'lara parti temsilcileri ve askeri örgütler katılamazken yönetim başkanları ile parlamento üyeleri kişisel olarak davet edilebilmektedir. Bu kimseler parti liderleri de olabildikleri, hükümet başkanı sıfatıyla askeri örgütlere de liderlik ettiklerine göre söz konusu ilke ile güdülen amaç parti katılımını ya da şiddeti engellemek değil, sadece devrimci mücadelelerin katılımını engellemek ve kapitalizmin işleyişine katkı sağlayan hükümetlerden ise temsil sağlamaktır (aktaran MAI ve Küreselleşme Karşısı Çalışma Grubu, b.t.: para. 52-54). Nitekim pratikte Bush'un savaşlarından yana olan Avrupalı reformist partilerin temsilcileri Forum etkinliklerine katılabilirken, kapitalizme karşı en tavizsiz mücadeleyi veren devrimci partiler katılamamaktadır (Şensever, 2003: s. 186). Bu durum ise bir taraftan belirli bir gerekçeye dayanılmaksızın belirli antikapitalist hareketlerin katılımının engellendiğini gösterirken, diğer taraftan İlkeler kapsamında bildirilen "şiddet karşıtlığının" insana atfedilen içsel değerden kaynaklanmayıp aldatıcı olarak kullanılan bir ifade olduğu bilgisini doğrulamaktadır.

3.5. "Ara Eylemleri Kapsamında İnsanın Yalnızca Araç Olarak Görülmemesi" Niteliği Açısından Dünya Sosyal Forumu

Dünya Sosyal Forumu'nun ara eylemleri, yani esas eylemlerin gerçekleştirilebilmesi için gerçekleştirilen eylemleri; dünyanın her yerinden gelen antikapitalist hareketlerin bir arada konferanslar, sempozyumlar, seminerler, paneller, atölyeler ve çalıştaylar

düzenleyebilmelerini sağlamak için gerçekleştirilen “örgütlenme kararı alma”, “örgütlenme” ve örgütün aynı amaçla gerçekleştirdiği eylemler”dir. Bu eylemler kapsamında gerçekleşen herhangi bir şiddet olayının kaydına ulaşılammıştır.

Dünya Sosyal Forumu’nun örgütlenme kararını, Forum’un üç önemli organından biri olan ve yalnızca kurucu sekiz örgütten oluşan Brezilya Örgütlenme Komitesi almıştır. Karar alma sürecinde çok daha geniş bir kitleyi ifade eden diğer katılımcılarla diyaloga geçilmemiş ve onların katılımı sağlanmamıştır. Üstelik bu karar süreci ve örgütlenme kararı üzerinde yapılabilecek olası değişiklikler Dünya Sosyal Forumu’nun 6. maddesi (*World Social Forum*, b.t.: para. 2) ile diğer katılımcıların tartışmasına kapatılmıştır. Bu karar alma süreci de etkinliği en başından beri finanse eden kapitalist kuruluşların manipülasyonu ile şekillenmiştir.

Örgütlenme süreci, büyük oranda Dünya Sosyal Forumu’nun üç önemli organının oluşturulmasını kapsamıştır. Brezilya Örgütlenme Komitesi, Uluslararası Konsey ve Ulusal Seferberlik Komitelerinden oluşan bu organlardan Örgütlenme Komitesinin üyeleri değişmemektedir ve Seferberlik Komiteleri Konsey’in kararlarına tabidir. (Şensever, 2003: s. 35). Uluslararası Konsey’in üyelerini, Brezilya Örgütlenme Komitesi üyeleri öznel kriterlerine göre belirlemiş ve Konsey, görevlerini kendisi ilan etmiştir (Şensever, 2003: s. 32). Daha açık olarak Forum örgütlenmesinin ne hangi organlardan oluşacağı ne bu organların üyelerinin hangi örgütler ya da kimler olacağı ne de organların görevlerinin nelerden oluşacağı soruları Forum etkinliğinin katılımcılarının tamamı tarafından yanıtlanmıştır. Başka bir deyişle örgütlenme eylemi kapsamında, diyalog ve katılım sağlanmaya çalışılmamıştır. Ayrıca Chossudovsky’nin (2016) belirttiği gibi örgütlenme süreci de etkinliğe fon sağlayan kuruluşlarca etkilenmiştir (para. 24).

Dünya Sosyal Forumu’nun örgütü; Konsey’in Forum toplantılarını tanıtması ve Örgütlenme Komiteleri’yle birlikte konuları, konuşmacıları ve formatları saptaması gibi (Şensever, 2003: s. 33) önemli eylemler gerçekleştirmektedir. Forum kapsamında kapitalist çıkarları savunan etkinliklerin de gerçekleştirilmesinden (Rahmani, 2015: para. 13) anlaşıldığı üzere bu eylemlerden en azından “konu ve konuşmacıların saptanması” çerçevesinde katılımcılar, kapitalist kuruluşlarca manipüle edilmektedir. Ayrıca bu eylemler gerçekleştirilirken etkinliğin diğer katılımcılarıyla diyaloga geçilmemekte ve onların katılımı sağlanmaya çalışılmamaktadır. Bu durum, Politik Ekonomi Araştırma Birimi’nce şöyle ifade edilmiştir (aktaran MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, b.t.: para. 71):

“...Bize DSF'nin yapısının “yatay” olduğu söylenmektedir. Yani merkezi bir güç olmaksızın birbiri ile etkileşen bir dizi grup kastedilmektedir. Ancak gerçekte birileri kimin davet edileceğine, kimin edilmeyeceğine; ana oturumlarda ve basın toplantılarında kime öncelik verileceğine karar vermektedir. “Dikey” bir yapıda aşağıdan yukarıya temsil ve iletişim için olanak mevcuttur ama böylesi “yatay” bir yapı sadece ulaşılamaz bir organ tarafından alınarak yukarıdan aşağıya aktarılan kararlar için uygundur. Kitlelerin temsili için bir alan mevcut değildir...”

4. Sonuç

Protesto gösterileri ve forumlar gibi pek çok etkinliği bünyesinde barındıran toplumsal hareketler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlık göstermeye başlamış ve bugüne dek geçen zaman içinde, tarihsel gelişmeler ve kazanılan deneyimlerle bağlantılı olarak belirli bir evrim sürecinden geçmiştir. Bu süreç içinde; ilk toplumsal hareketler olarak ortaya çıkan işçi sınıfı hareketleri ile ulusal kurtuluş hareketlerinin ardından 1960'lı yılların ikinci yarısında yeni toplumsal hareketler ve yeni toplumsal hareketlerin ardından da 1990'lı yılların sonunda küresel antikapitalist hareket ortaya çıkmıştır. Toplumsal hareketlerin evriminin bugün bildiğimiz son halkasını oluşturan küresel antikapitalist hareket, ilk toplumsal hareketler ile yeni toplumsal hareketlerin dikkate değer sayıda üyesinin, aslında karşıtlarının “ortak” olduğunu ve bu ortak karşıtın ise “küresel kapitalizm” olduğunu fark ederek küresel düzeyde ve birçok niteliği daha önceki hareketlerin niteliklerinden farklı olan yeni bir toplumsal hareket türü şemsiyesi altında kapitalizmle mücadele etmeye başlamalarıyla ortaya çıkmıştır. 2000 yılında kurulan Dünya Sosyal Forumu ise küresel antikapitalist hareket katılımcılarının kapitalizmden daha iyi bir sistem tasarlamak üzere yürüttükleri kitlesel bir tartışma olma iddiası taşıyarak bu katılımcıların tamamını kendisiyle bir şekilde bağlantılı kılmış ve böylece küresel antikapitalist hareketin merkezi etkinliği olmuştur. Bu niteliğiyle Dünya Sosyal Forumu, küresel antikapitalist hareketin, bu hareketi şekillendirme gücü en yüksek etkinliği haline gelmiştir. Bu etkinlik daha çok tarihsel gelişimi, örgütsel yapısı ve başarılı olup olmaması gibi açılardan incelenip değerlendirilmişken ahlaki bir eylem olup olmaması bakımından ise ele alınmamıştır.

Etik disiplinine ait bir terim olan “ahlaki eylem”, yani “ahlaki açıdan iyi olan eylem”, kendi başına değerli olan ve kendisi için gerçekleştirilmek istenen eylemi ifade edip, bir ya da birden fazla kişi tarafından birlikte gerçekleştirilebilir. Ahlaki eylemin, hepsini bir arada taşımak zorunda olduğu, bugün küresel düzeyde etikçiler ve farklı topluluklar tarafından genel kabul görmüş belirli temel nitelikleri bulunmaktadır. Bu nitelikler, eylemlerin bunlar açısından

incelenebileceği bir biçimde analiz edildiğinde; “ahlaki bir amaca yönelik olma”, “doğrudan yönelik olduğu amacı gerçekleştirmek üzere gerçekleştirilen eylem(ler)inin (esas eylemlerinin), eylemi gerçekleştiren(ler) tarafından (eylemin öznesince), insanın sadece araç olarak görülmediği (insana içsel değer atfedilen ya da insana sadece araçsal bir değer atfedilmeyen) bir süreçte belirlenmesi”, “yönelik olduğu ahlaki amacın içerdiği, başkası için de iyi olanı sağlayan evrensel ilkenin, esas eylem(ler)i çerçevesinde yaşama geçirilmesi”, “esas eylem(ler)i kapsamında insanın yalnızca araç olarak görülmemesi” ve “ara eylem(ler)i kapsamında insanın yalnızca araç olarak görülmemesi” olmak üzere beş temel ifadeye ayrılarak ortaya koyulabilmektedir.

Dünya Sosyal Forumu’nun ahlaki bir eylemin niteliklerini taşıyıp taşımadığı araştırıldığında bu etkinliğin, söz konusu niteliklerden hiçbirini taşımadığı ve dolayısıyla ahlaki bir eylem olmadığı ortaya çıkmaktadır: Forum etkinliğinin bizlere duyurulan amacı; başkası için de iyi olanı sağlamaya yönelik evrensel bir ilke olan “dayanışma”nın yaşama geçirilmesini içermekte ve amaç kapsamında, insana şiddet uygulanması ve onun manipüle edilmesi yer almadığı gibi diyalog ve katılım önemle yer almakta, yani insana içsel değer atfedilmektedir. Bununla birlikte etkinliği oluşum aşamasından itibaren devletler ve büyük oranda kapitalist kuruluşlar finanse etmekte, bu kuruluşlar etkinliğin önemli organlarından biri olan Uluslararası Konsey’de gözlemci olarak yer alabilmektedir. Kapitalistlerin antikapitalistleri fonlaması biçiminde ortaya çıkan bu dikkat çekici çelişki ancak, kapitalist kuruluşların küresel antikapitalist hareket katılımcılarını kontrol ve manipüle etme amacıyla açıklanabildiğinden etkinliğin amaç belirleme süreci de bu manipülasyona maruz kalmış, yani fon sağlayan kuruluşların etki ve onayıyla işletilmiş olmalıdır. Etkinliğin amacının, sadece kısıtlı bir katılımcı kitlesi tarafından belirlenmesi ise, amaç belirleme sürecinde etkinliğin geri kalan binlerce katılımcısı ile diyaloga geçilmediğini ve onların bu sürece katılımının sağlanmadığını göstermektedir. Dolayısıyla her ne kadar herhangi bir şiddet olayı içermese de amaç belirleme sürecini etkinliğin öznesi, yani katılımcılarının tamamı yürütmemiş, bu süreç kapitalistlerin manipülasyonu ile gerçekleşmiş ve diyalog ve katılım çabasını kapsamamıştır. Başka bir deyişle Dünya Sosyal Forumu’nun duyurulan amacı etkinliğin öznesi tarafından belirlenmemiş ve bu amacın belirlendiği süreçte insana içsel değer atfedilmemiştir. Bu durum, duyurulan amacın aslında küresel antikapitalist hareketi manipüle etme amacıyla göstermelik olarak kullanıldığını ve bu amacın içerdiği dayanışma ilkesinin de başkası için de iyi olanı sağlamak için değil yine aynı amaçla dile getirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Dünya Sosyal Forumu’nun yöneldiği amaç ahlaki bir amaç olmamaktadır.

Dünya Sosyal Forumu'nun esas eylemleri olan konferanslar, sempozyumlar, seminerler, paneller, atölyeler ve çalıştaylar, etkinliğin yöneldiği amaç olan fikir ve deneyim paylaşımını, birlikte öneriler oluşturulmasını ve ortak eylemler planlanmasını sağlayacak belli başlı eylem şekilleridir. Dolayısıyla eylem şekilleri büyük oranda amacın belirlenmesiyle belirlenmiş kabul edilmelidir. Amaç, etkinliğin öznesi tarafından, insana içsel değer atfedilen bir süreçte belirlenmediğine göre esas eylemler de etkinliğin öznesi tarafından insana içsel değer atfedilen bir süreçte belirlenmemiştir.

Dünya Sosyal Forumu'nun çok genel olarak antikapitalist hareketlerin dayanışmalarına yönelik olduğu bildirilmiştir. Fakat pratiğe bakıldığında, Forum'un işleyişinin büyük oranda aynı anda gerçekleşen çok sayıda esas eyleme dayandığı ve bu durumun katılımcıları, sürekli içlerinden birini tercih ederek katıldıkları etkinlikler temelinde birbirinden ayırdığı görülmektedir. Dayanışmadan çok ayrılmaya dayalı olan bu işleyiş koşulları içinde hareketler birbirlerini tam anlamıyla destekleyememekte, dolayısıyla etkinliğin esas eylemleri çerçevesinde antikapitalist hareketlerin “dayanışma”sı gerçekleştirilememektedir. Daha açık olarak Dünya Sosyal Forumu'nun esas eylemleri çerçevesinde, Forum'un duyurulan amacının bir parçası olan, başkası için de iyi olanı sağlamaya yönelik evrensel ilke yaşama geçirilmemektedir. Bu durum ise etkinliğin katılımcılarının kapitalist kuruluşlarca manipüle edildiğini ve dolayısıyla söz konusu ilkenin başkası için de iyi olanı sağlayacağı için benimsenmediğini, aksine göstermelik olarak dile getirildiğini doğrulamaktadır.

Bugüne dek gerçekleşen Dünya Sosyal Forum'larının herhangi birinin esas eylemlerinde bir şiddet olayının gerçekleştiğine ilişkin bir kayda ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte söz konusu esas eylemlerden bazıları, kapitalist çıkarları savunan kuruluşlarca gerçekleştirilmektedir. Kapitalizme karşı kitlesel bir mücadelenin ortamı olduğu bildirilen Dünya Sosyal Forumu'nda gerçekleşen bu tür eylemlerin akla uygun tek açıklaması, bu eylemlerin küresel antikapitalist hareketlerin kapitalist kuruluşlarca, kendi liderleri ya da harekete amaçlı olarak dahil edilen kişiler yoluyla manipüle edilmesinin bir sonucu olduklarıdır. Bu tür eylemlerde, diyalog ve katılımın değil aldatarak yönlendirmenin önemli olduğu açıktır. Forum'un esas eylemleri kapsamında insanlar aldatılarak manipüle edilebildiklerine göre bu eylemler kapsamında insana içsel değer atfedilmemektedir.

Dünya Sosyal Forumu'nun ara eylemleri; “örgütlenme kararı alma”, “örgütlenme” ve “oluşturulan bu örgütün gerçekleştirdiği eylemler”dir. Bu eylemlerden hiçbirinde herhangi bir şiddet olayının gerçekleştiğine ilişkin bir kayda ulaşılamamıştır. Bununla birlikte örgütlenme kararının alınması süreci de manipülasyona maruz kalmış olmalıdır ki bu süreç dile getirdikleri gibi “diyalog ve katılımın sağlandığı” değil sadece sekiz kurucu örgütten oluşan Brezilya

Örgütlenme Komitesi'nin gerçekleştirdiği bir süreç olmuştur. Yine kapitalist kuruluşların etkisi altında oluşturulan örgütsel yapının; hangi organlardan oluşacağı, bu organların üyelerinin kimler olacağı ve bu üyelerin görevlerinin nelerden oluşacağı büyük oranda Brezilya Örgütlenme Komitesi'nce belirlenmiş, ilk Forum'un katılımcısı olan yaklaşık 25.000 kişinin fikrine ise başvurulmayarak herhangi bir diyalog ya da katılım sağlama çabası gösterilmemiştir. Forum örgütünün gerçekleştirdiği en önemli görevlerden biri olan "konu ve konuşmacıların belirlenmesi"nde örgüt dışı katılımcılarla diyaloga geçilmemekte ve bu belirlemede onların katılımı sağlanmamaktadır. Ayrıca bu eylem kapsamında kapitalist çıkarları savunan konuşmacılar seçilebildiğine göre bu süreçte de kapitalist manipülasyon kendisini göstermektedir. Sonuç olarak; bu üç eylem çerçevesinde de manipülasyon etkili olmakta ve diyalog ile katılım sağlanmamaktadır. Daha açık olarak Dünya Sosyal Forumu'nun ara eylemleri kapsamında da insana içsel değer atfedilmemektedir.

Kaynakça

Akarsu, B. (1975). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, https://www.academia.edu/31765851/Felsefe_Terimleri_S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC-Bedia_Akarsu_1975

Albert Einstein: Yaşam, ölüm, savaş, barış, bilim, din, Tanrı ve diğer şeyler üzerine. (b.t.). (B. Gündüz, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Anar, E. (2016). *Dünya Sosyal Forumu'ndan notlar: Başka bir dünya mümkün*. Erişim Tarihi: 2 Ocak 2019, <http://ozguruniversite.org/2016/01/27/dunya-sosyal-forumundan-notlar-baska-bir-dunya-mumkun-erol-anar/>

Arrighi, G., Hopkins, T. K. ve Wallerstein, I. (2004). *Sistem karşıtı hareketler*. (C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları

Bilim ve sanat terimleri sözlüğü. (b.t.). Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat

Büyük Türkçe sözlük. (b.t.). Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

Carta de princípios do Fórum Social Mundial. (b.t.). Erişim Tarihi: 25 Kasım 2018, <https://wsf2018.org/en/carta-de-principios-do-forum-social-mundial/#>

Cevizci, A. (Ed.). (2003). *Felsefe ansiklopedisi* (1. cilt). Etik Yayınları.

Chossudovsky, M. (2016). *Dünya Sosyal Forumu'nun (DSF) arkasında Rockefeller ve Ford Vakfı var: Sosyal aktivizmin kurumsal finansmanı*. (S. Zarper, Çev.). Erişim Tarihi: 25 Aralık 2018, <http://sosyalistcevirikolektifi.blogspot.com/2016/09/dunya-sosyal-forumunun-dsf-arkasnda.html>

Des Jardins, J. R. (2006). *Çevre etiği: Çevre felsefesine giriş*. (R. Keleş, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Frankena, W. K. (2007). *Etik*. (A. Aydın, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (H. Özel ve diğerleri, Çev.). (Gözden geçirilmiş 5. basım). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Gilbert, J. (2008). *Antikapitalizm ve kültür: radikal kültür ve popüler politika*. (T. Sağlam, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Jasper, J. M. (2002). *Ahlaki protesto sanatı: Toplumsal hareketlerde kültür, biyografi ve yaratıcılık*. (S. Öner, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Karakaş, Ş. (2005, Eylül). Yeni bir hareket, yeni bir sol: Türkiye’de. *Birikim*. (197). 24-31

Kocacık, F. (2001). Şiddet Olgusu Üzerine. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 1-7. Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2018, <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/88.pdf>

Kolb, F. (2002). *Soziale bewegungen und politischer wandel*. Erişim Tarihi: 28 Kasım 2015, www.stiftung-bridge.de/fileadmin/user_upload/bridge/dokumente/mass-studienbrief.pd

Kökalan Çımrın, F. (2009). *Küreselleşme sürecinde sosyal bir hareket olarak karşı küreselleşme hareketleri/Türkiye Sosyal Forumu örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kuçuradi, İ. (2011). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu. (b.t.). *Dünya Sosyal Forumu’nun ekonomisi ve politikası: “Küreselleşme” karşıtı mücadeleler için dersler*. (P. Erol, Çev.). Erişim Tarihi: 12 Ocak 2019, <http://www.antimai.org/bn/dsfelestri.htm>

Pieper, A. (2012). *Etiğe Giriş*. (V. Atayman ve G. Sezer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Püsküllüoğlu, A. (2008). *Türkçe sözlük*. İstanbul: Can Yayınları.

Rahman, T. (2006). *Dünya Sosyal Forumu: 30 Yıllık Yatırımın Meyvesi*. (Stalin Arşivi Çeviri Birimi, Çev.). Erişim Tarihi: 11 Ocak 2019, http://www.sorunpolemik.com/SP/377/dunya_sosyal_forumu_30_yillik_yatirim_meyvesi*/

Rahmani, M. (2015). *The abuses of the World Social Forum: Towards the end of the process?* Erişim Tarihi: 17 Ocak 2019, http://www.cadtm.org/spip.php?page=imprimer&id_article=11559

Şensever, F. L. (2003). *Dünya Sosyal Forumu: Aşağıdan küreselleşme hareketi ve küresel direniş*. İstanbul: Metis Yayınları.

Tomanbay, İ. (1999). *Sosyal çalışma sözlüğü: toplumbilim, ruhbilim, eğitim, yöntem, nüfusbilim, hukuk ve ekonomi boyutlarıyla*. Ankara: Selvi Yayınevi.

Tormey, S. (2006). *Yeni başlayanlar için antikapitalizm*. (Ü. Aydoğmuş, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.

Ulaş, S. E. (2002). *Felsefe sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

What is the World Social Forum? (b.t.) Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, <https://fsm2016.org/en/sinformer/a-propos-du-forum-social-mondial/>

World Social Forum charter of principles. (b.t.) Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, <https://fsm2016.org/en/sinformer/a-propos-du-forum-social-mondial/>

WSFs in the World, (b.t.). Erişim Tarihi: 29 Mart 2019, <https://fsm2016.org/en/sinformer/a-propos-du-forum-social-mondial/>

Finansal Tabloların Doğruluğu ve Güvenilirliği: Belediyeler Üzerine Bir Araştırma

İsmail GÜRSOY*

Geliş Tarihi (Received): 30.04.2019 – Kabul Tarihi (Accepted): 03.07.2019

Öz

Kamu kaynaklarını yönetenlerin Yüksek Denetim Kurumları tarafından denetlenmesi dünyada benimsenen temel görüştür. Yüksek Denetim Kurumları'nın temel işlevi hesap verebilirliğin ve şeffaflığın sağlanarak kamu kaynaklarının kamu yararına etkin ve verimli bir şekilde kullanımını ve gözetimini temin etmektir. Türkiye Cumhuriyeti'nde Sayıştay Başkanlığı 2012 yılından bu yana finansal bilgilerin doğruluğuna ve güvenilirliğine ilişkin mali denetimler gerçekleştirmiş ve denetim görüşleri açıklamıştır. Bu çalışma il belediyelerinde mali tabloların güvenilirliğinin göstergesi olan denetim görüşlerini yıllar itibariyle bir bütün olarak ortaya koymak için hazırlanmıştır. Araştırma 2012-2017 yılları arasında İl Belediyeleri hakkında yayımlanmış Sayıştay Denetim Raporlarını kapsamaktadır. 2012 yılından bu yana il belediyelerinin mali tablolarına verilen denetim görüşlerine bakıldığında; olumlu görüş türünün genel olarak % 50'nin altında kaldığı ve giderek azaldığı çoğunlukla şartlı görüş verildiği söylenebilir. Sayıştay Denetim Raporlarına göre olumlu görüş vermeme sebepleri genel olarak; belediye gelirlerinin takip edilmemesi, belediye taşınmazlarının ihalesiz kullanılması, borçlanma limitlerine uyulmaması, toplu taşıma ve ambalaj atıklarının toplanması imtiyaz haklarının ihalesiz verilmesi şeklinde sıralanabilir.

Anahtar Kelimeler: Şeffaflık, Belediyeler, Denetim, Denetim Görüşü, Güvenilirlik

JEL Sınıflandırması: M41, M42

---

* Doktora öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, smlgrsy@hotmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-1563-5899

Accuracy and Reliability of Financial Statements: A Research on Municipalities

Abstract

The auditing of the managers of public resources by the Supreme Audit Institutions is the fundamental view adopted in the world. The main function of the Supreme Audit Institutions is to ensure use and supervision of public resources for the public interest in an effective and efficient way by ensuring accountability and transparency. In Turkey Republic, the Turkish Court of Account has audited financial information relating to the accuracy and reliability and issued the audit opinions since 2012. This study has been prepared to give an overview for the audit opinions which are the indicators of the reliability of financial statements in provincial municipalities as a whole. The research covers the Turkish Court of Accounts's Audit Reports published between 2012 and 2017 on Provincial Municipalities. When the audit opinions given to the financial statements of provincial municipalities since 2012 are examined; it can be said that type of unqualified opinion is generally less than % 50 and decreasing gradually, mostly qualified opinion is given. In the audit reports, the reasons for not giving unqualified opinion can generally listed as; not following municipal revenues, making use of municipal real properties without procurement, non-observance with borrowing limits, granting of concession right of public transportation without procurement, granting of concession right of collection of packing wastes without procurement.

Keywords: *Transparency, Municipalities, Auditing, Audit Opinion, Reliability*

JEL Classification Codes: *M41, M42*

Giriş

Kamu kaynaklarının şeffaf bir şekilde yönetilmesini sağlamak farklı coğrafyalarda, farklı gelişmişlik düzeylerine sahip olan tüm ülkeler için ortak bir amaç olarak tanımlanabilir. Dünyada 194 ülkenin üye olduğu, Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Teşkilatı (International Organization of Supreme Audit Institutions-INTOSAI), bu ortak amacı gerçekleştirmek için üye ülkeler arasında işbirliği yürütmektedir. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak, özellikle de Avrupa Birliği uyum sürecinde, Türkiye’de 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ve 6085 sayılı Sayıştay Kanunu ile mali saydamlığı ve şeffaflığı sağlamak adına kamu mali yönetim sisteminde ve denetim sisteminde köklü reformlar yapılmıştır. Bu reformların temel amacı kamu kaynaklarının elde edilmesi ve kullanılmasında mali saydamlığı sağlayabilmektir.

Etkin bir ekonomi için hayati öneme sahip olan mali saydamlık, kamuoyuna ve tüm paydaşlara doğru ve güvenilir finansal bilgi sunmakla sağlanır. Belediyelerde mali saydamlığı sağlamanın temel aracı yıllık finansal raporlardır (Sindisile, 2014: 89). Avrupa Birliğine üye ülkeler, coğrafyalarında yer alan 91.000 yerel ve bölgesel yönetim üzerinde dış denetim gerçekleştirmektedir (Chouvel, 2017: 58). Avrupa Birliği üye ülkelerin yerel yönetimlerinin dış denetiminin çoğunlukla Yüksek Denetim Kurumları (Supreme Audit Institutions-SAI) tarafından yapılması benimsenmiştir. Türkiye’de de yerel yönetimlerin dış denetimi Yüksek Denetim Kurumu olan Sayıştay Başkanlığı tarafından yerine getirilmektedir.

Kamu sektöründe finansal tabloların sunulması, kamu kaynaklarının kullanımındaki hesap verme sorumluluğunun bir şeklidir. Finansal tabloların yokluğu hesap verme sorumluluğunun olmadığını gösterir. Kamu sektöründe hesap verilebilirlik ve mali saydamlık, gerekli bilgilerin kamuoyuna doğru bir şekilde sunumu ile sağlanır (Husnatarina ve Halim, 2013: 104). Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile kamu kaynaklarının kullanım usulüne yönelik getirilen ‘Malî Saydamlık İlkesi’ne göre her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında denetimin sağlanması amacıyla kamuoyu zamanında bilgilendirilir. Bu amaçla; kamu hesaplarının standart bir muhasebe sistemi ve genel kabul görmüş muhasebe prensiplerine uygun bir muhasebe düzenine göre oluşturulması Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunuyla zorunlu kılınmıştır. Mali saydamlığı ve şeffaflığı tesis edecek bir muhasebe sistemi kurabilmek amacıyla, kamu idarelerinde uluslararası standartlara uygun olarak muhasebe ve raporlama standartlarını oluşturmak üzere, Devlet Muhasebesi Standartları Kurulunun oluşturulması da bu kanunla sağlanmıştır.

Türkiye’de kamu sektörü mali durumuna yönelik kamuyu aydınlatma görevinin, Uluslararası Kamu Sektörü Muhasebe Standartları (International Public Sector Accounting Standards-IPSAS) uygulamalarından etkilenecek hazırlanmış olan Devlet Muhasebesi Standartları (DMS) yoluyla sağlanması beklenmektedir (Yanık ve Öztürk, 2018: 1008). Devlet Muhasebesi Standartları Kurulu 23/06/2006 tarihinde yapılan ilk toplantı ile görevine başlamıştır. Kurul çalışmalarına başladığından bu yana uluslararası standartlar paralelinde 30 adet Devlet Muhasebe Standardını oluşturarak Resmi Gazetede yayımlamıştır.

Kamu sektöründe mali yönetim sistemi tüm yönleri ile yeniden düzenlenirken aynı zamanda bu mali sistemin gözetiminin de nasıl sağlanacağı etraflı bir şekilde açıklanmıştır. Yapılan bu düzenlemeler kamu mali yönetimi ile birlikte kamu sektörünün denetiminde de yeni bir dönem başlatmıştır. Yeni kurulan sistemin denetiminde ikili bir yapı benimsenmiştir. Bu ikili yapı; kanunda harcama öncesinde, harcama sırasında yapılan iç kontrol süreçleri ile iç denetim ve harcama sonrasında yapılan dış denetim şeklinde ifade edilmiştir. Yapılan değişikliklerle zamanla kamu sektörü denetiminde iç kontrol süreçleri ve iç denetim birimlerinin oluşturulması sağlanmıştır. 2004 yılında kamu idarelerinin iç denetim birimlerini izlemek bağımsız ve tarafsız bir organ olarak hizmet vermek üzere, İç Denetim Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur. Bu kanuna göre tüm mali sistemin nihai denetimi ve gözetimi dış denetim ile sağlanmaktadır. Dış Denetimin temel aracı ise Sayıştay Başkanlığı’nca genel kabul görmüş uluslararası denetim standartları dikkate alınarak kamu idaresi malî tabloların güvenilirliği ve doğruluğuna ilişkin yapılan mali denetimlerdir. 2012 yılından günümüze mali denetimlerin sonucunda kamu idaresi mali tablolarının güvenilirliği ve doğruluğuna ilişkin denetim görüşü içeren yaklaşık üç bin civarında denetim raporu Sayıştay Başkanlığı tarafından hazırlanmış ve Sayıştay Başkanlığı resmi web sitesinden kamuoyunun bilgisine sunulmuştur.†

1.Sayıştay Denetim Türleri ve Raporları

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda Sayıştay, Kamu İdareleri’nin gelir ve giderleri ile mallarını Türkiye Büyük Millet Meclisi adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamak ve kanunlarla verilen inceleme, denetleme işlerini yapmakla görevli olan kurum olarak tanımlanmıştır.

---

† <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&CategoryId=103>

Sayıştay Başkanlığı'nın Sayıştay Kanunu'na göre yapması gereken denetim türleri; Düzenlilik Denetimi ve Performans Denetimidir. Bu çalışmada düzenlilik denetimine ilişkin raporlar incelendiğinden bu denetim alt başlıkta kısaca açıklanmıştır.

Sayıştay denetçileri tarafından gerçekleştirilen denetim hizmetleri sonucunda denetim türüne göre oluşturulacak raporlar ise; Sayıştay Denetim Raporu, Yargılamaya Esas Rapor ve Performans Denetim Raporu'dur.

1.1.Düzenlilik Denetimi

Düzenlilik denetimi yıllık olarak yapılmaktadır. Sayıştay düzenlilik denetim rehberine göre düzenlilik denetimi, mali denetim ve uygunluk denetimi olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.

- Mali Denetim: Kamu idarelerinin bir yıllık hesap ve işlemlerine ilişkin mali rapor ve tablolarının güvenilirliği ve doğruluğu hakkında görüş bildirilmesidir.
- Uygunluk Denetimi: Kamu idarelerinin gelir, gider ve mallarına ilişkin hesap ve işlemlerinin kanunlara ve diğer hukuki düzenlemelere uygun olup olmadığının tespit edilmesidir.

Düzenlilik denetimi sonucunda denetim birimleri tarafından aşağıdaki raporlar düzenlenir:

- Mali denetim sonucunda, Sayıştay Denetim Raporu
- Uygunluk denetimi sonucunda, Yargılamaya Esas Rapor

1.2.Sayıştay Denetim Raporlarında Yer Alan Görüş Türleri

Sayıştay Düzenlilik Denetim Rehberi'ne göre denetim raporunun görüş paragrafında, bir bütün olarak kurumun mali rapor ve tablolarının kurumun mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını tüm önemli yönleriyle doğru ve güvenilir olarak yansıtmadığı, önemli yanlışlıklar veya yanlış beyanlar içerip içermediğine ilişkin bir denetim görüşüne ulaşılır. Bu denetim görüşleri aşağıda açıklanmıştır.

1.2.1.Olumlu denetim görüşü.

Denetim rehberine göre denetlenen kamu idaresi mali rapor ve tablolarının kurumun mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını tüm önemli yönleriyle doğru ve güvenilir olarak yansıttığı durumlarda verilen görüştür.

1.2.2.Şartlı denetim görüşü.

Denetim rehberine göre bazı istisnaların saklı tutulması şartıyla, denetlenen kamu idaresinin mali rapor ve tablolarının bir bütün olarak kurumun mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını tüm yönleriyle doğru ve güvenilir olarak yansıttığı durumlarda verilen görüştür. Şartlı görüş verildiğinde olumlu görüş dışında tutulan hususlar “Denetim Görüşünün Dayanakları” bölümünde açıklanır. Yalnızca bir ya da birkaç hesap alanında önemli hata olmakla birlikte hataların mali tabloların tümünü etkilememesi durumlarında verilen görüştür.

1.2.3.Olumsuz denetim görüşü.

Denetim rehberine göre denetlenen kamu idaresinin mali rapor ve tablolarının kurumun mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını tüm önemli yönleriyle doğru ve güvenilir olarak yansıtmadığı durumlarda verilen görüştür. Mali tabloların yanıltıcı olduğunu vurgulamak için denetçinin, şartlı görüş vermenin uygun olmadığını düşündüğü, hataların mali tablolar için yaygın olduğu durumlarda verilen görüştür.

1.2.4.Görüş bildirmekten kaçınma.

Denetim rehberine göre kapsam sınırlaması nedeniyle, denetlenen kamu idaresinin mali rapor ve tabloları ile bunlara dayanak teşkil eden hesap ve işlemlere ilişkin yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edilememesi durumunda denetçinin görüş bildirmemesidir.

2.Araştırmanın Yöntemi ve Alan Literatürü Taraması

2.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada model, araştırmanın konusunu tespitten sonuçlarının sunulmasına kadar gerçekleştirilen faaliyetler bütünüdür (Arslantürk, 2010: 299). Bu araştırmada dokümantasyon metodu ile elde edilmiş bilgiler, tarama (tasvir) metodu ile sistematığe yerleştirilerek görsel bir şekilde sunulmuştur. Tarama modeli, bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlar. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Karasar, 2009: 77). Çalışmada kullanılan model için ihtiyaç duyulan veriler araştırmanın hedef kitlesi olarak belirlenen çalışma evreni içindeki kamuoyuna açıklanmış Sayıştay Başkanlığının İl Belediyeleri Denetim Raporlarından toplanmıştır.

Araştırmanın evrenini Sayıştay Başkanlığı denetiminden geçmiş ve denetim raporları kamuoyuna açıklanmış İl Belediyeleri oluşturmaktadır. Araştırma 2012-2017 yıllarını kapsayan 6 yıllık dönemde Sayıştay Başkanlığınca yayımlanmış 81 İl Belediyesi hakkında 435 Sayıştay

Denetim Raporundan elde edilen bilgilerle evrenin tümü üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu raporlardan alınan denetim görüş türleri Microsoft Excel programına işlenmiş ve ardından Paintmaps uygulamasından harita grafikleri oluşturulmuştur.

2.2.Literatür Taraması

Husnatarina ve Halim (2013) Endonezya genelinde yerel yönetimlerin mali tablolarına ilişkin denetim görüşü türü ile farklı bölge veya şehir türleri arasında, bir ilişki olup olmadığı ile denetim görüşünün oluşumunu etkileyen unsurları, belirlemek amacıyla bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada yerel yönetimlerin mali raporlarına yönelik denetim görüşünün türü ile yerel yönetimlerin kendi alanlarındaki farklılıkları arasında, bir ilişki olduğu istatistiksel olarak kanıtlanmıştır.

Bilge ve Küçükaycan (2013) Türkiye’deki 16 Büyükşehir Belediyesi, 65 İl Belediyesi ve 143 Büyükşehir İlçe Belediyesinin mali hizmetler biriminin başındaki başkan ve müdürlerine yönelik yapılan anket çalışması ile belediye bütçelerinin saydamlığını araştırmışlardır. Belediyelerce üretilen mali bilginin saydamlık, hesap verilebilirlik ve denetimi sağlamadaki yeterliliğini değerlendirmişlerdir. Çalışma sonucunda, belediyelerin bütçe süreçlerinde yeterli saydamlık düzeyinin olduğu sonucuna ulaşılırken, bütçeyle ilgili bilgilerin kamuoyuyla paylaşılmasında problemlerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Bilge ve Küçükaycan (2014) 16 Büyükşehir Belediyesi ve 16 İl Özel İdaresinin plan ve bütçe komisyon üyelerine yönelik yapılan anket çalışması ile yerel yönetim birimlerinin bütçelerinin saydamlığını incelemişlerdir. Çalışmada, bütçe süreçlerinde yeterli saydamlık düzeyine sahip olduğu sonucuna ulaşılırken bütçeyle ilgili bilgilerin kamuoyuyla paylaşılmasında problemler olduğu ortaya konulmuştur.

Tavares ve Cruz (2014) yerel yönetimlerin mali saydamlık ya da şeffaflık seviyesini nelerin belirlediğine yönelik bir araştırma yapmışlardır. Bu çalışmanın sonucunda elde edilen bulgulara göre seçimlerde büyük zaferler kazanarak göreve gelen belediye başkanları, art arda birçok dönem seçilerek görev yapan belediye başkanları ve erkek belediye başkanları yönetimindeki belediyelerde mali saydamlık düzeyinin düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer yandan mali saydamlığı talep edenler açısından ise işsizlik oranı ve belediye nüfusunun ortalama yaşının, mali saydamlığın en iyi belirleyicileri olduğu ve negatif bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Din, Ghazali ve Achmad (2017) Endonezya’da yer alan bütün yerel yönetimlerde 2011-2014 yıllarını kapsayan bir çalışma ile mali denetim sonuçlarının izlenmesinin, hesap

verebilirliğe ve kamu zararı seviyesine etkisini incelemek üzere, bir araştırma yapmışlardır. Bu çalışmada, mali denetim sonuçlarının izlenmesi ile kamu zararı seviyesi ve denetim görüşleri arasında istatistiksel bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Buna göre, mali denetim sonuçlarının izlenmesi ile yerel yönetimlerde kamu zararı seviyesinin azaldığı ve mali tablolara verilen denetim görüşlerinin iyileştiği, böylece yerel yönetimlerin hesap verebilirliğini artırdığı, sonucuna varmışlardır.

Bambang, Reisia ve Cendy (2018) Endonezya'daki belediyelerin mali tablolarına verilen denetim görüşleri ile iç kontrol sistemindeki eksiklik, mevzuata uyumsuzluk ve Devlet Muhasebe Standartlarına uyumsuzluk gibi bulgu türleri arasında ilişki olup olmadığına yönelik ampirik bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmanın sonucunda, mevzuata ve Devlet Muhasebe Standartlarına uyumsuzluğa ilişkin denetim bulgularının denetim görüşünü etkilediği, iç kontrol sistemindeki zayıflıklara ilişkin olan denetim bulgularının denetim görüşünü etkilemediği istatistiksel olarak doğrulanmıştır.

Adriana ve Ritonga (2018) Java'daki yerel yönetimlerin mali saydamlık düzeylerini mali saydamlık endeksi ile analiz etmişlerdir. Yerel yönetimlerin mali saydamlık düzeyleri, her bir yerel yönetimin 2016 mali yılında resmi web sitesine yüklenen finansal bilgilerin sunumuna göre puanlanmıştır. Yapılan bu nitel çalışma sonucunda yerel yönetimlerin mali saydamlık düzeyleri karşılaştırmalı bir şekilde ortaya konulmuştur.

3.Araştırmanın Sonuçları

Sayıştay Başkanlığı, kamu idarelerinin denetimleri sonucunda düzenlenen denetim raporlarından önemli görülen ve genellik arz eden konuları, yürütülen denetimlere ilişkin genel bilgileri ve mali konularda belirtilmesi uygun görülen diğer hususları içerecek şekilde, her yıl uyguladığı denetim hizmetleri sonucunda, Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu hazırlayarak Türkiye Büyük Millet Meclisine sunmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulan ve Sayıştay Başkanlığı web sitesinden yayımlanan Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu, kamu kaynağının hukuka uygun olarak kullanılması, muhasebeleştirilmesi ve raporlanması süreçlerine katkı sağlamaktadır.

Çalışmada yıllar itibariyle haritaya yansıtılan denetim görüşleri bizzat kamu idaresi denetim raporundan elde edilmekle birlikte şartlı görüş verilen belediyelerin, olumlu görüş alamamalarına ilişkin bulgular ise yalnızca önemli görülen ve genellik arz edenlerin açıklandığı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'ndan izlenecektir. Az sayıda da olsa olumsuz görüş

- Belediyelerin hissedarı oldukları şirketlerdeki sermaye paylarının izlenmemesi
- Otopark Yönetmeliği'ne aykırı uygulamalar

3.2. 2013 Yılı İl Belediyelerinin Denetim Sonuçlarına Bakış

2013 yılı denetim döneminde Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'na göre toplam 400 kamu idaresi hakkında denetim raporu düzenlenmiştir. Bu raporlardan 78'i il belediyeleri hakkında düzenlenmiştir. Bunlardan 16'sı büyükşehir belediyesi, 62'si il belediyesidir.**

Harita 2: 2013 Yılı İl Belediyelerinin Mali Tablolarına Verilen Denetim Görüşlerinin Görünümü^{††}

2013 yılında kamuoyuna açıklanan denetim raporlarına göre 78 il belediyesinde mali denetim yapılmıştır. 3 il belediyesi denetlenmemiş, 1 il belediyesi denetim raporunda ise denetim görüşü açıklanmamıştır. Denetim görüşü açıklanan belediye sayısı 77, olumlu görüş verilen belediyelerin sayısı 38, şartlı görüş verilen belediyelerin sayısının 39 olduğu görülmektedir. Denetlenmiş belediyelerin % 49'u olumlu denetim görüşü almışken % 51'i şartlı görüş almıştır.

2013 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep konular 2012 yılındaki ile aynı olup, ek olarak "İmar Kanunu Hükümlerine

** Sayıştay web sitesinde 18/02/2019 tarihi itibarıyla 2013 yılına ilişkin 78 İl Belediyesi raporu yer alsa da Mersin Büyükşehir Belediyesi Raporunda denetim görüşü bulunmadığı, dolayısıyla 77 İl Belediyesi hakkında analize uygun rapor yayımlandığı görülmüştür. Analiz çalışması eldeki verilere göre 77 il üzerinden yapılmıştır.

†† <https://www.sayistay.gov.tr/tr/> adresinde yayımlanmış 2013 yılına ait denetim raporlarından elde edilmiştir.

- İdarece kullanılan yönetim bilgi sisteminin sistematik hatalar üretmesi
- Bağlı kuruluşların kesin hesaplarındaki gelirleri ile giderleri arasında oluşan fazlalık sonucu aktarılacak gelirlerin tahsil edilmemesi
- KDV'ye tabi bazı taşınmazların KDV'siz olarak kaydedilmesi ve gelir getirici faaliyet konusu olmayan giderlere ilişkin KDV'nin indirim konusu yapılması
- 400-Banka Kredileri Hesabı'nda kayıtlı tutarlardan vadesi bir yılın altına inenlerin kısa vadeli hesaba aktarılmaması
- Aylık olarak verilen Elektrik ve Havagazı Tüketim Vergisi Beyannameleri'nin tahakkuk kaydının yapılmaması dolayısıyla kurumun elektrik şirketine olan borcunun, muhasebe kayıtlarında yüksek meblağda^{§§} yer alması
- Beyanname vermeyen işyerleri için Çevre Temizlik Vergisi tahakkuk ettirilmemesi
- Kurumun 2014 yılı sonu itibariyle geçici kabulü yapılmamış yatırım işi olmamasına rağmen 258 Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabının 2015 yılına devretmesi
- Kurumun sahip olduğu taşınmazların değeri ile maddi duran varlık hesaplarında kayıtlı taşınmazların değerlerinin uyuşmaması, maddi duran varlıklara amortisman ayrılmaması
- Tüketim malzemeleri için düzenlenen taşınır işlem fişlerinin toplam tutarı ile 150 İlk Madde ve Malzemeler Hesabına yapılan kayıtların tutarının eşit olmaması
- Yılı içinde alınan tesis, makine, cihaz, taşıt ve demirbaşlar gibi taşınır malların - ilgisine göre- 253 Tesis, Makine ve Cihazlar Hesabı, 254 Taşıtlar Hesabı ve 255 Demirbaşlar Hesaplarına kaydedilmemesi
- Para cezaları ile ulaştırma gelirlerinin tamamının tahakkuk ettirilmemesi

2013 yılında belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep konuların çoğunun 2014 yılında da devam ettiği görülmüştür. 2013 yılında olmayan 2014'de ilk defa tespit edilmiş hususlar aşağıdaki gibidir:

- 2464 Sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nda yer alan belediye gelirlerinin tahakkuk ve tahsil edilmemesi
- Belediyelerde Emlak Vergisi tarh, tahakkuk ve tahsiline ilişkin tespitler
- Tahsil edilemeyen kiralar için yaptırım uygulanmaması
- Belediye şirketine borç verilmesi

---

^{§§} Denetim raporlarında yer alan fazlalık veya noksanlık tutarları, çalışmanın içerisinde verilmemiştir.

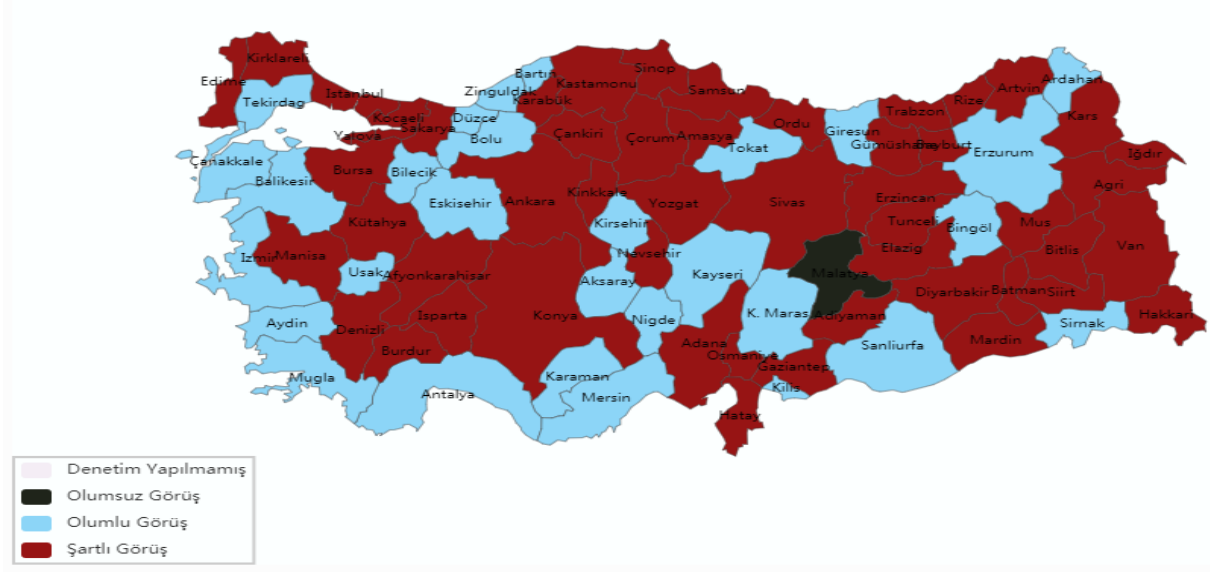
- Belediye gayrimenkulleri için ecrimisil (haksız işgal tazminatı) uygulamasının genel bir kiralama usulü olarak kullanılması
- Belediyeler tarafından kiraya verilen taşınmaz malların kira süresi sonunda yeniden ihale düzenlenmeden aynı kişilere kiraya verilmesi
- Taşınmaz tahsis işlemlerine ilişkin hatalı uygulamalar
- Belediyeler tarafından kullanılan muhasebe programlarına ilişkin tespitler
- Ambalaj atıklarının toplanması için imtiyaz hakkı verilen şirketlerden bedel alınmaması
- Ödeme belgeleri ile eklerinin elektronik ortamda düzenlenmesi nedeniyle belgelerin Sayıştay'a verilmesinde mevzuat hükümlerine uyulmaması

2014 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için genellik arz eden konulara bakıldığında, iki yıl önceki denetimlerde belirtilen sorunların bir kısmının halen devam etmekte olduğu henüz çözümlenemediği görülmektedir. Özellikle gelirlerin takibinde, kamu taşınmazlarının üçüncü kişilere tahsisindeki tespitler bu denetim döneminde dikkat çeken konulardır.

3.4. 2015 Yılı İl Belediyelerinin Denetim Sonuçlarına Bakış

2015 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'na göre bu denetim döneminde toplam 620 kamu idaresi hakkında denetim raporu düzenlenmiştir. Bu raporlardan 81'i il belediyeleri hakkında düzenlenmiştir. Bunlardan 30'u büyükşehir belediyesi, 51'i il belediyesidir.

Harita 4: 2015 Yılı İl Belediyelerinin Mali Tablolarına Verilen Denetim Görüşlerinin Görünümü***

2015 yılı denetimlerinde kamuoyuna açıklanan denetim raporlarına göre 81 il belediyesinin tamamında mali denetim yapılmıştır. Denetlenmiş belediyelerde olumlu görüş verilen belediyelerin sayısının 28, şartlı görüş verilen belediyelerin sayısının 52, olumsuz görüş verilen belediye sayısının 1 olduğu görülmektedir. Belediyelerin % 35'i olumlu denetim görüşü almışken % 64'ü şartlı % 1'i olumsuz görüş almıştır.

Olumsuz görüş verilen belediyenin Denetim Görüşünün dayanağını oluşturan bulgular genellikle “hesapların gerçeği yansıtması, hatalı yansıtması veya hesapların kullanılmaması” şeklindedir. Bulguların konusu aşağıda özet şekliyle gösterilmektedir:

- 12 ve 22 Ticari Alacaklar grubundaki hesapların alacak miktarının; taşınmazlarla ilgili muhasebe kayıtlarının; 241 Mal ve Hizmet Üreten Kuruluşlara Yatırılan Sermayeler, 254 Taşıtlar, 255 Demirbaşlar ve 258 Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesaplarının gerçeği yansıtması,
- 260 Haklar Hesabı ile 268 Birikmiş Amortismanlar Hesabının; 294 Elden Çıkarılacak Stoklar ve Maddi Duran Varlıklar Hesabı ile 299 Birikmiş Amortismanlar Hesabının; 481 Gider Tahakkukları Hesabı ile 381 Gider Tahakkukları Hesabının kullanılmaması,
- Amortisman ayırma işlemlerindeki hatalar yüzünden 257 Birikmiş Amortismanlar Hesabının mali tablolara hatalı yansıtması

*** <https://www.sayistay.gov.tr/tr/> adresinde yayımlanmış 2015 yılına ait denetim raporlarından elde edilmiştir.

- İdari para cezalarında muhasebe kayıtları ile yazı işleri müdürlüğü kayıtlarının farklılık arz etmesi

Önceki dönemlerde belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep konuların çoğunun 2015 yılında da devam ettiği görülmüştür. 2015 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep konulardan, önceki yıllara ek olarak tespit edilmiş hususlar aşağıda sıralanmıştır:

- Telekomünikasyon altyapı ve şebekelerinden alınması gereken geçiş hakkı bedellerinin, takip ve tahsil edilmemesi
- Gecekondu fonu gelirlerinin bütçe dışında tutulması
- Devlet memurlarına yiyecek yardımı yapılması konusunda mevzuata aykırı uygulamaların bulunması
- Sayıştay denetim raporlarının Belediye Meclisi'nde görüşülmemesi
- Sosyal denge tavanını aşan ödemeler
- Belediyeler tarafından hibe yoluyla devir alınan şirketler için Bakanlar Kurulu'ndan izin alınmaması

2015 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için genellik arz eden konulara bakıldığında önceki denetim dönemlerinin sonucunda ortaya çıkan tablonun değişmediği görülmektedir. Denetimlerin dördüncü yılında da önceki denetim dönemlerinde belediyelerde belirtilen sorunların büyük kısmının devam ettiği ve yeni bulguların eklendiği söylenebilir.

3.5. 2016 Yılı İl Belediyelerinin Denetim Sonuçlarına Bakış

2016 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'na göre bu denetim döneminde toplam 345 kamu idaresi hakkında denetim raporu düzenlenmiştir. Bu raporlardan 65'i il belediyeleri hakkında düzenlenmiştir. Bunlardan 30'u büyükşehir belediyesi, 35'i il belediyesidir.

- İlçe belediyeleri adına toplanan gelirlerin kurumun kendi geliri gibi kaydedilmesi veya ilçe belediyeleri tarafından aktarılması gereken tutarların büyükşehir belediyesine zamanında ve tam olarak aktarılmaması
- Kurum borcunun muhasebeleştirilmemesi ve ödenen KDV'nin tamamının indirim konusu yapılması
- Kurumun Gelirler Şube Müdürlüğünde takip edilen gelirlere ilişkin tutarlar ile mizanda yer alan tutarların uyumsuzluğu
- Giriş kaydı yapılan tüketim malzemelerinin, kullanılmış olup olmadığına bakılmaksızın anında giderleştirilmesi
- İller Bankası ortaklık payının ve banka borçlarının tam olarak kaydedilmemesi
- Kurum faaliyetlerini kayıt altına alan güvenilir bir muhasebe sisteminin olmaması
- Sayıştay ilamlarında yer alan tutarların kişilerden alacaklar hesabına kayıt edilmemesi
- Dönem olumlu faaliyet sonuçları hesabına ait 2015 yılı kapanış kayıtları ile 2016 yılı açılış kayıtlarının birbirini tutmaması
- Kurumun mevcut taşınmazlarının envanter ve muhasebeleştirme işlemlerinin yapılmaması, taşınır kayıtlarının Taşınır Mal Yönetmeliğinde belirtilen esas ve usullere göre saydam ve erişilebilir şekilde tutulmaması
- Mahsup dönemine aktarılan Avans ve Krediler Hesabının kullanılıp bu hesapla ilişkili diğer hesapların kullanılmaması, bu hesabın mahsup dönemi sonunda kapatılmaması
- Elden Çıkarılacak Stoklar ve Maddi Duran Varlıklar Hesabı'nın kullanılmaması
- Mali tablolarda kamuya olan Ertelenmiş veya Taksitlendirilmiş Borçlar Hesabının yer almaması ve vadesi geçmiş borçların gerçeği yansıtmaması
- İlgili belediyenin ortağı olduğu şirketlere yatırdığı sermaye tutarının tamamının kurumun mali tablolarında görülmemesi
- İlk Madde ve Malzeme Hesabının hatalı kullanılması

2016 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep olan önemli görülen ve genellik arz eden konuların içerisinde önceki yıllardan farklı olarak aşağıdaki başlıklar tespit edilmiştir:

- Belediye gelir tarifelerinin değiştirilmemesi nedeniyle bazı gelirlerin ekonomik değerini yitirmesi

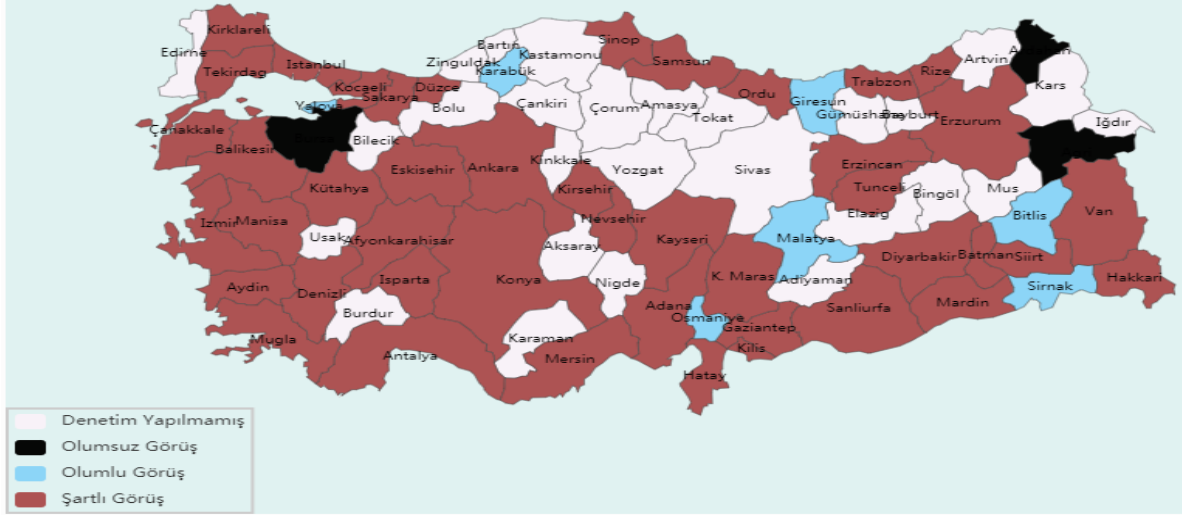
- Büyükşehir bağılı idarelerinin kesin hesaplarında oluşan gelir fazlalığının büyükşehir belediyesine aktarılmasında sorunlar yaşanması
- Toplu taşıma imtiyaz hakkının ihalesiz gördürülmesi ve/veya ihalelerde süre belirtilmemesi
- Sosyal Denge Sözleşmesine konusu dışında hüküm konulması
- Doğalgaz dağıtım şirketindeki ortaklık payının muhasebe kayıtlarına yansıtılmaması
- Taşınmazların belediye şirketlerine kiralanmasında mevzuat hükümlerine uyulmaması

2016 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için genellik arz eden konulara bakıldığında özellikle belediye gelirlerinin takibi, tahsili ile belediye taşınmazlarının üçüncü kişilere kullandırılması konusunda herhangi bir iyileşme sağlanamadığı belediyelerde mevcut sorunların yıllar geçmesine rağmen önceden olduğu gibi devam ettiği görülmektedir. Ayrıca bu denetim döneminde vatandaşların can güvenliği bakımından önemli bir alan olan toplu taşımaların imtiyaz hakkının ihalesiz verilmesine ilişkin tespit yeni bir konu olarak dikkat çekmektedir.

3.6. 2017 Yılı İl Belediyelerinin Denetim Sonuçlarına Bakış

2017 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'na göre bu denetim döneminde toplam 416 kamu idaresi hakkında denetim raporu düzenlenmiştir. Bu raporlardan 54'ü il belediyeleri hakkında düzenlenmiştir. Bunlardan 30'u büyükşehir belediyesi, 24'ü il belediyesidir.

Harita 6: 2017 Yılı İl Belediyelerinin Mali Tablolarına Verilen Denetim Görüşlerinin Görünümü^{***}

2017 yılı denetimlerde kamuoyuna açıklanan denetim raporlarına göre 54 il belediyesinde mali denetim yapılmıştır. Denetlenmiş belediyelerde olumlu görüş verilen belediyelerin sayısının 7, şartlı görüş verilen belediyelerin sayısının 44, olumsuz görüş verilen belediyelerin sayısının 3 olduğu görülmektedir. Denetlenmiş belediyelerin ancak % 13'ü olumlu denetim görüşü almışken % 87'si olumlu görüş alamamıştır. Mali denetim uygulamasının altıncı yılında belediyelerin denetim oranlarında önceki yıllara göre azalma olduğu il belediyelerinin % 33'ünün denetlenmediği görülmektedir. Ayrıca denetlenmiş belediyelerin mali tablolarına verilen olumlu görüş oranlarındaki düşüşün devam ettiği söylenebilir.

Olumsuz görüş verilen belediyelerin 2016 yılında belirtilen nedenlerden farklı olarak, 2017 yılı için bulgu konusu yapılmış tespitler aşağıda sıralanmıştır:

- Enflasyon Düzeltmesi Hesabının kullanılması nedeniyle Faaliyet Sonuçları Hesaplarının hatalı olması
- Belediye stadyumunun yapımı ve işletme devri ile kiralama usulünün mevzuata uygun yapılmaması
- Borçlanma faizlerinin ve vergi dairelerine olan borçların mali tablolarda tam olarak yer almaması
- İdarenin mülkiyetinde bulunan taşınmazların ve taşınmaz tahsislerinin kayıtlarda tam olarak yer almaması
- Verilen Depozito ve Teminatlar Hesabının kullanılmaması

^{***} <https://www.sayistay.gov.tr/tr/> adresinde yayımlanmış 2017 yılına ait denetim raporlarından elde edilmiştir.

- Satışı yapılan arsaların kayıtlı değeri yerine satış bedelleri üzerinden kayıtlardan çıkarılması
- Diğer Faaliyet Alacakları Hesabında kayıtlı tutardan dönem sonunda tahsil edilemeyen kısmının gelirlerden takipli alacaklar hesabına aktarılmaması
- Dönem Olumsuz Faaliyet Sonucu Hesabı ile dönem sonu bilançosu arasında tutarsızlık olması
- Kıdem tazminatı karşılıklarının ayrılmaması, gerekli tahakkuk işlemlerinin yapılmaması
- Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabının gerçek durumu yansıtmaması
- Sermaye Taahhütleri Hesabı, Haklar Hesabı, Gider Tahakkukları Hesabı, Gider Taahhütleri ve Gider Taahhütleri Karşılığı Hesaplarının kullanılmaması
- İdare Bilanço ve Kesin Mizanında denkleğin sağlanamaması ve Yevmiye Defteri ile Faaliyet Sonuçları Tablosundaki tutarların farklı olması
- Yapım işleri için yapılan harcamaların Yapılmakta Olan Yatırımlar Hesabı yerine doğrudan ilgili Duran Varlık Hesaplarında muhasebeleştirilmesi
- Vergi ve Sosyal Güvenlik Kurumu borçlarının vade ayırımı yapılmadan tamamının Kısa Vadeli Borçlar Hesabında izlenmesi
- Toplu taşıma için kullanılan akıllı kart sisteminden elde edilen gelirlerin toplanacağı hesabın İdare adına açılmaması
- Belediyenin Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş.' ye olan borcunun kayıtlarda yer almaması
- Tüketim mal ve malzemelerinin kullanılmadan taşınır ve muhasebe kayıtlarında çıkışının yapılması

2017 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için şartlı görüş verilmesine sebep olan önemli görülen ve genellik arz eden konularda, önceki yıllardan farklı olarak aşağıdaki başlıklar sayılabilir:

- Belediyelerde gelir tahsilat oranlarının düşük olması
- Evsel katı atık hizmetlerine ilişkin ücret tarifelerinin belirlenmemesi ve bu ücretlerin takip ve tahsilinin yapılmaması
- Belediye Meclisi kararı olmaksızın otopark işletilmesi ve otopark gelirlerinin takip ve tahsiline ilişkin tespitler

- İşyeri açma ve çalışma ruhsatı olmadan faaliyet gösteren işyerleri bulunması ve bunlara ilişkin idari yaptırımların uygulanmaması
- İşgal edilen belediye taşınmazlarından ecrimisil alınmaması
- Belediyelere bağışlanan taşınmazların muhasebe kayıtlarına alınmaması
- Belediyeler tarafından tahsil edilen taşınmaz kültür varlıklarının korunması katkı payının ilgili idarelere aktarılmaması
- İller Bankası ortaklığından çıkarılan Su ve Kanalizasyon İdareleri'nin mali tablolarında ortaklık paylarına yer verilmesi
- 4857 sayılı İş Kanunu'na tabi olarak çalışan işçilerin yıllık izinlerinin kullandırılmaması sonucu kamu idarelerinin toplu ödeme yapmak zorunda kalmaları
- Mikro kredi verilmesine dair mevzuattaki eksiklikler ile bu kapsamda üçüncü kişilere aktarılan kamu kaynakların, doğru muhasebeleştirilmemesi, takip ve tahsilinin yapılmaması

2017 yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu'nda belediyeler için genellik arz eden konulara bakıldığında daha önceki konulardan farklı olarak verilen mikro kredilerin doğru muhasebeleştirilmemesi, takibinin ve tahsilatının yapılmamasına ilişkin tespit dikkat çekmektedir. Denetimlerin altıncı yılında genel tabloya bakıldığında yıllar itibariyle; belediye gelirlerinin gerektiği şekilde takip edilmediği, belediye taşınmazlarının üçüncü kişilere ihalesiz kullandırıldığı, borçlanma limitlerinin aşıldığı, toplu taşıma imtiyaz hakkının özel şirketlere ihalesiz verildiği söylenebilir. Ayrıca bu sorunların Yüksek Denetim Kurumunun tespitlerine ve uyarılarına rağmen belediyelerde genel olarak devam ettiği, düzeltilmediği altı yıl boyunca yayımlanan Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarından gözlemlenmiştir.

Sonuç

Altı yıl boyunca yayımlanmış denetim raporlarına sistematik olarak bakıldığında il belediyelerinin denetim düzeyleri, mali tablolarına ilişkin denetim görüşleri ve bu görüş türlerindeki değişim yıllar itibariyle bir bütün olarak ortaya konmuştur.

2014 ve 2015 yıllarında 81 il belediyesinin tamamının denetlendiği görülürken, denetlenmiş il belediye sayısının 2017 yılında % 33 azalarak 54'de kaldığı görülmüştür. Tüm il belediyelerin denetimden geçtiği 2014 yılında belediyelerin % 48'ine olumlu görüş verilmiş ve izleyen yıllarda bu oran gittikçe düşerek 2017 yılında % 13 olmuştur. 2012 ve 2013 yıllarında olumsuz denetim görüşü verilen belediye yok iken 2016 ve 2017 yıllarında 3'er belediye için olumsuz görüş bildirilmiştir.

Çalışmada tespit edilen oranları ve rakamları daha anlamlı değerlendirebilmek amacıyla, iki farklı ülkede uygulanmış olan mali denetimler sonucunda, yerel yönetimlerin mali tablolarına verilmiş olumlu denetim görüşü oranları araştırılmıştır. Karşılaştırma için seçilen ülkeler Endonezya ve İngiltere'dir. Endonezya, Türkiye ile yakın zaman dilimlerinde mali saydamlık, şeffaflık ve hesap verebilirlik kavramlarını gündemine almış ve Türkiye ile benzer yasal düzenlemeler gerçekleştirmiştir. İngiltere ise Uluslararası Muhasebe ve Denetim Standartları ile ilgili kurumların oluşturulmasında, standartların hazırlanmasında, uygulanmasında ve yaygınlaştırılmasında öncülük eden ülkelere biri olarak nitelendirilebilir. Bu iki ülkede yerel yönetimlerin mali tablolarına verilen olumlu denetim görüşlerinin oranları aşağıda sırasıyla verilmiştir.

Endonezya Yüksek Denetim Kurumu'nun 2013 ve 2014 yıllarında 539 yerel yönetimin mali denetimi sonucunda bu kurumların 2013'de % 29'una, 2014 yılında % 47'sine olumlu denetim görüşü verilmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında 542 yerel yönetimin mali denetimi sonucunda; yerel yönetimlerin 2015 yılında % 58'ine, 2016 yılında % 70'ine olumlu denetim görüşü verildiği 2017 yılında yayımlanmış Denetim Sonuçları Özet Raporu'nda görülmüştür.

İngiltere'de mali denetimler, merkezi yönetim kapsamındaki kurumlarda Yüksek Denetim Kurumu tarafından, yerel yönetimlerde ise bağımsız denetim firmaları tarafından gerçekleştirilmektedir. İngiltere'de 51 il yerel yönetiminin (City Council) web sitelerinde yayımlanan bağımsız denetim raporlarına bakıldığında 2013 yılından günümüze yerel yönetimlerin tamamına olumlu denetim görüşü verildiği görülmüştür.

Mevcut tabloya göre Türkiye'de, il belediyelerinde henüz istenilen muhasebe sisteminin oluşturulmadığı, yapılan mali düzenlemelere ve reformlara uyum sağlanamadığı söylenebilir. Bu tablonun sebeplerine yani olumlu denetim görüşü verilmemesinin nedenlerine baktığımızda yıllar itibarıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bu durumun Yüksek Denetim Kurumunun tespitlerine rağmen devam ettiği farklı yıllarda yayımlanmış olan Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporları'nda aynı konuların tekrar tekrar belirtilmesinden anlaşılmaktadır.

Bilge ve Küçükaycan (2014) 16 Büyükşehir Belediyesi, 65 İl Belediyesi ve 143 Büyükşehir İlçe Belediyesi üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda ve (2013) 16 Büyükşehir Belediyesi ve 16 İl Özel İdaresi üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda, bütçeyle ilgili bilgilerin kamuoyuyla paylaşılmasında problemlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu iki çalışmanın sonucunun yaptığımız çalışmayla örtüştüğü söylenebilir.

Belediyelerde uzun yıllardan bu yana uygulanmakta olan bir yönetim anlayışını ve yönetim kültürünü kısa bir süre içerisinde değiştirmek güçtür. Bu değişim sürecinde gerek atanmış gerekse seçilmiş kamu personelinin kamu kaynaklarını kullanırken mali saydamlığa, şeffaflığa ve hesap verebilirliğe uyum sağlayabilmeleri elbette belli bir zaman alacaktır. Özellikle akademik alanda yapılacak bilimsel araştırmalar Yüksek Denetim Kurumu'nun çalışmalarına ve kamu idarelerinin uyum sürecine katkı sağlayacaktır.

Sonraki çalışmalarda aynı teşkilat kanuna tâbi olan ve benzer hizmetler üreten kamu idarelerin denetim görüşleri üzerine araştırma yapılabilir. Ayrıca denetim görüşlerinin belirleyicileri ve denetim görüşlerinin oluşturulma süreçleri hakkında da çalışmalar hazırlanabilir.

Kaynaklar

- Adriana, A., & Ritonga, I. T. (2018). Analysis of Local Financial Management Transparency Based on Websites on Local Government in Java. *Jurnal Dinamika Akuntansi*, 10 (1), 13-26. <https://doi.org/10.15294/jda.v10i1.12558>
- Arslantürk, Z., & Arslantürk, E. H. (2010). *Uygulamalı Sosyal Araştırma*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Bambang, P., Reisya, I., & Cendy, A. (2018). Factors influencing audit opinion of the Indonesian municipal governments' financial statements. *Cogent Business and Management*, 5 (1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/23311975.2018.1540256>
- Bilge, S., & Küçükaycan, D. (2013). Yerel Yönetimlerde Bütçe Saydamlığı: Büyükşehir Belediyeleri ve Büyükşehir İl Özel İdareleri Üzerine Bir Araştırma. *Maliye Dergisi*, (165), 54-79. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edb&AN=94903812&lang=tr&site=eds-live>
- Bilge, S., & Küçükaycan, D. (2014). Belediyelerde Bütçe Saydamlığı: Mali Hizmetler Birim Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 51 (596), 101-123. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=uvt&AN=196669&lang=tr&site=eds-live>
- Chouel, R. (2017). External Financial Auditing of Local and Regional Governments by Regional Audit Institutions in the European Union. *Croatian and Comparative Public Administration*, 17 (1), 57-80. Retrieved from https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=263457

- Din, M., Ghozali, M. I., & Achmad, T. (2017). The Follow Up of Auditing Results, Accountability of Financial Reporting and Mediating Effect of Financial Loss Rate: An Empirical Study in Indonesian Local Governments. *European Research Studies Journal*, 20 (4), 443–59. Retrieved from <https://www.ersj.eu/dmdocuments/2017-xx-4-a-31.pdf>
- Husnatarina, F., & Halim, A. (2013). Relationship Between The Type of Auditor Opinions With the Difference of Local Government Forms in Indonesia. *Review of Integrative Business & Economics Research*, 2 (1), 102-119. Retrieved from https://sibresearch.org/uploads/2/7/9/9/2799227/riber_k13-026_102-119.pdf
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Maclean, S. (2014). Examining Auditing as an Essential Element of Financial Management and Good Governance in Local Government. *Africa's Public Service Delivery & Performance Review*, 2 (2), 82-101. <https://doi.org/10.4102/apsdpr.v2i2.53>
- Tavares, A. F., & Cruz, N. F. (2014). The Determinants of Local Government Transparency: A Preliminary Analysis. *International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance* (s. 117-123). Retrieved from <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2691291>
- Yanık, S. S., & Öztürk, C. (2018). Devlet Muhasebesinde Muhasebe Sistemleri Ve Tam Tahakkuk Sisteminin DMS 1 – Mali Tabloların Sunulması Standardı Açısından Değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20, 1007-1029. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=135096796&lang=tr&site=eds-live>
- 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu.
- 6085 Sayılı Sayıştay Kanunu.
- Sayıştay Başkanlığı Düzenlilik Denetim Rehberi.
- <https://www.sayistay.gov.tr/tr/>